

# SUŽIVOT SA REFORMAMA

GRAĐANI SRBIJE  
PRED IZAZOVIMA  
„TRANZICIJSKOG“  
NASLEĐA

PRIREDIO  
SLOBODAN CVEJIĆ

SLOBODAN CVEJIĆ • OGNJEN RADONJIĆ • SRĐAN KOKOTOVIĆ • DUŠAN MOJIĆ  
SRETEN VUJOVIĆ • MARIJA BABOVIĆ • MINA PETROVIĆ • IVANA SPASIĆ

**is!** *Čigoja*  
STAMPA





SUŽIVOT SA REFORMAMA.  
Građani Srbije pred izazovima „tranzicijskog“ nasleđa

Autori

Slobodan Cvejić, Ognjen Radonjić, Srđan Kokotović, Sreten Vujović,  
Marija Babović, Mina Petrović, Dušan Mojić, Ivana Spasić

Izdavači:

Čigoja štampa i  
Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu

Za izdavače:

Žarko Čigoja  
Mina Petrović

Recenzenti:

Mladen Lazić  
Smiljka Tomanović

Lektura i korektura:

Dragana Sabovljević

I izdanje, 2010. godine

Tiraž:

500

Štampa:

*Čigoja*  
S T A M P A

---

Slobodan Cvejić • Ognjen Radonjić • Srđan Kokotović  
Sreten Vujović • Marija Babović • Mina Petrović  
Dušan Mojić • Ivana Spasić

# SUŽIVOT SA REFORMAMA

## Građani Srbije pred izazovima „tranzicijskog“ nasleđa

Priredio:  
Slobodan Cvejić

*Čigoja*  
S T A M P A



Institut za sociološka istraživanja  
Filozofskog fakulteta u Beogradu



---

**SADRŽAJ**

REČ UREDNIKA .....	7
Slobodan Cvejić POST-TRANZICIONA SRBIJA: IZBOR ILI NUŽNOST? .....	11
Ognjen Radonjić, Srđan Kokotović SEDAM GODINA VEŠTAČKOG DISANJA: KRITIČKA ANALIZA MODELA PRIVREDNOG RAZVOJA SRBIJE U PERIODU 2001-2007. ....	37
Sreten Vujović UTICAJ FUNKCIONISANJA LOKALNE SAMOUPRAVE I KOMUNALNE INFRASTRUKTURE NA ŽIVOTNE USLOVE GRAĐANA – PRIMER PANČEVA .....	67
Marija Babović EKONOMSKE STRATEGIJE DOMAĆINSTAVA U SRBIJI 2003-2007. ....	91
Mina Petrović POTROŠNJA DOMAĆINSTAVA I SOCIJALNA DIFERENCIJACIJA U SRBIJI 2003-2007. ....	125
Dušan Mojić PROMENE RADNIH STRATEGIJA MLADIH U POSTSOCIJALISTIČKOJ TRANSFORMACIJI: UPOREDNA ANALIZA GRADSKO I SEOSKE OMLADINE U SRBIJI, 2003-2007. ....	153
Ivana Spasić KULTURNI OBRASCI I SVAKODNEVNI ŽIVOT U SRBIJI POSLE 2000. GODINE. ....	171
SUMMARY .....	209



---

## REČ UREDNIKA

Dvadeset godina nakon pada Berlinskog zida, devet godina nakon obnove transformacijskih procesa i samo dve godine nakon stabilizacije proevropske orijentacije, Srbija se našla pred izazovima svetske ekonomske krize. Ovi izazovi su se pred srpskom vladom, privredom i društvom pojavili na pomalo kontroverzan način. Dok je u većini zemalja najjači udar krize bio na finansijski sektor, u Srbiji je ova etapa prevladana relativno lako i brže nego što se strahovalo. S druge strane, čini se da je privreda upala u dublju krizu nego što se očekivalo i da je teško prognozirati koliko će dugo takvo stanje ostavljati posledice na životni standard građana. U vezi sa tim, punjenje budžeta iz kojeg treba finansirati zaštitne mere ide otežano i preti da ugrozi krhki balans koji je od 2000. formiran između potrebe za privrednim rastom i potrebe da se obezbedi socijalna sigurnost za veliki broj građana koji su ugroženi višegodišnjom krizom.

Sa systemske strane gledano, utisak je da se Srbija „provlači kroz iglene uši“. S jedne strane se nalaze povoljne okolnosti za prevazilaženje krize: zbog skorih reformskih nastojanja Srbija sada uživa blagonaklonost i podršku EU i međunarodnih finansijskih organizacija; privreda je neposredno pred krizu pokazivala jasne znake stabilizacije, jer su industrijska proizvodnja i izvoz imali rast; nedavnim promenama na političkoj sceni, pre svega rasepom u Radikalnoj stranci i formiranjem stabilne koalicione vlade, postignuta je i zadovoljavajuća politička stabilnost. S druge strane leži niz nepovoljnih okolnosti na sistemskom nivou: nagli pad investicija i rast zaduženosti, još uvek nedovršena privatizacija velikih javnih preduzeća, slabost institucija, velika korupcija i rastuće aktivnosti u neformalnoj privredi, prevelika javna potrošnja, velike regionalne razlike u razvijenosti.

Po svemu sudeći, ovo je period u kojem država od građana očekuje strpljenje, a to je u Srbiji trenutno „najskuplja roba“. Sa druge strane, građani od države očekuju da konačno pokaže ozbiljnost, racionalnost, pouzdanost i inicijativu. Vlada mora da balansira između pritiska međunarodnih finansijskih institucija da smanji javnu potrošnju, pritiska osiromašenih građana da podrži njihov ekonomski opstanak i pritiska preduzeća da pomogne oživljavanje privrede. Javni sektor se nalazi pod udarom talasa redukcije. Ovo stavlja pod rizik neke od sistema koji su vitalni za oporavak privrede i zajednice, kao što su obrazovanje i zdravstvena zaštita, ali smernice Evropske komisije primoravaju vladu da u redukciji bude selektivna, tako da se pojačani efekat štednje u javnoj potrošnji svaljuje na leđa zaposlenih u vladi i lokalnim samoupravama. Ovo znači još otpuštanja i povećanje ukupne neizvesnosti u društvu.



Rizici ekonomske krize se i pred građane postavljaju diferencirano. Iako bismo mogli reći da gotovo niko neće proći kroz ovaj period a da ne oseti efekte krize, jasno je da se oni raspoređuju neravnomerno. Neki građani su bolje „opremljeni“ za odbijanje efekata krize nego drugi; oni žive u privredno razvijenijim područjima ili administrativnim centrima, imaju više obrazovanje i vladaju propulzivnijim veštinama i znanjima, imaju kontrolu nad različitim resursima (finansijskim, organizacionim, ljudskim). Pažljivijom analizom društvene strukture verovatno bismo mogli da prepoznamo koncentraciju ovakvih prednosti u određenim strukturnim grupama, slojevima i klasama, pa i da sa tog stanovišta objasnimo nejednakost u raspodeli rizika koje donosi kriza i resursa koji se mogu upotrebiti za ublažavanje tih rizika.

Na narednim stranicama želimo da se fokusiramo upravo na to koliko je reforma sistema odmakla sa aspekta pojedinaca i domaćinstava u Srbiji neposredno pred pojavu svetske ekonomske krize i da li nova institucionalna rešenja mogu da postignu održivost kroz svakodnevnu praksu pojedinaca i domaćinstava. Preciznije, želimo da razmotrimo koliko su se makro ekonomska politika, decentralizacija i lokalno planiranje, kao i strategije domaćinstava i životni stilovi pojedinaca razvili i stabilizovali u odnosu na početak temeljne transformacije sistema i u kojoj meri je kroz svakodnevnicu građana Srbije počeo da se reprodukuje novi sistem društvenih odnosa zasnovan na tržišnoj privredi i parlamentarnoj demokratiji. Ukoliko je ova reprodukcija utemeljena u većem broju individualnih akcija, utoliko je postignuti vrednosni kompromis, politički balans i ekonomski rast lakše održati i zaštititi od udara ekonomske krize.

Većina radova u ovom zborniku se oslanja na empirijske podatke iz različitih izvora. Glavni izvor empirijskih podataka predstavlja anketa o socio-ekonomskim strategijama domaćinstava koju je Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu realizovao već dva puta u okviru projekata finansiranih od strane Ministarstva nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije 2003. i 2007. godine. Institut za sociološka istraživanja na ovaj način nastavlja dugogodišnju tradiciju velikih anketnih istraživanja fokusiranih na društvenu strukturu i društvenu akciju. Sa namerom da isti istraživački instrument primeni i u novom projektnom ciklusu Institut ne samo da potvrđuje svoju opredeljenost i kapacitete za sprovođenje velikih kvantitativnih društvenih istraživanja, nego i stvara bazu podataka koji omogućuju poređenje nekih razvojnih trendova u društvu Srbije u više vremenskih tačaka i izradu preporuka za unapređenje razvojnih politika u zemlji zasnovanu na tom poređenju.

U uvodnom tekstu Slobodan Cvejić se bavi ukupnim dostignućem post-socijalističke transformacije u Srbiji i mogućim pravcima razvoja u skorijoj budućnosti.

Tekst razmatra vezu između ukupnog i skorijeg istorijskog nasleđa i ciljeva društvenog razvoja i nastoji da prepozna mogući ishod transformacijskog puta kroz analizu tendencija na makro, mezo i mikro nivou u kontekstu realnih mogućnosti i prepreka na ekonomskom, političkom i kulturnom planu. U tekstu o tegobama izbora odgovarajućeg puta privrednog razvoja Srbije, Ognjen Radonjić i Srđan Kokotović analiziraju makro-ekonomske determinante na kojima počivaju privredni rast i povećano blagosatnje građana Srbije nakon 2000. Autori daju ocenu održivosti modela rasta koji je profilisan u poslednjih deset godina i sugerišu rešenja koja mogu da doprinesu održivosti. Tekst Sretena Vujovića na primeru Pančeva prikazuje mogućnosti i teškoće konstituisanja lokalnih razvojnih planova i realizacije lokalnih razvojnih politika u svetlu postepenog jačanja decentralizacije u Srbiji. Tekst analizira ulogu različitih aktera u donošenju i sprovođenju strategije razvoja komunalnih delatnosti i efekat ovih aktivnosti na životne uslove građana. Marija Babović u svom tekstu nastavlja uporednu analizu ekonomskih strategija domaćinstava u Srbiji započetu još 2000. godine. Poredeći podatke iz 2003. i 2007. godine, autorka nastoji da prikaže efekte promena na makro nivou na ekonomsko ponašanje domaćinstava i jačanje proaktivnih i radno orijentisanih strategija. Mina Petrović takođe koristi podatke iz pomenute dve velike ankete da bi analizirala odnos između društvenog položaja domaćinstava i njihovih modela potrošnje. Na ovaj način se ukazuje na važno polje socijalnog diferenciranja u procesu jačanja tržišne privrede. U tekstu o radnim strategijama mladih, Dušan Mojić takođe vrši poređenje između 2003. i 2007. godine da bi pokazao u kojoj meri se menja pozicija ove važne društvene grupe u sferi koja je od vitalnog značaja za reprodukciju novog sistema društvenih odnosa. U traganju za realnom socijalnom osnovom velikih razlika u Srbiji na relaciji selo-grad u radu se posebno porede radne strategije seoske i gradske omladine. U poslednjem prilogu u ovom zborniku Ivana Spasić se bavi područjem koje mnogi autori smatraju suštinski bitnim za konsolidaciju novog sistema društvenih odnosa, područjem kulture. U svom tekstu autorka analizira modele kulturne potrošnje građana Srbije i traži vezu između tih modela i položaja u društvenoj strukturi.

Na kraju, autori ovog zbornika radova žele da zahvale Ministarstvu nauke i tehnološkog razvoja na podršci, kolegama sa Instituta na saradnji i dragocenoj razmeni znanja i iskustava i generacijama studenata sociologije koji su pružali pomoć u realizaciji raznih istraživanja i predstavljali neiscrpnu inspiraciju da radimo više i bolje.

*Slobodan Cvejić*



Slobodan Cvejić

## POST-TRANZICIONA SRBIJA: IZBOR ILI NUŽNOST?\*

### Uvod

Svaka godina nakon 2000. u Srbiji je, u manjoj ili većoj meri, povećavala distancu u odnosu na period koji uobičajeno nazivamo post-socijalističkom transformacijom (PST) i jačala institucije i procese novog društvenog poretka zasnovanog na tržišnoj ekonomiji i političkom pluralizmu. Neki državnici u regionu Centralne i Istočne Evrope (CIE) su izlazak iz „tranzicije“ proglasili veoma rano, još sredinom devedesetih (npr. češki premijer Vaclav Klaus, vidi Chavance, Magnin, 2000), dok je većina zemalja Zapadnog Balkana uveliko trošila dragoceno vreme i razne resurse u krvavim etničkim sukobima. Ipak, udar svetske ekonomske krize na evropske privrede i države pokazao je da su i neki od „šampiona tranzicije“, npr. Mađarska, kao i neke države koje su kasnile u ovom procesu, npr. Rumunija, pretrpele teži finansijski udarac nego druge zemlje i da su njihovi ekonomski sistemi još uvek nedovoljno fleksibilni da bi se pretežno samostalno vratili u stanje ravnoteže (Deutsche Welle, 26. 3. 2009)<sup>1</sup>. Detaljnija analiza bi pokazala da kapaciteti različitih zemalja, koje su pola prošlog veka provele u socijalističkom poretku, da održe svoje tržišne privrede stabilnim zavise od modela transformacije koji su prošle (od „pređenog puta“). Ovo podrazumeva ukupno privredno i društveno nasleđe socijalizma, ali i neke važne elemente ranijih društvenih uređenja (Lazić, 1994; Offe, 1996). I, sa dinamičkog aspekta najbitnije, stabilnost

---

\* Ovaj rad je deo projekta 149005 kojeg finansira Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine Republike Srbije.

<sup>1</sup> Čini se da se na Mađarsku u ovom slučaju najpre može odnositi teoretsko predviđanje Grabera i Starka iz 1997. Naime, oni su istakli da „slobodno tržište može zarobiti ekonomski razvoj na specifičnu putanju koja ne gravitira optimumu... Mehanizmi koji su izvodljivi u sinhronijskoj adaptaciji privrede specifičnom okruženju mogu, u isto vreme, umanjiti dijahronijsku adaptibilnost te privrede“ (Grabher, Stark, 1997: 5).

sadašnjih društava u regionu u velikoj meri zavisi od poslednje etape pređenog puta, od načina na koji je socijalizam transformisan u kapitalizam. Kao što je već detaljno objašnjeno i u domaćoj i u stranoj stručnoj literaturi, u regionu su primenjivani različiti modeli privatizacije, izgrađene različite strukture privrede, uspostavljeni različiti osnovi finansijske stabilnosti, formirani različiti modeli korporativnog pregovaranja (vidi npr. Stark, Bruszt, 1998), što je, sve zajedno, uticalo na kapacitete zemalja da umanje efekte rizika koje donosi kriza i da ih ravnomerno rasporede u društvu.

Sa ovakvim pristupom, koji u obzir uzima istorijsko nasleđe jednog društva, kako novije tako i starije, i uz ovoliko vremensku distancu u odnosu na period intenzivnog urušavanja socijalizma, „tranzicija“ gubi centralnost i u simboličkom i u eksplanatornom smislu i postaje samo jedna etapa u modernizaciji društava Centralne i Istočne Evrope (Dobry, 2000: 51-52). Ovo pre svega zbog toga što je to period kojeg ne odlikuje uspostavljanje trajne društvene strukture i stabilnih institucionalnih aranžmana. S druge strane, sasvim je moguće da su neki specifični strukturni odnosi i institucije pokazali istrajnost i ostali ugrađeni u poredak koji u najširem smislu možemo nazvati centralno-istočno evropskim kapitalizmom. Drugim rečima, u slučaju većine zemalja u regionu, danas možemo govoriti o kapitalističkim društvima sa određenim nacionalnim ili regionalnim specifičnostima (Greskovits, 2000; Kornai, 2000). Na ovaj način, zapravo, ojačavamo evolucionistički argument da, nasuprot tvrdnji neo-liberala da postoji određeni stepen uniformnosti i konvergencije modela tržišne privrede, u realnom svetu postoji raznovrsnost kapitalističkih privreda (Delorme, navedeno prema Böhle, 2000: 240).

S obzirom na prethodno iznete stavove, prvo važno pitanje koje traži odgovor jeste: da li je Srbija već prešla u razvojnu fazu u kojoj možemo da je analiziramo kao savremeno kapitalističko društvo? Prethodni komentari pokazuju da ovakvo pitanje možemo postaviti i za neke zemlje za koje se već najmanje jednu deceniju veruje da su neupitne u ovom smislu. Zbog toga najpre moramo odgovoriti na opštije pitanje: kada možemo reći da je u jednoj zemlji okončan period post-socijalističke transformacije i da postoji stabilna tržišna privreda i demokratski poredak? Budući da je urušavanje socijalizma u regionu bilo ne samo ekonomski, nego i politički i gestrateški važan proces, odgovor na ovo pitanje može imati više strana. Mnogi autori veruju da je kritična granica pređena onog trenutka kada su konstituisane institucije novog poretka i stvoren novi zakonski i normativni okvir koji omogućava njihovo funkcionisanje. Drugi veruju da je ključni indikator prijem u EU. Treći, pak, insistiraju na tome da je važno ne samo da li su izgrađene osnove novog društvenog uređenja, nego i koliko uspešno se sprovode novi propisi i da li su stabilizovani procesi koji počivaju na novom institucionalnom poretku.

Iako je očigledno da kriterijumi EU za prijem novih članica podrazumevaju ne samo konstituisanje novih institucija i prilagođavanje zakonskog okvira evropskim standardima, nego i praćenje indikatora uspešnosti uspostavljanja novih procesa (ekonomske performanse, borba protiv korupcije, poštovanje ljudskih i manjinskih prava, itd), prijem u EU se pokazao kao nepouzdan pokazatelj stepena izgrađenosti novog poretka u jednoj državi, jer je to često pitanje geostrateških i političkih, koliko i administrativnih kriterijuma<sup>2</sup>. S druge strane, uporedna analiza država savremenog kapitalizma pokazuje da mnoge zemlje Latinske Amerike, Afrike, Azije, pa i Istočne Evrope, iako imaju formirane institucije tržišne privrede i parlamentarne demokratije, ne beleže zadovoljavajući ekonomski rast i imaju učestale slučajeve kršenja političke ravnopravnosti i ljudskih prava. Iz ovih razloga, čini se da se o stabilnom uspostavljanju novog uređenja može govoriti onda kada ne samo na makro, nego i na mezo i mikro nivou možemo prepoznati uspostavljanje procesa koji omogućavaju novi oblik društvene reprodukcije. Dok na makro nivou to, uopšteno govoreći, znači stabilizovanje tržišne privrede i demokratskog političkog uređenja, na mezo nivou to znači uspostavljanje novih formalnih odnosa i neformalnih partnerstava između organizacija civilnog društva i javnog sektora, kao i između privatnog i javnog sektora, decentralizovanu i veću ulogu lokalnih administracija u privrednom i društvenom životu, stvaranje lokalnih mreža socijalne sigurnosti. Na mikro nivou su u fokusu pojedinci i njihovo najneposrednije okruženje – domaćinstvo. Ovde uspostavljanje novog poretka možemo prepoznati onda kada većina članova društva može, kroz aktivno učestvovanje na formalnom tržištu rada i delovanje kroz politički sistem i organizacije građanskog društva, da obezbedi svoju svakodnevnu reprodukciju na zadovoljavajućem nivou socijalne uključenosti i iznad granice siromaštva. U teoriji, ovaj trenutak na makro planu je prepoznat kao dostizanje „samo-konsolidujućih procesa“ i „zaključavanje“ transformacijskog modela, u smislu da za aktere izlazak iz tog modela postaje nezamisliv jer je previše skup (Dobry, 2000: 60). No potrebno je istaći i pretnju samo-konsolidacije na suboptimalnom nivou, što je karakteristično za zemlje trećeg sveta (North, 1990b). Ovakvu fazu u procesu institucionalne transformacije smo u slučaju Srbije prepoznali kroz koncept „blokiranе transformacije“ (Lazić, Cvejić, 2004).

Zapravo, analiza konstituisanja novog uređenja na mikro nivou je od izuzetnog značaja, jer se uspostavljanje novih procesa i reprodukcija novih društvenih odnosa odvijaju preko mnoštva individualnih akcija. Osim što nastupaju u ličnom

---

<sup>2</sup> S jedne strane, Bugarska je primljena u EU iako je postojalo mnogo znakova da ne ispunjava uslove u pogledu izgrađenosti institucija i ispunjenja standarda (npr. borba protiv korupcije). S druge strane, napredak Hrvatske ka EU je bio znatno otežan neko vreme, ne toliko zbog neispunjavanja standarda, koliko zahvaljujući upornoj opstrukciji Slovenije koja ima nerazrešen granični spor sa ovom zemljom.



interesu, pojedinci svojim (ne)delanjem profilišu i akcije institucija, organizacija i drugih kolektivnih aktera (društvenih klasa, etničkih grupa, itd).

### **Ka aktivnom društvu**

Navedene okolnosti upućuju na potrebu da se uspešnost transformacije društvenog uređenja osmotri iz drugog ugla. Uobičajena paradigma korišćena za opis efekata PST je ona o dobitnicima i gubitnicima prelaska na novo ekonomsko i društveno ustrojstvo<sup>3</sup>. Ova podela nesumnjivo iskazuje važan aspekt transformacije, ali je gotovo isključivo fokusirana na ekonomske efekte obnovljenog privrednog rasta i stepen učešća pojedinih kategorija stanovništva u kontroli ekonomskih resursa i prisvajanju ekonomske dobiti. Ne treba, međutim, smetnuti s uma da za ulazak u avanturu izgradnje kapitalizma i parlamentarne demokratije na ruševinama socijalizma veliki broj građana CIE zemalja nije bio motivisan primarno ekonomskim motivima, nego idealima pluralizma i individualnih sloboda tako vedro istaknutim u programima anti-socijalističkih pokreta i disidentskih krugova (Eyal, Szelenyi, Townsley, 1998). Nakon uspostavljanja novog institucionalnog poretka i otvaranja zemalja bivšeg socijalističkog „lagera“ za slobodan protok ekonomskih, političkih i kulturnih dobara i ideja, u prvom navratu se i ekonomski domen pred građanima ovih zemalja predstavio kao bogatstvo izbora i afirmacija potrošačkih sloboda. Blještavi izlozi, raznovrsni brendovi i primamljive reklame zbog kojih su prvih meseci građani Mađarske, Češke, Poljske i drugih bivših socijalističkih zemalja preplavili ulice zapadnoevropskih gradova uskoro su se pojavili i u ovim zemljama. Uskoro će mnogi od ovih građana shvatiti da se blagodeti potrošnje ne pružaju svima podjednako, i da je slobodi izbora suprotstavljena nužnost socijalno-strukturnog determinizma i na njemu zasnovanih ekonomskih nejednakosti. Postepeno će ekonomska pitanja preuzeti primat nad političkim i kulturnim i zaokupiti pažnju i veliki deo akcione energije građana CIE zemalja. Sporovi oko privrednog restrukturiranja i distribucije vlasništva nad bivšim državnim preduzećima učiniće jasnom i ulogu političkog faktora u procesu ekonomske reforme. Na ovaj način, većini građana će postati vidljiva sprega između ekonomske i političke sfere, kao i umreženost ekonomske i političke elite (Lane, 2000). Uspostavljanje novih klasnih i političkih koalicija će izazvati pregrupisanje na političkoj sceni i kristalizaciju ideoloških i političkih opcija (Mateju, 1995). U ovom novom prestrojavanju, ekonomska pitanja preuzeće primat od pitanja političkih sloboda. Osim toga, građani će postepeno shvatiti i ulogu civilnog društva u uspostavljanju novih društvenih odnosa, kao i moć korporativnog pregovaranja i potrebu da se udružuju kako bi štitili svoje

<sup>3</sup> Vidi npr. Brainerd, 1998.

ciljeve (Trif, 2007). Na ovaj način će novoosvojene političke i građanske slobode biti korišćene kao instrument za akciju usmerenu ka ekonomskim ciljevima.

Ovakav razvoj događaja i mnoštvo područja u kojima se odvija socijalna i ekonomska diferencijacija baca svetlo na još jedan aspekt PST koji je izuzetno važan za brz društveni i privredni oporavak zemalja CIE, a to je jačanje socijalnog aktivizma. Očigledno, socijalna akcija, bilo da je usmerena ka ekonomskim, kulturnim ili političkim ciljevima, osnovni je mehanizam za izgradnju odgovarajućeg socijalnog položaja. Pod socijalnom akcijom ne mislimo samo na delanje kolektivnih aktera, nego i na bilo koju individualnu akciju ili sumu individualnih akcija koje u obzir uzimaju postojanje drugih socijalnih aktera i njihovo (ne)delanje. U ovom smislu, PST se može posmatrati i kao transformacija od dominantno pasivnog ka dominantno aktivnom društvu (Etzioni, 1992).

Promovisanje novih vrednosti i otvaranje kulturne, ekonomske i socijalne sfere, za većinu građana CIE donelo je veliki lični izazov<sup>4</sup>. Popuštanje totalitarnih stega stvorilo je prostor za jačanje konkurentskih vrednosnih sistema. Otvoreno je mnoštvo identitetskih polja i povećana mogućnost identifikacije pojedinaca sa različitim vrednostima promovisanim od strane brojnih aktera. Ove vrednosti stižu sa različitih nivoa reprodukcije svakodnevnog života (lokalnog, nacionalnog, globalnog) i iz različitih domena društva (porodica, preduzeće, različite društvene grupe, itd), pa su često i kontradiktorne, ako ne i suprotstavljene. To znači da bi, u vremenu intenzivnih promena, znatni broj pojedinaca morao da sklopi uspešnu kombinaciju identiteta sa kojima nastupa u različitim ulogama. Ovo dalje znači da oni moraju da učine dodatni napor kako bi efikasno obavili prioritizaciju ciljeva i umanjili mogući konflikt uloga koje imaju u privatnoj i javnoj sferi, na različitim poslovima koje obavljaju, u slobodnom i radnom vremenu, u formalnim i neformalnim aktivnostima<sup>5</sup>. Što je manje ovakvih suprotstavljenosti i na njima zasnovanih tenzija, to će lakše pojedinac uklopiti svoj socijalni i kulturni profil sa novim normativnim poretkom i smanjiti vrednosno normativnu disonancu (Lazić, Cvejić, 2007). Politička, ekonomska, kulturna akcija, delanje orijentisano ka ciljevima u ovim oblastima, potpomaže konstituisanje habitusa i individualnu internalizaciju vrednosnih opredeljenja. Čitav proces se najlakše odvija ako pojedinci slobodno biraju (ili imaju utisak da slobodno biraju) radna mesta, političke predstavnike, način potrošnje slobodnog vremena, kulturne sadržaje i ostale društvene pojave kroz koje se sistem vrednosti reprodukuje. Mogućnost slobodnog izbora postala je utoliko važnija, što su građani CIE zemalja, nakon popuštanja totalitarnih stega,

<sup>4</sup> U manjinu spadaju oni koji su ove vrednosti stvarali, artikulisali i promovisali još tokom socijalizma.

<sup>5</sup> O profilisanju strategija pojedinaca i domaćinstava u post-socijalističkoj Srbiji vidi više u Babović, 2009.

prosto gurnuti iz kolektivističkog u individualistički vrednosni sklop. Ova okolnost je vrlo brzo mnogima na bolan način pokazala da jačanje individualnih sloboda podrazumeva i veću individualnu eksponiranost rizicima (od nezaposlenosti, siromaštva, i sl) i zahtev za većom ličnom odgovornošću. Iluzije o demokratiji kao razigranom političkom dijalogu i bezgraničnom potrošačkom rajju pretvorile su se u naporno traganje za čvrstim ekonomskim i socijalnim osloncem i dugotrajnu izgradnju institucija i mehanizma korporativnog pregovaranja.

Zapravo, zbog mnoštva političkih kombinacija i privrednih rešenja u konstituisanju novih društava CIE, moglo bi se reći da se prelomna tačka na transformacijskom putu, ona tačka nakon koje možemo reći da je jedno društvo poprimilo novi oblik, građanski i kapitalistički, može prepoznati upravo po tome da li je veći deo građana dospelo u ulogu aktivnog činioca tog društva. Privredni rast i ekonomsku konsolidaciju zemlje Centralne Evrope su postigle različitim modelima odnosa države i privrede i kroz različite modele privatizacije (Dobry, ed., 2000; Stark, Bruzst, 1998). Takođe, neke zemlje su stabilnost novog poretka postigle pod vladavinom konzervativnih stranaka, dok su druge najveći prodor imale pod vladavinom reformisanih levičara (Dobry, ed., 2000). Ono što im je zajedničko je da su postigle funkcionalnu izgrađenost osnovnih insitucija parlamentarne demokratije i tržišne privrede zasnovane na privatnom vlasništvu. Inicijalno je bilo važno da se postigne konsenzus unutar političke i ekonomske elite i, između njih, o neophodnosti konsolidacije novih institucija, kao i da se definišu i realizuju aktivnosti u tom pravcu<sup>6</sup>. Reforma zakona i pravosuđa, razvijanje povoljne klime za investicije, smanjenje korupcije, samo su neke od ovih aktivnosti. Ipak, za njihovu realizaciju bilo je neophodno i da nove institucije dobiju puni legitimitet i da budu prihvaćene od većine građana. Potvrda legitimiteta u ovom slučaju nije samo podrška birača partijama koje se zalažu za njihovo uspostavljanje (jer razlika između partija po ovom pitanju postepeno je smanjena), nego i učešće građana u procesima reprodukcije novog sistema. Za punu legitimaciju je važno da većina građana oseća svoju participaciju u ekonomskom, političkom i građanskom životu kao sopstveni slobodan izbor. Osećaj slobode je subjektivna kategorija i ne mora direktno da korelira sa stvarnom slobodom izbora (ili inverzno, sa nužnošću stratifikacijskih ishoda bazičnih klasnih odnosa u društvu. O ovome više u Lazić, 1987; Cvejić, 2006). Ovaj osećaj je pre vezan za izmenu dominantnog normativnog i vrednosnog sklopa i prevazilaženje disonance između ovo dvoje (Lazić, Cvejić, 2007), za iskustvo građana sa efektima transformacije i percepcijom sopstvenog pomaka u ovom procesu (subjektivna pokretljivost, Rehakova, Vlachova, 1995) i za stepen generalizovanog poverenja (Sztompka, 1999). Građani koji veruju u solidarno ponašanje svojih sugrađana, koji ocenjuju da se kvalitet njihovog života

<sup>6</sup> O značaju konsenzusa među elitama i problemima koje nedostatak takvog konsenzusa stvara u transformacijskim procesima, vidi više u Higley, Lengyel, 2000; Lazić, 2000).

popravlja u novom sistemu i koji prihvataju vrednosti koje su u skladu sa novim normativnim smernicama, imaju osnovu da veruju da im se život u velikoj meri odvija u skladu sa njihovim slobodnim opredeljenjem. Parafrazirajući Gidensa, a evidentno polazeći od Parsonsove teorije akcije, Stompka je spregu između normi, vrednosti i akcije objasnio kroz „dualitet kulture“. „Na jednoj strani, kultura obezbeđuje set resursa za akciju koja iz njega uzima vrednosti da bi postavila ciljeve, norme da bi odredila sredstva, simbole da bi je opremila značenjem, kodove da bi izrazila njen kognitivni sadržaj, okvire da bi uredila njene komponente, rituale da bi obezbedila njen kontinuitet i postupnost, itd. Ukratko, kultura snabdeva akciju aksiološkom, normativnom i kognitivnom orijentacijom... S druge strane, akcija u isto vreme kreativno oblikuje i preoblikuje kulturu, koja nije bogomdana konstanta, nego se pre mora posmatrati kao akumulirani proizvod, ili sačuvana naslaga ranijih individualnih i kolektivnih akcija. Ukratko, akcija je konačni određujući faktor nastajanja i morfogeneze kulture.“ (Sztompka, 1999: 3-4)

Aktivizam podrazumeva delanje na više polja. Egzistencijalni primat ima ekonomska akcija, odnosno delanje usmereno ka ekonomskim ciljevima u smislu Veberove ekonomski orijentisane akcije (Veber, 1976). Ovo delanje ne podrazumeva samo radne aktivnosti, nego i komuniciranje koje omogućava uspostavljanje socijalnih mreža važnih za ekonomsku dobrobit, učenje kojim se stiču znanja važna za zauzimanje boljeg položaja na tržištu rada, štednja i potrošnja kojima se ne utiče samo na sopstveno ekonomsko blagostanje, nego i na reprodukciju celog ekonomskog sistema, itd. Čak i kada govorimo o radnim aktivnostima, moramo imati u vidu da pojedinci mogu da kombinuju različita zanimanja, različite oblasti rada i različite oblike zaposlenosti (Babović, 2009). Neko može deo svojih radnih aktivnosti da obavlja kao manuelni radnik zaposlen kroz formalni ugovor u hemijskoj industriji, a deo kao neformalno (neregistrovano) angažovani poljoprivrednik na imanju svojih roditelja. Neko može da radi kao formalno zaposlen nastavnik stranog jezika u državnoj srednjoj školi, a povremeno i kao prevodilac angažovan po ugovoru o delu u privatnom preduzeću.

Ali, kao što je već pomenuto, ekonomska akcija je spregnuta sa političkom. Ukoliko primenjenim stepenom ekonomske akcije ne mogu da ostvare željeno ekonomsko blagostanje ili ne mogu da razviju željeni stepen ekonomske aktivnosti, pojedinci, samostalno ili udruženi u grupe, imaju mogućnost da vrše pritisak za izmenu uslova u kojima se odvija njihova ekonomska reprodukcija. Pre svega, glasanjem na izborima oni mogu da biraju željeni politički program, odnosno takvu projekciju institucionalnog i socijalnog uređenja koja bi odgovarala njihovim interesima<sup>7</sup>. Ukoliko na političkoj sceni nema ponude koja im odgovara, ili

<sup>7</sup> Ovim ne tvrdim da su svi ciljevi političkog delovanja isključivo ekonomske prirode, pa čak ni u krajnjoj instanci.

se pokaže da se opcija koju su birali ne realizuje u stvarnosti, imaju mogućnost da svoj aktivizam prenesu na druga područja socijalnog života, od institucionalno uređenih, kao što su organizacije civilnog sektora, do manje formalnih oblika, kao što su okupljanja i ulični protesti. Osim toga, čak i ako su zadovoljni svojim ekonomskim položajem, građani mogu da biraju razne oblike političke i građanske akcije da bi unapređivali druge aspekte kvaliteta svog života, kao što su npr. socijalna integracija ili kulturna potrošnja.

Očito, u novom uređenju je mnogo više mogućnosti, ali i odgovornosti za unapređenje kvaliteta života stavljeno pred pojedinca. Početna koncentracija aktivizma u delovima kulturne i ekonomske elite u socijalizmu neposredno pred njegovo urušavanje uvećana je i razlivena na veći deo društva. Oni koji su spremniji i sposobniji da iskažu više aktivizma u unapređenju životnih uslova imaju veće šanse da dospeju u kategoriju dobitnika. Ukoliko imaju mogućnost da svojim aktivizmom deluju ne samo na individualnom planu ili u svom mikro okruženju, nego i na širem planu, utičući na profilisanje institucija i izmenu opštih uslova socijalne i ekonomske reprodukcije, utoliko više opcija će stvoriti za svoje blagostanje i izboriti se za više slobode. Naravno, sposobnost pojedinaca da se udruže i angažuju različite resurse (ekonomske, kulturne, pozicione) u socijalnoj akciji pospešuje šanse za prisvajanje ili kontrolu nad još više ovih resursa. Ova okolnost ističe prednost kolektivne akcije nad individualnom u postizanju ciljeva.

Stavljanje pojedinca i njegovih društvenih i ekonomskih aktivnosti u fokus traži objašnjenje karaktera individualne akcije u datom socijalnom i privrednom okruženju. Čini se da je prevladajuće stanovište, koje ide zajedno sa promovisanjem prednosti tržišne privrede, ono koje definiše pojedinca kao racionalnog delatnika, nosioca aktivnosti, koji prvenstveno vodi računa o svojim interesima. Realni okvir za sprovođenje ovakvih aktivnosti predstavljaju norme i propisi kojima država uređuje privredni život i sprečava nastajanje konflikata između pojedinaca, grupa ili organizacija koje imaju različite interese. Na ovaj način, prema ovom stanovištu, korist od racionalnog i ličnim interesima usmeravanog delanja mnoštva pojedinaca prevazilazi prost zbir pojedinačnih koristi i prerasta u ekonomski rast i prosperitet čitave zajednice (Olson, 1965). Posledično, vera u ovakvu moć principa racionalnog delanja postavlja zahtev za minimizacijom uloge države u uspostavljanju i održavanju tržišne privrede. Na suprotnoj strani od iznetog stanovišta nalazi se drugo, koje pojedinca vidi isključivo kao pripadnika različitih kolektiviteta, kao otelovljenje delanja temeljnijih strukturnih agenasa i individualnog eksponenta kolektivnih interesa. Zbog visokog konfliktnog potencijala međugrupnih odnosa, jaka država mora da se postavi kao medijator između različitih kolektiviteta u jednom društvu, ali zapravo štiti interese onih grupa koje raspolažu najvećom moći.

Činjenica je da se većina društvenih istraživača danas nalazi negde na liniji između ove dve krajnosti kada objašnjava ulogu i način delanja pojedinaca u društvu. Najpre, malo je onih koji bi osporili tezu o racionalnom delanju pojedinaca. Ova racionalnost se, međutim, interpretira na različite načine. Najkraće rečeno, pravi se distinkcija između maksimizirajuće i optimizirajuće racionalnosti. Ova prva podrazumeva takvo delanje pojedinca u socijalnom okruženju koje će mu doneti maksimalnu korist u datim zakonskim okvirima, dok druga podrazumeva da će pojedinac, osim o pozitivnim propisima, voditi računa i o interesima zajednice, prevladavajućim vrednosnim obrascima, neekonomskim dobrobitima (sigurnost, emocionalna satisfakcija i sl) (Elster, 1989; Etzioni, 1988). Ova dva tipa aktera su prepoznati kao *homo oeconomicus* i *homo sociologicus* (Štulhofer, 2000). S druge strane, malo je i onih autora koji bi osporili da uloga države u savremenim društvima prevazilazi poziciju medijatora u konfliktima različitih socijalnih i ekonomskih interesa i garanta bezbednosti individualnih prava i imovine.

Prvi model objašnjenja individualne akcije je zavodljiv. On je jednostavan i čitav kompleks ekonomske akcije svodi na jednostavne principe i na superiornost racionalnog rasuđivanja u delovanju pojedinaca prema drugim članovima društva, društvenim grupama, institucijama, preduzećima, itd. On omogućava lako objašnjenje prednosti liberalnog pristupa privredi i definisanje modela upravljanja centriranog u odnosu na idealni model maksimalne racionalnosti. On, međutim, iskazuje teškoće u objašnjenju pogrešnih procena i disfunkcija liberalnih tržišnih privreda i u razvijenijim oblicima, a kamoli u ranoj fazi nastanka (ili obnove) kao što je to slučaj u zemljama CIE, a uzroke problema (logično!) pronalazi u nesavršenosti mehanizama regulacije i kontrole<sup>8</sup>.

Pažljivije razmatranje ovog pristupa ukazuje da je suština problema u nečemu drugom što smo nagovestili u prethodnoj analizi. Naime, pojedinci vrlo retko nastupaju kao nosioci jedne ili više dobro usklađenih uloga u jednom sistemu. Vrlo često oni moraju da kombinuju različite uloge i da uklapaju elemente realnosti koji okružuju i uslovljavaju te uloge. Na ovaj način nastaju raznorodni habitusi koji teoretski podrazumevaju veliki broj kategorija. Međutim, realno je broj tih kategorija znatno manji od teorijskog, a razlike često mogu da se pojave u jednoj, ili manjem broju dimenzija koje karakterišu svaki habitus. Ovo je tako zbog delovanja temeljnijih strukturnih uticaja koji veći broj pojedinaca dovode u slične socijalne položaje. U situacijama pojačane strukturne polarizacije, kada

---

<sup>8</sup> Tekstovi koji interpretiraju i opravdavaju dosad neviđeni obim intervencije neoliberalne države u privredu, nakon novog talasa svetske ekonomske krize, isuviše su brojni da bismo ih ovde navodili. Zanimljiv pregled tekstova o greškama neoliberalnog pristupa u ekonomiji može se naći u Fullbrook, ed., 2004.



zbog potencijalnog sukoba kolektivnih interesa klasne pozicije i iz njih izvedene uloge pojedinaca počinju da dominiraju nad ostalim njihovim ulogama, desiće se da pojedinci pojačano deluju kao promoteri/zastupnici kolektivnog interesa, prepoznajući ga kao svoj i podređujući mu ostale svoje interese, bazirane na drugim ulogama (Lazić, 1996). Na današnjem nivou diferencijacije savremenih društava i pluralizacije identiteta, mala je šansa da se ovakva situacija klasnog sukoba desi u realnosti. To, naravno, ne znači da pojedinci ne nastupaju u jednom, često najvažnijem, delu svojih uloga kao pripadnici određene društvene klase i zastupnici klasnih interesa, posebno kada se ima u vidu da nastupanje u skladu sa zakonskim propisima i preovlađujućim normama u velikoj meri predstavlja reprodukciju određenih klasnih odnosa.

Socijalni, kulturni i drugi neekonomski determinizmi ljudskog ponašanja ne ugrožavaju samo eksplanatornu univerzalnost koncepta racionalne akcije, nego traže diferencirani pristup još jednom konceptu koji je temeljac dominantnog tumačenja savremenog kapitalizma, a to je koncept slobode izbora. Naime, veruje se da pojedinac može da postupa racionalno i da mnoštvo takvih postupanja može da generiše opštu dobrobit samo ako su pojedinci u mogućnosti da ispoljavaju slobodu u izboru radnih mesta, dobara, poslovnih partnera, organizacija u koje se udružuju, gradova i zemalja u kojima žive, itd. Jačanje globalizacijskih procesa ovaj koncept je proširilo u geografskom, kulturološkom i političkom smislu. Maksimizacija korisnosti može se postići samo ako su svi resursi slobodno dostupni svim članovima društva. Zbog ovoga su ideje političke demokratije i pravne države tesno povezane sa idejom slobodne tržišne privrede. Sloboda političkog izjašnjavanja, građanskog udruživanja i individualne pravde stvaraju institucionalni kontekst u kojem su slobode pojedinaca zaštićene tako da svako može slobodno da bira gde će da živi, gde i koliko dugo će da se školuje, kakvim poslom će da se bavi i sl, sve dok takvim postupanjem ne ugrožava slobodu drugog. Ovakav pristup, međutim, ne rešava pitanje delovanja dubljih strukturnih agenasa koji ograničavaju individualne slobode. Neoliberalni pristup se stara da se svim članovima društva stvore podjednaka prava, ali se ne bavi pitanjem jednakih šansi. Na taj način opstaje problem da mnogi članovi društva iz različitih razloga ne mogu da praktikuju sva svoja prava, i da moraju pojačano da se oslanjaju na društvenu solidarnost da bi uvećali svoje životne šanse. Ovde ne mislimo samo na probleme invaliditeta različitih vrsta koje i neoliberali velikodušno prihvataju na staranje (Begović i dr., 2009: 22-23), nego i na efekte socijalnih raslojavanja, kulturnih razlika i sl. Siromaštvo je jedan od glavnih uzroka ograničavanja slobode izbora. Ono često nije rezultat samo nejednakog truda ili nejednakih sposobnosti pojedinaca, nego je i sistemski generisano kroz reprodukciju socijalnih nejednakosti i opstruira maksimalan razvoj i optimalnu alokaciju ljudskih resursa. Još je problematičnije to što se u nekim državama

siromaštvo javlja kao sistemski problem i uspostavlja se ciklus reprodukcije siromaštva.

Sve ovo jasno upućuje na zaključak da se osim o individualnim slobodama i pravima mora razmišljati i o socijalnoj pravdi. Razlozi za to ne moraju biti samo humanističke prirode, oni mogu da budu sasvim utilitarni i da se pozivaju na racionalnost, ovog puta na makro nivou, u upravljanju podsistemima (finansijskim, privrednim, obrazovnim, zdravstvenim, itd). I ovde treba biti realan: ne misli se na to da treba onemogućiti da ispodprosečno sposoban potomak bogatih i uticajnih roditelja dospe na visok socijalni položaj (makar i u porodičnoj firmi gde možda neće omogućiti maksimizaciju profita, ali će omogućiti maksimizaciju zadovoljstva svojih roditelja – sa racionalnog stanovišta toliko „košta“ njihov duševni mir; ali, toliko o ultimativnoj ekonomskoj racionalnosti društvenih aktera). Pre se misli na to kako da se deci prosečnih i natprosečnih sposobnosti iz siromašnih, teritorijalno ili kulturno izolovanih porodica omogući da te sposobnosti razviju i uobliče tako da jednog dana budu maksimalno utilizovane u privredi i društvu i time poboljšaju uslove za rast privrede i razvoj zajednice. Da bi se ovaj efekat postigao, ključna je investicija u održivost i kvalitet sistema obrazovanja, a poznato je da se maksimalan razvoj na ovom području postiže ulaganjem još u predškolski sistem. Siromašni pojedinci i njihove porodice to ne mogu da učine sami zbog nedostatka finansijskih sredstava ili nedostatka svesti o korisnosti i značaju takvog postupanja, a teško da će o tome na vreme voditi računa i preduzeća, bilo javna ili privatna, vodeći se logikom racionalnog ekonomskog postupanja. Zato je ovde potrebna jaka uloga države u izgradnji i upravljanju obrazovnim sistemom. Ona mora da prikupi i alocira finansijske resurse, ali i da gradi institucionalne kapacitete, kontroliše i razvija kvalitet programa, garantuje ravnopravnost pristupa svoj deci. Da li će se finansiranje ovakvog pristupa postići čvršćom poreskom politikom ili oslanjanjem na socijalno odgovorno poslovanje, može biti pitanje optimalnog javnog upravljanja (mada je, ruku na srce, češće pitanje ideološkog opredeljenja), ali svakako mora da postigne zahtevani cilj.

Čini se da je jaka uloga države u razvoju vitalnih delova javnog sektora za zemlje u CIE regionu jedno od pitanja na kojem se lomi koncept novog uređenja, ali to je zapravo slučaj svuda u svetu, čak i u najrazvijenijim zemljama. Da nije tako, ne bi se stalno pravili preokreti u načinu finansiranja i stepenu privatizacije važnih javnih sistema kao što su obrazovanje i zdravstvena zaštita. U CIE zemljama ovo pitanje je samo bilo od većeg značaja za brzu stabilizaciju novog poretka: kako balansirati između potrebe da se privreda što više oslobodi i ostvari brz i stabilan rast i potrebe da se što bolje zaštite ljudski i drugi vitalni resursi i što pravednije raspodele dobrobiti (i troškovi) prelaska na novo društveno uređenje? Još uopštenije, ovo pitanje se devedesetih postavilo kroz dilemu: jaka ili slaba država?

## Kakva država nam treba?

Čini se da je u Srbiji prethodna dilema još uvek aktuelna. U realnim okolnostima zemalja CIE i uzimajući u obzir kulturno (vrednosno) nasleđe i institucionalne kapacitete, jačanje individualnih kapaciteta za nastup u tržišnoj utakmici podrazumeva intervenciju države na više polja i na različite načine. Za većinu zemalja CIE vreme socijalizma je predstavljalo period modernizacije privrede i društva. Ali, istovremeno su u ovim zemljama razvijene i centralizovane i totalitarne države koje su uticale na mnoge aspekte kolektivnog i privatnog života (rad, udruživanje, socijalizaciju, kulturni život, itd). Ovakvo institucionalno uređenje je u odnos zavisnosti stavljalo privredne subjekte, društvene grupe i veliki broj pojedinaca. Logične posledice su bile razvoj pasivizma, devalvacija kompetencija, niska produktivnost... Kod građana je razvijena nezainteresovanost za političku participaciju, submisivna građanska svest, antiindividualistička kulturna orijentacija, loše radne navike sa slabom inicijativnošću i odgovornošću, slabe menadžerske i preduzetničke sposobnosti, niska pokretljivost radne snage i sl. (Etzioni, 1992: 28). Problem se nastavio tokom PST tako što su nove (stare) elite nastojale da očuvaju dominantnu ulogu države kao podlogu za sopstvenu reprodukciju i na taj način usporavale razvoj privrede i društva (Kullberg, Zimmerman, 1999).

Prethodnim izlaganjem smo pokazali da centralni koncept za stabilizovanje novog poretka nije ekonomska dobrobit, nego da je to povećanje aktivizma zasnovano na većim slobodama (opcijama, mogućnostima), a da je ekonomska dobrobit jedan važan ishod i cilj uvećanog aktivizma. Uvećane slobode pojedinaca i povećan broj opcija omogućuju disperziju aktivizma u društvu, što dovodi do veće interakcije, veće produktivnosti, efikasnije organizacije. Zbog tolikog značaja za ukupni društveni prosperitet, uvećanje sloboda ne sme biti briga i interes samo pojedinačnih članova društva, čak i ako pretpostavimo da će se oni udruživati u grupe kako bi taj interes zaštitili, jer udruživanje u grupe može lako da dovede do uvećanja slobode jedne grupe na račun druge, čime se ne maksimizira korist za celu zajednicu. Ovo mora biti briga i interes države kao centralne političke institucije. Njena intervencija u sistem bi trebalo da ide u pravcu zaštite sloboda i stvaranja opcija, stvaranja jednakih šansi za sve građane. S jedne strane, „...ocena napretka mora biti učinjena prevashodno u smislu da li su slobode koje ljudi poseduju uvećane...“, a sa druge „...postizanje razvoja čvrsto zavisi od slobodnog delovanja ljudi“ (Sen, 2002: 20). Ali, odgovor na prethodno pitanje mora biti diferenciran – država u nekim sektorima mora da bude slaba, a u nekim jaka, a optimalna mešavina zavisi od mnogih karakteristika jednog društva i privrede. Dakle, da bi se izgradio i održavao kapitalistički poredak koji najvećem broju građana donosi prosperitet, slobodniji i sigurniji život, potrebna je značajna uloga države. Odgovor na dilemu slaba ili jaka država nije da je potrebna jaka, nego

da je potrebna efikasna i fleksibilna država. Snaga ovakve države ne proističe iz njene sveprisutnosti i birokratske rutiniziranosti, nego iz skladnosti i prilagodljivosti njenih institucija. Skladne i fleksibilne institucije su jasno orijentisane ka ciljevima i vrednostima tržišne privrede, pravne države i socijalne pravde. Ako su osnovni principi njihovog funkcionisanja stručnost, informisanost, otvorenost i efikasnost, izbeći će se birokratizacija i politizacija društva i stvaranje „jake“ države koja usporava privredni rast i ograničava slobode u društvu.

Primarni konstitutivni proces u periodu transformacije je stvaranje novog društva i njemu bi trebalo da bude podređeno stvaranje nove države. Država u novom kontekstu ima dvostruku, relativno kontradiktornu ulogu. S jedne strane, da bi obezbedila održivost reformi na kraći rok, ona mora da podigne stepen aktivizma u društvu i postigne da većina građana svojom socijalnom akcijom omogući reprodukciju novih društvenih odnosa. Zbog toga mora da stvori normativni okvir i zakonske uslove koji će ove odnose učiniti ultimativnim. Na ovaj način, oblici uključivanja građana u ekonomske i društvene tokove pred mnogim pojedincima se pojavljuju kao nužnost, a ne kao izbor. S druge strane, da bi novo društveno uređenje održala na duži rok, ona mora da postigne da većina građana nove društvene uloge i odnose prihvata kao sopstveni izbor, a to znači da većina mora da dostigne suštinsku slobodu, jer „...sloboda (je) ne samo bitna za procenu uspeha i neuspeha, već je i osnovna determinanta inicijativa pojedinaca i društvene efikasnosti. Veća sloboda uvećava sposobnost ljudi da sami sebi pomognu i da istovremeno utiču na svet, a ta su pitanja ključna za proces razvoja“ (Sen, 2002: 35). Ali, uspostavljanje ovakve uloge države nije jednostavan proces. Ofe skreće pažnju da u eri globalizacije u kojoj dolazi do opadanja strukture državnog suvereniteta, ali se i dalje „...ne može bez autoriteta socijalne kontrole koji pretenduje na 'globalnu odgovornost'“, država treba da „...odustane od (beznadežnog) pokušaja da se uspostavi kao kontrolni, planski i regulatorni vrh koji je globalno odgovoran za celo društvo. Umesto toga, ona bi trebalo da daje inicijative i da upravlja koristeći paradržavne procedure za pronalaženje kompromisa... i da obezbedi raspoložive alternative ili substitute sposobne da obavljaju one funkcije koje se više ne mogu izvršavati na 'autoritativan' način“ (Ofe, 1999: 105). S druge strane, Ofe ističe da ovakav preokret i postavljanje države u poziciju da afirmiše svoju integrativnu ulogu napuštanjem i delegiranjem velikog broja svojih odgovornosti može izvesti samo „...jaka' država koja ima visok stepen autoriteta i racionalnosti; drugim rečima država koja ima veoma malo potrebe za takvim rešenjem“, kao i da efikasnost ovakvog povlačenja države počiva na fleksibilnim kulturno i istorijski određenim postupcima, stilovima i rutinama (Ofe, 1999: 106-107).

Da bi se nove institucije stabilizovale i postale osnovom za uspostavljanje novih odnosa i procesa u društvu, potrebno je ne samo ubrzati privredni rast, nego i

izmeniti dominantnu političku kulturu i preovlađujuće vrednosne obrasce, kako bi većina građana sprovodila ekonomske i društvene akcije u istom „ključu“ definisanom novim sistemom normi. Očuvanje slobode mora da postane dominantna vrednost, a to je „...u krajnjem slučaju, ...povezano sa opštom političkom prihvatljivošću njenog značaja.“ (Sen, 2002: 87). Ovo ističe značaj još jednog elementa važnog za konsolidaciju novog društvenog uređenja, a to je socio-kulturni kapital iskazan kao normativno-vrednosni kompleks generalizovanog poverenja, ograničene solidarnosti i reciprociteta.

### **Izbor ili nužnost?**

Ako se uzmu u obzir svi navedeni izvori diferencijacije i nacionalnih specifičnosti koji profilišu dominantni sistem društvenih odnosa u različitim zemljama, reklo bi se da je njihovo uobličavanje po određenim obrascima, svrstavanje u određene tipove, gotovo nemoguće. Pomenuli smo, međutim, da osim diferencirajućih deluju i unifikujućih faktori, koji stvaraju osnovu za prepoznavanje sličnosti poredaka u različitim kapitalističkim zemljama. Osim uspostavljanja osnovnih institucionalnih mehanizama i usvajanja sličnih zakonskih ustrojstava, deluje i uspostavljanje bazičnih klasnih odnosa koji definišu glavne ekonomske tokove. Za zemlje CIE, pa tako i Srbiju, dodatan i veoma važan unifikujućih faktor čini uticaj međunarodnih finansijskih institucija (Svetska banka, Međunarodni monetarni fond) i Evropske unije. Od strane ovih činilaca stižu podsticaji i pritisci da se društveno i ekonomsko uređenje postavi po uzoru na ostale zemlje Evropske unije, a ekonomska zavisnost Srbije od njihove podrške čini ovakvu transformacijsku destinaciju veoma verovatnom. Tako se i na sistemskom planu nešto što se čini pitanjem slobodnog izbora ispoljava kao činjenična nužnost, definisana ne racionalnošću, ili ne samo njom, nego i drugim realnim okolnostima (kulturnim, političkim, geostrateškim).

Dakle, nasuprot ideji o slobodnom građaninu koji maksimalno koristi svoj ekonomski, kulturni i socijalni kapital povezujući se sa drugim građanima, organizacijama i institucijama u različitim oblicima socijalne akcije (uključujući ekonomsku), stoji realnost koja pred pojedince nameće brojne restrikcije. Na mikro nivou, to je nedostatak onih oblika kapitala koje pojedinac ili domaćinstvo mogu da angažuju u poboljšanju svog ekonomskog i socijalnog položaja: imovine i prihoda, veština i znanja, povezanosti sa pojedincima i organizacijama, učešća u raspodeli moći. Na mezo nivou, to su sva ona loša normativna i institucionalna rešenja ili postupci koji krše dobra rešenja, a kojima se ograničava ravnopravan i slobodan pristup tržištima, uskraćuju i manipulišu informacije, usporava razvoj znanja i komunikacije, rasipa ili potkrada budžet, rasprodaju prirodni resursi, ugrožavaju javna dobra i sl. Na makro nivou, to su institucionalni aranžmani, pro-

cesi i postupci kojima se pojedinačnim nacionalnim privredama i društvima nameću rešenja za privredni i društveni razvoj koja, iako sinhronijski efikasna, kao što je pokazano ranije, mogu umanjiti sposobnost dijahronijske adaptacije. Sva tri nivoa su važna za konstituisanje aktivnog društva zasnovanog na principu slobode. U globalizovanom svetu je gotovo nemoguće da društva i privrede funkcionišu i, pogotovo, da se razvijaju bez saradnje sa međunarodnim organizacijama, drugim državama i privredama ili nadnacionalnim kompanijama. Pojedincima je teško da individualnu akciju učine efikasnom u društvu u kojem se ne poštuju zakoni, postoji korupcija, visoka je stopa kriminaliteta, loša zdravstvena zaštita. Konačno, ni najpovoljniji uslovi u jednoj državi i u međunarodnom okruženju ne moraju nužno biti podsticaj za solidarno ponašanje svakog pojedinca i prepreka da se ovi usmeravaju ka rentijerskom ponašanju i izbegavanju tržišta rada.

Ne treba, međutim, smetnuti s uma da institucije i akteri u ovom lancu aktivizma mogu da se jave u višestrukim, ponekad kontradiktornim ulogama. Međunarodne organizacije mogu da nude finansijsku pomoć i istovremeno da postavljaju uslove vezane za formiranje budžeta ili profilisanje institucija. Državne institucije mogu da stvaraju povoljne uslove za investiranje i istovremeno rasipaju prikupljena sredstva kroz preveliku redistribuciju. Pojedinci mogu svoju ekonomsku akciju da usmeravaju ka pritisku za prevelikom redistribucijom i, uvećavajući svoju kratkoročnu dobit, zapravo umanjuju kolektivne razvojne izgledе. Očigledno, potrebni su poznavanje sistema i procesa i dobro planiranje da bi se odabralo najbolje moguće rešenje da se u realnim okolnostima pokrene i održi razvojni trend. Uloga nacionalnih političkih, kulturnih i ekonomskih elita u definisanju strateških pravaca razvoja i postavljanju odgovarajućeg institucionalnog okruženja je presudna.

Zemlje CIE su se u PST našle pred ovim izazovima, odabirale različita rešenja i postizale različit stepen uspeha. Najpre, ne samo da su zemlje Centralne Evrope dobile veću političku i ekonomsku podršku nego zemlje Istočne Evrope (sa izuzetkom BiH), nego su i na različite načine kombinovale podsticaje i zahteve EU i međunarodnih finansijskih institucija, pa su samim tim postizale različit nivo ekonomskog rasta, privredne modernizacije i ekonomskih nejednakosti, što je, sve zajedno, uticalo na stepen održivosti rasta. Drugo, modeli privatizacije, otvorenost privrede i finansijska stabilnost su bili različiti, a sa ovim su povezane i razlike u efikasnosti institucija i stepenu korupcije, kao i specifičnosti socijalnih politika. Konačno, građani ovih zemalja su se razlikovali po stepenu i kvalitetu obrazovanja, dominantnim vrednosnim obrascima i radnoj etici. Sve ove razlike su dovele do toga da su neke države za 20 godina uspele da postignu veći stepen sloboda i da svojim građanima stvore atmosferu slobodnog izbora životnog puta, dok se u drugima za većinu građana svakodnevnica nameće kao nužnost. Posledič-



no, ukupni stepen privrednih aktivnosti, političke akcije i građanskog aktivizma je takođe veći u zemljama koje su uspešnije prošle kroz PST.

### **Srbija na putu ka aktivnom društvu**

Dokle je Srbija stigla u izgradnji aktivnog društva? Da li su se u Srbiji stekle okolnosti da možemo reći da je ona prerasla u savremeno društvo tržišne privrede i političkog pluralizma, društvo koje se obnavlja i razvija kroz socijalnu akciju velikog broja građana zasnovanu na slobodnom izboru?

Podsetimo se da je transformacija krenula od socijalizma kao dominantno pasivnog društva koji je najveći broj građana, organizacija i društvenih grupa držao u stanju zavisnosti od političkog podsistema. U SFRJ, pa samim tim i u Srbiji, socijalizam je bio nešto otvoreniji i slobodniji nego u drugim CIE zemljama. Privredne organizacije su imale mogućnost slobodnijeg nastupa na tržištu, kulturne slobode su bile prepoznatljive, građani su mogli slobodno da izlaze iz zemlje, a postojali su i rudimenti tržišta roba i usluga (Lazić, Cvejić, 2004). Nakon Titove smrti, porastao je i stepen političke diferencijacije, ali se sloboda izbora za građane na tom planu iskazala pre svega kao mogućnost opredeljenja za jednu od frakcija unutar vladajućeg Saveza komunista ili svrstavanje uz neki od nacionalističkih pokreta koji su ubrzano narastali u svim jedinicama federacije.

Način na koji se raspala SFRJ odredio je i transformacijski put Srbije tokom većeg dela devedesetih. Najveći deo potencijala političkog aktivizma bio je kanalisani u nacionalistički pokret, što je na drugom polu izazvalo i jačanje građanskog, demokratskog pokreta koji će polako, kroz seriju pobeda i poraza u konfliktu sa rivalskim pokretom, preuzeti dominaciju i dovesti do preusmeravanja političkog aktivizma ka političkim institucijama demokratske države. Tokom borbe između ova dva pokreta, ekonomski sistem i ekonomski tokovi ostali su podređeni političkoj dominaciji i političkim ciljevima (tendencija koje se još uvek oslobađamo), tako da su, na račun ovako formulisanog političkog aktivizma, slobode i mogućnosti akcije u ekonomskom podsistemu konstantno opadale do tačke u kojoj je, sredinom devedesetih, nezaposlenost narasla na oko 40%, a „siva“ ekonomija na više od pola društvenog proizvoda (Cvejić, 2006). Transformacija u kulturnoj sferi bila je veoma obeležena nacionalizmom i retradicionalizacijom, što je naglašavalo kolektivizam i autoritarizam u odnosu na vrednosti individualnih sloboda. Ovo je usporavalo i rast građanske svesti i građanskog aktivizma.

Nakon 2000. promene su postale uočljive u svim sferama društvenog života. Ali, transformacijski put je bio tegoban, teži nego za većinu zemalja regiona, jer je 10 godina blokirane transformacije nataložilo još prepreka, mimo onih koje su

zajedničke svim bivšim socijalističkim zemljama. Populizam i voluntarizam u politici su potpuno degradirali demokratske institucije, na nisku produktivnost i spor rast privrede nadovezala se visoka korupcija (Begović, Mijatović, ur., 2007), a nepoverenje u institucije, nacionalizam i ekonomski paternalizam su preovladali vrednosnim poljem (Lazić, Cvejić, 2004). Ipak, može se reći da je u Srbiji do trenutka nastupanja svetske krize uspostavljen trend oporavka na sva tri polja. U političkoj sferi je došlo do znatnog preusmeravanja političke energije u političke institucije i do postepene stabilizacije njihovih funkcija. Posebno je značajno da se postepeno stvara konsenzus oko političkih ciljeva zemlje i da je znatno smanjen broj političkih aktera koji osporavaju značaj direktnijeg uklapanja u evropski kulturni, ekonomski i politički prostor. Takođe, opstrukcija parlamenta kao centralne političke institucije je minimalizovana. U ekonomskom domenu je bio primetan ubrzani rast BDP, porast investicija i izvoza, kao i postepeno opadanje nezaposlenosti (Mijatović, ur., 2008). Svojom politikom prema nezaposlenima (aktivnim merama zapošljavanja), država i u ovoj kategoriji stanovništva podstiče aktivan pristup. Aktivnost sindikata je porasla, a sposobnost pregovaranja zaposlenih sa vladom i poslodavcima je počela da daje sve vidljivije rezultate (revizija zakona o zapošljavanju, uticaj na model privatizacije, pregovori oko visine plata i sl). Čini se da se građanski aktivizam posle apsolutne preplavljenosti nacionalističkim i prodemokratskim pokretima i perioda prilične zamlnosti obnavlja kao više diferenciran i okrenut različitim temama, ciljevima i grupama (studentski protesti, desničarski mitinzi, manje akcije usmerene na zaštitu građanskih i manjinskih prava).

Na mezo nivou je uočljivo da jača trend decentralizacije i da, nakon usvajanja odgovarajućih zakonskih rešenja, lokalne samouprave postepeno preduzimaju sve više inicijativa za ekonomsko i kulturno oživljavanje svojih zajednica. Ovde su, međutim, regionalne razlike veoma izrazite i vidi se da se dobar deo vojvođanskih gradova, Beograd i nekoliko većih gradova u Srbiji uspešnije organizuju i efikasnije koriste raspoložive resurse nego gradovi južne, istočne i delom zapadne Srbije. Seoske sredine su posebno zapostavljene u ovom smislu. Osim toga, prenos socijalnih funkcija sa države na nevladine organizacije i druge aktere koji bi mogli da pojačaju aktivizam u različitim oblastima društvenog života gotovo da ne postoji, iako mnogi propisi i strateški dokumenti pružaju dosta mogućnosti u tom pravcu. Moglo bi se reći da je kod ovog problema presudan nedostatak građanske svesti i aktivističke orijentacije, kako kod samih građana, tako i kod nevladinih i drugih građanskih organizacija. Ni aktivnosti u okviru javno-privatnog partnerstva nisu razvijene, iako postoji jaka kampanja dela medija da se razvija kultura socijalno odgovornog poslovanja i da privreda pomogne rešavanje nekih urgentnih, pre svega humanitarnih problema.

Preduslovi za konstituisanje aktivnog društva postoje i na mikro nivou. Na kulturnom planu je vidljiv trend opadanja autoritarnih i tradicionalnih vrednosti. Vrednosti političke demokratije jačaju, ali ekonomski liberalizam nema podršku većine. Očekivanje jake uloge države u privredi je vidljivo čak i kod dobrog dela političke elite, a ne samo kod nižih klasa (Lazić, Cvejić, 2004, 2007). Podrška individualnim slobodama i pravima postepeno jača u odnosu na nacionalističke i kolektivističke vrednosti. Politička participacija je postigla nivo koji uobičajeno srećemo u razvijenim zemljama. Do momenta nastupanja svetske ekonomske krize, na ekonomskom planu je došlo do smanjenja siromaštva, do opadanja nezaposlenosti, a sve više domaćinstava je moglo da gradi svoju ekonomsku strategiju na zaposlenosti u formalnom sektoru (vidi tekst M. Babović u ovom zborniku).

Trend slabljenja neposrednog građanskog aktivizma na mikro nivou je potvrđen i empirijskim podacima. U periodu od 1997. do 2007. godine došlo je do opadanja učešća u građanskim akcijama koje su organizovale političke stranke ili sindikati<sup>9</sup>. Odgovori na pitanje da li su građani Srbije u godinu-dve pre trenutka ispitivanja učestvovali u ovakvim akcijama (okupljanjima, protestima, mitinzima) dati su u sledećoj tabeli.

Tabela 1. Učešće u građanskim akcijama 1997-2007, % punoletnih građana

	1997.	2007.
Akcije političkih stranaka	16,7	4,2
Akcije sindikata	8,9	3,5

I u akcijama koje su tokom 2006/07. organizovale državne institucije i nevladine organizacije je učestvovalo veoma malo punoletnih građana, u svakom tipu oko 2%<sup>10</sup>.

Može se reći i da je spremnost na učešće u budućim građanskim akcijama koje bi organizovale političke stranke opala, dok za sindikalne akcije stagnira. Podaci iz istih anketa o odgovorima građana na pitanje o spremnosti da se ubuduće priključe ovakvim akcijama su dati u sledećoj tabeli.

<sup>9</sup> Podaci iz istraživanja Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Anketno istraživanje „Promene materijalnog položaja i delatni potencijal društvenih grupa u Jugoslaviji“ 1997. u Srbiji je realizovano na reprezentativnom uzorku punoletnih građana, n=1996. Anketno istraživanje „Socio-ekonomske strategije domaćinstava u Srbiji“ 2007. realizovano je na reprezentativnom uzorku punoletnih građana, n=1992.

<sup>10</sup> Za učešće u akcijama ovih organizatora nemamo podatke za 1997.

Tabela 2. Spremnost na učešće u budućim građanskim akcijama 1997-2007, % punoletnih građana

	1997.	2007.
Akcije političkih stranaka	51,3	23,8
Akcije sindikata	24,3	25,8

Nešto veća je bila spremnost za učešće u akcijama koje bi organizovale državne institucije (30%) i jedva malo manja ako bi organizator bile NVO (20%) u 2007. godini. Treba dodati i da spremnost na učešće u građanskim akcijama nije bezuslovna, nego je kod većine građana vezana za percepciju opravdanosti razloga okupljanja. Podaci iz prethodnih tabela govore da je stepen aktivizma opao sa opadanjem snage nacionalističkog i prodemokratskog pokreta iz devedesetih. Samo sindikati još uvek predstavljaju potencijalni stožer građanskog okupljanja.

Blagi trend opadanja formalizovanog socijalnog aktivizma uočava se u stepenu participacije građana u različitim društvenim organizacijama. Podaci iz anketnih istraživanja realizovanih 1997. i 2007. su dati u sledećoj tabeli.

Tabela 3. Članstvo u društvenim organizacijama 1997-2007, % punoletnih

	1997.	2007.
Sindikati	14,2	9,8
Političke partije	11	9,1
Profesionalna udruženja	5,8	4,8
Kulturna/umetnička udruženja	5,2	3,9
Sportska udruženja	9,5	7,2

Prethodni podaci ukazuju na opstajanje tranzicione anomalije. Slika o slaboj koheziji u društvu Srbije može biti dopunjena stavovima o tome ko najbolje može da štiti šire interese članova društva. I ovde možemo uporediti podatke iz anketnih istraživanja obavljenih 1997. i 2007. godine.

Tabela 4. Percepcija najboljeg zaštitnika širih interesa članova društva Srbije 1997-2007, % punoletnih građana

	1997.	2007.
Država	22,3	22,3
Političke stranke	4,1	3,4
Sindikati	3,4	4,6
Profesionalna udruženja	4,3	2,1
Porodica	20	19,6
Sam pojedinac štiti svoje interese	45,9	47,2
Ostalo	0	0,8

Dakle, izgradnja novih institucija nakon 2000. još uvek nije dala efekat u smanjenju atomizacije društva. Slika se gotovo uopšte nije promenila 2007. u odnosu na 1997. Još uvek oko 2/3 građana smatra da u Srbiji niko ne brine o opštim interesima i da zajednica funkcioniše tako što se svaki pojedinac sam stara o svojim interesima ili eventualno nalazi utočište u porodici. Ovakvo vrednosno usmerenje svakako ima uticaj i na mogućnost konstituisanja kolektivne građanske akcije i porast socijalne kohezije.

Dostignuto stanje sloboda i aktivnosti još uvek ne govori da je Srbija stabilno na putu reprodukcije demokratskog, kapitalističkog društva koje donosi blagostanje građanima i ima stabilan rast. Dok, sa jedne strane, za stanje političkih sloboda i političkog aktivizma građana i društvenih grupa možemo reći da su razvijeni, iako nestabilnost političkih koalicija i česta previranja nose određeni stepen rizika, detaljnija analiza ekonomskih kretanja pre govori da je nakon 2000. Srbija bila „zaključana“ na putu suboptimalne reprodukcije. Istina je da su postignuti mnogi važni rezultati (npr. makroekonomska stabilnost, stabilan kurs dinara ili solidne stope rasta nekoliko godina za redom), ali su mnogi elementi ekonomske reforme kompromitovani političkim intervencijama, populističkim pritiscima i korupcijom (Mijatović, ur., 2008). Takođe, sve je više konstatacija da ovi rezultati počivaju na nezdravoj ekonomskoj strategiji i da bi se za nekoliko godina ceo trend mogao preokrenuti u negativnom pravcu (vidi tekst O. Radonjića i S. Kokotovića u ovom zborniku, ili Mijatović, ur., 2008). Osim toga, značajni deo zaposlenosti je vezan za javni sektor, a poseban problem predstavlja nekoliko velikih javnih preduzeća u kojima i dalje preživljava pasivna kultura socijalizma (etatizma) – niska produktivnost, velika očekivanja od države, konstantni gubici... Najveći deo onih koji žive od nekadašnje ekonomske aktivnosti, penzioneri, konstantno su u riziku od siromaštva, a deo njih iznuđenom aktivnošću na sivom tržištu rada otežava formalizaciju mehanizama aktivne ekonomske participacije.

Navedeni problemi nas ponovo vraćaju na pitanje uloge države u PST. S obzirom na broj i međusobnu povezanost problema u Srbiji, nerealan je očekivati da bi se oni razrešili nekom vrstom oktroisane samoregulative. Da bi se postigao zadovoljavajući stepen ekonomskih sloboda, privrednog rasta i ekonomske efikasnosti, država mora da gradi institucije i institucionalne aranžmane u okviru kojih bi privreda funkcionisala efikasno i stabilno. Ali, u preovlađujućem kulturnom kontekstu u Srbiji, svako jačanje države i institucija se lako izrodi u manipulaciju moći, korupciju i dominaciju politike nad ekonomijom. Tako dolazimo do apsurdna da nam je za ubrzanje transformacije potrebna jaka država, a da njeno jačanje nosi rizik usporavanja transformacijskih procesa. Zbog toga se trenutno razvojno raskršće nalazi u kulturnoj sferi. Novi kulturni obrasci, sa aspekta ove

teme najbitnije vrednosni, nastaju sporo, kroz višegeneracijsku socijalizaciju i pojačan aktivizam građanskog društva. Ubrzanje ovog procesa je moguće preko delovanja elita. Posebnu odgovornost u ovom smislu ima politička elita (Vuletić, 2008: 54-55), a samo mali njen deo je do pojave ekonomske krize u Srbiji pokazao svest o ovoj odgovornosti. Stoga je neophodno da građansko društvo bude korektivni faktor u ovom smislu i da vrši konstantan pritisak na elitu da odgovornije upravlja državom. Međutim, i akcioni potencijal građanskog društva je umanjen poplavom potrošačkog mentaliteta i primarnom usmerenošću na ekonomske ciljeve i akciju.

### Umesto zaključka

Ako smo zaključili da Srbija još uvek nije za sobom zatvorila vrata PST, onda se valja zapitati kakve opcije za silazak sa ovog puta stoje pred našim društvom u ovom momentu? Bela Greskovits navodi 4 modela PST, nastojeći da sistematizuje rešenja koja su sugerisana zemljama CIE (Greskovits, 2000: 20-24).

1. Prvo je teza o slobodno-tržišnom putu ka slobodi. Prema ovoj tezi, ekonomski model koji nudi najbolje mogućnosti za ekonomski rast u isto vreme stvara i najbolje ekonomske uslove za demokratiju, a to je kapitalizam slobodnog tržišta. Zato su radikalne i obuhvatne reforme superiorne u odnosu na postepene i manje temeljne reforme.
2. Drugi model je teorema nemogućnosti. U potpunoj suprotnosti sa prethodnom tezom, ova teorema tvrdi da je upravo ekonomski liberalizam glavna pretnja demokratizaciji, jer radikalna marketizacija podrazumeva velike gubitke za većinu Istočno-Evropjana koji postaju prijemčivi za demagoge koji obećavaju napredak, a okrivljavaće liberalnu demokratiju. Prema ovoj teoremi, pravo rešenje za stabilizaciju sistema su alternativne ekonomske politike koje pozajmljuju iz populističkih i socijal-demokratskih korporativističkih programa.
3. Teza lenjinističkog nasleđa tvrdi da je simultana ekonomska i politička reforma u postsocijalizmu veoma teška, ako ne i nemoguća, zbog kulturnog, političkog i ekonomskog nasleđa socijalizma. Iz istog razloga, ukoliko se u CIE održe centralizovane države, elite koje kontrolišu državu će nastaviti da monopolišu političke i ekonomske aktivnosti. Samo jedan put postoji za prevazilaženje ovih teškoća, a to je izgradnja modernog građanstva uz pomoć sporadičnih građanskih, sekularnih i individualnih snaga. No, budući da te snage mogu biti slabe u regionu, preporučeni način za mobilizaciju kritične mase građanskog nastojanja je priključenje regiona Evropskoj uniji.
4. Prema tezi komunističke imovine (poznatija kao teorija zavisnosti od pređenog puta), nasleđe socijalističkog sistema će neizbežno oblikovati novi



institucionalni aranžman u post-socijalizmu. Autori se razlikuju u isticanju različitih institucija koje će igrati važnu ulogu u novom sistemu, ali se slažu u tome da su u nekim situacijama stare institucije bolje nego nove nepostojeće i da potpuno rušenje prethodnih podrazumeva velike i nepotrebne gubitke u organizacionoj efikasnosti, znanju, inovaciji, itd.

Iako je Greskovits prethodne teoreme navodio kao međusobno protivrečne u nizu, on ipak sugerše da je eklekticizam u biranju odgovarajućeg teorijskog objašnjenja PST sasvim prihvatljiv. Isti zaključak se nameće i ako probamo da kroz predočenu teorijsku matricu provučemo „tranzicioni“ put Srbije. Iako danas preovlađuje konsenzus da prvi model, onaj koji zagovara radikalna rešenja i izgradnju „kapitalizma po dizajnu“, nigde nije doneo jednoznačno dobar ishod, mora se istaći da su neke zemlje dobile na brzini ekonomskog razvoja ovakvim pristupom (Poljska ili Mađarska npr). Ipak, ovakva rešenja su bila efektivna ako su se primenjivala na prvom koraku, a Srbija je odavno načinila prvi korak u pogrešnom pravcu i sada jednostavno nema prostora za primenu ovog modela transformacije. Čini se, međutim, da sva 3 ostala modela nose deo istine o pravom putu za Srbiju. U skladu sa drugom tezom, istina je da i manji reformski zahvati u Srbiji u ovoj istorijskoj fazi izazivaju reakcije delova stanovništva i predstavljaju rizik za veliki broj građana koji se nalaze tik iznad linije siromaštva. Takođe, već smo se osvedočili da populistička politika donosi političke poene u Srbiji (prodaja dela Telekomu, zaštita velikih javnih preduzeća koja posluju sa gubicima, način na koji je politički iskorišćen povratak Fijata u Kragujevac) i da građani podržavaju jaku socijalnu državu, što čini socijaldemokratski koncept države vrlo verovatnim ishodom transformacije. Dalje, zbog desetogodišnjeg urušavanja društva i privrede tokom devedesetih, mnogo onoga što je predstavljalo komparativnu prednost bivših republika SFRJ u odnosu na druge CIE zemlje, u Srbiji je nestalo. Ipak, ostalo je nekoliko elemenata „komunističke imovine“ koji su omogućili relativno mek prelaz u novi poredak (npr. sistem socijalne zaštite, univerzalno javno obrazovanje i zdravstvena zaštita, sposobnost nekih javnih preduzeća da posluju profitabilno u tržišnom okruženju). Međutim, da bi ovi elementi bili unapređeni i prilagođeni novom društvenom uređenju, potrebna je racionalna i efikasna država, a upravo to je ono što je u Srbiji dugo žrtvovano partikularnim političkim ili čak lukrativnim individualnim interesima. I tu dolazimo do treće, čini se trenutno najjače teoreme. Ako je već primetna ovakva slabost države, onda je neophodna jaka građanska akcija koja će ojačavati i preusmeravati akcije institucija. Međutim, nakon 5. oktobra 2000. veliki akcioni naboj koji je prodemokratski pokret nosio u sebi delom je preliven u pojačanu ekonomsku akciju, a delom (i povezano sa tim) u manični konzumerizam. Drugim rečima, sva ona reformska energija koja je akumulirana tokom devedesetih za nekoliko godina je preusmerena u nastojanje da se što više zaradi, za neke tek da bi preživeli, za

neke da bi što više trošili. Osim toga, još uvek je veliki deo stanovništva zagledan u državu, ne kao garanta konstitutivnih principa novih društvenih i privrednih odnosa, nego kao garanta ekonomske sigurnosti i direktan izvor sredstava. Šta više, deo socijalne akcije je usmeren na pritisak na državu u ovom prahu. Ovakvo stanje na planu vrednosti ugrožava stepen solidarnosti i zamagljuje konture zajedničkih ciljeva i oko njih konstituisane zajednice u Srbiji. Zato je važno da se u društvu što više ističu i razvijaju građanske i demokratske vrednosti koje su tradicionalne u nama bliskom evropskom prostoru. Razvijanje građanske svesti i aktivizma je sada preduslov za ojačavanje institucija koje bi trebalo da pruže garanciju ekonomskih sloboda i obezbeđuju uslove za privredni razvoj i rast. Novi prostor za ovaj proces je otvoren na lokalnom nivou. Jačanje decentralizacije omogućuje da lokalne samouprave više utiču na lokalni ekonomski razvoj i konsolidaciju lokalnih zajednica, i obrnuto, građani dobijaju šansu da direktno iskuse rezultate svog aktivizma (ili pasivnosti) kroz uticaj na lokalne institucije, raspodelu budžeta i ukupni lokalni razvoj.

## LITERATURA

- Babović, M. (2009). *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*. Beograd: ISI FF.
- Begović, B. i dr. (2009). *Od siromaštva ka prosperitetu: Tržišna rešenja za privredni rast*. Beograd: Službeni glasnik i CLDS.
- Begović, B. i Mijatović, B. (ur.). (2007). *Korupcija u Srbiji – pet godina kasnije*. Beograd: CLDS.
- Böhle, D. (2000). "Internationalisation: An Issue Neglected in the Path-Dependency Approach to Post-Communist Transformation", in Dobry, M. (ed.). *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe. Lessons for the Social Sciences*. Dodrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Brainerd, E. (1998). "Winners and losers in Russia's economic transition". *American Economic Review*.
- Bruszt, L. (2000). "Constituting Markets: the Case of Russia and the Czech Republic", in Dobry, M. (ed.). *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe. Lessons for the Social Sciences*. Dodrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Chavance, B., Magnin, E. "National Trajectories of Post-Socialist Transformation: Is There a Convergence towards Western Capitalisms?". Dostupno na [www.colbud.hu/honesty-trust/chavance/pub01.doc](http://www.colbud.hu/honesty-trust/chavance/pub01.doc).
- Cvejić, S. (2006). *Korak u mestu. Društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije*. Beograd: ISI FF.
- Deutsche Welle*, 26. 3. 2009. Dostupno na <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,4126981,00.html>.
- Dobry, M. (2000). "Paths, choices, outcomes and uncertainty", in Dobry, M. (ed.). *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe. Lessons for the Social Sciences*. Dodrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Dobry, M. (ed.). (2000). *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe. Lessons for the Social Sciences*. Dodrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Elster, J. (1989). *The Cement of Society. A study of social order*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Etzioni, A. (1968). *The Active Society*. New York: The Free Press.
- Etzioni, A. (1988). *The Moral Dimension. Toward a New Economics*. New York: The Free Press.
- Etzioni, A. (1992). "A Socio-Economic Perspective on Friction", in Sjöstrand, S-E. (ed.). *Institutional Change. Theory and Empirical Findings*. New York: M.E.Sharpe.
- Eyal, G., Szelenyi, I., Townsley E. (1998). *Making Capitalism Without Capitalists. Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London, New York: Verso.

- Fullbrook, E. (ed.). (2004). *A Guide to What's Wrong with Economics*. London: Anthem Press.
- Grabher, G. and Stark, D. (1997). *Restructuring Networks in Post-Socialism. Legacies, Linkages, Localities*. Oxford: Oxford University Press.
- Greskovits, B. (2000). "Rival Views of Postcommunist Market Society", in Dobry, M. (ed.). *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe. Lessons for the Social Sciences*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Heilbroner, R. (1990). "Analysis and Vision in the History of Modern Economic Thought," *Journal of Economic Literature*.
- Higley, J., Lengyel, G. (2000). *Elites After State Socialism*. Boston: Rowman & Littlefield.
- Kornai, J. (2000). "Ten Years After 'The Road to a Free Economy': The Author's Self-evaluation". Paper for the World Bank 'Annual Bank Conference on Development Economics – ABCDE'.
- Kullberg, J. S., Zimmerman, W. (1999). "Liberal Elites, Socialist Masses, and Problems of Russian Democracy". *World Politics*. Vol 51, No 3.
- Lane, D. (2000). "The Transformation of State Socialism in Russia: from 'Chaotic' Economy to State-led Cooperative Capitalism", in Dobry, M. (ed.). *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe. Lessons for the Social Sciences*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Lazić, M. (1987). *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. (1994). *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. (1996). „Delatni potencijal društvenih grupa“. *Sociologija*. No 2.
- Lazić, M. (2000). „Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva“, u Lazić, M. (ur.). *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. (ur.). (2000). *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M., Cvejić, S. (2004). „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije, u Milić, A. (ur.). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISI FF.
- Lazić, M., Cvejić, S. (2007). "Class and Values in Post-Socialist Transformation in Serbia". *International Journal of Sociology*. Vol. 37, No. 3.
- Mateju, P. (1995). "In Search of Explanations for Recent Left-Turns in Post-Communist Countries". *International Review of Comparative Public Policy*. Vol. 7.
- Mijatović, B. (ur.). (2008). *Reforme u Srbiji: dostignuća i izazovi*. Beograd: CLDS.
- Milić, A. (ur.). (2004). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISI FF.

- North, D. (1990a). *Institutions, Insitutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- North, D. (1990b). "A Transaction Costs Theory of Politics". *Journal of Theoretical Politics*. 2 (4), 355-367.
- Offe, C. (1996). *Varieties of Transition*. Cambridge: Cambridge Press.
- Ofe, K. (1999). *Modernost i država*. Beograd: Filip Višnjić.
- Olson, M. (1965). *The Logic of Collective Action*. Harvard: Harvard University Press.
- Ost, D. (1995). "Labor, Class, and Democracy: Shaping Political Antagonisms in Post-Communist Society" in Crawford, B. (ed.). *Markets, States, and Democracy: The Political Economy of Post-Communist Transformation*. Boulder: Westview Press.
- Parsons, T. (1951). *The Social System*. New York: Free Press.
- Polanyi, K. (2001). *The Great Transformation*. Boston: Beacon Press.
- Rehakova, B., Vlachova, K. (1995). "Subjective Mobility after 1989. Do People Feel a Social and Economic Improvement or Relative Deprivation?". *Czech Sociological Review*. Vol. 3, No. 2, 137-155.
- Sen, A. (2002). *Razvoj kao sloboda*. Beograd: Filip Višnjić.
- Sjöstrand, S-E. (ed.). (1992). *Institutional Change. Theory and Empirical Findings*. New York: M.E.Sharpe.
- Stark, D., Bruszt, L. (1998). *Postsocialist Pathways. Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sztompka, P. (1999). *Trust. A sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Štulhofer, A. (2000). *Nevidljiva ruka tranzicije. Ogledi iz ekonomske sociologije*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Zavod za sociologiju filozofskog fakulteta.
- Trif, A. (2007). "Collective Bargaining in Eastern Europe: Case Study Evidence from Romania". *European Journal of Industrial Relations*. Vol 13, no 2, 237-256.
- Veber, M. (1976). *Privreda i društvo*. Beograd: Prosveta.
- Vuletić, V. (2008). *Između nacionalne prošlosti i evropske budućnosti*. Beograd: Službeni glasnik.
- Wright, T. (2008). "State-Society Relations in 'Post-Communist' Russia, China, and Vietnam", Paper presented at the *Annual meeting of the ISA's 49th Annual Convention, San Francisco, USA*. Dostupno na [http://www.allacademic.com/meta/p250643\\_index.html](http://www.allacademic.com/meta/p250643_index.html).

Ognjen Radonjić  
Srđan Kokotović

**SEDAM GODINA VEŠTAČKOG DISANJA:  
KRITIČKA ANALIZA MODELA PRIVREDNOG RAZVOJA  
SRBIJE U PERIODU 2001-2007.\***

*Blagoslovena je omladina, jer će ona naslediti nacionalni dug.  
Herbert Huver*

## **Uvod**

U poslednjih šest i po decenija, građani Srbije se suočavaju sa problemom kontinuirane kumulacije deficita na nivou pojedinca, preduzeća i države. Rešenje za ovako krupne strukturalne probleme se, kao po pravilu (čini se iz sebičnih razloga), pronalazilo u kreiranju mehanizama kojima je jedini cilj bio kratkoročno pokriće tako nastalih troškova i njihovo prebacivanje na generacije koje tek dolaze. Na našu žalost, ovi problemi su i dalje aktuelni jer srpsko društvo još uvek nije smoglo snage da odboluje dečje bolesti i uspostavi ekonomski sistem koji je u dugom roku održiv.<sup>1</sup>

---

\* Ovaj rad je deo projekta 149005 kojeg finansira Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine Republike Srbije.

<sup>1</sup> Održiv razvoj je, po definiciji, razvoj nacije koji vodi ispunjavanju potreba postojećih generacija bez ugrožavanja kapaciteta za zadovoljavanje sopstvenih potreba budućih generacija. Ovako definisan održiv razvoj se sastoji od četiri komponente koje su međuzavisne i podjednako važne: ekonomska, ekološka, socijalna i kulturna. Aktuelna ekonomska dešavanja pokazala su nam koliko je bitan održiv ekonomski razvoj, a tek u narednom periodu ćemo videti kakve će sve posledice imati finansijske nevolje sa kojima se danas suočava Srbija na ostale tri komponente održivog razvoja.



Postoji razlog zašto smo se opredelili za period od 2001. do 2007. godine za analizu ekonomskih performansi srpske privrede. Sa jedne strane, u 2001. srpsko društvo se formalno izjasnilo za prelazak na sistem privređivanja koji je ekonomski održiv. Kako se ispostavilo, u narednih sedam godina malo toga je učinjeno da bi se ovaj cilj ispunio. I dalje srpski sistem kontinuirano proizvodi gubitke. Sa druge strane, u avgustu 2007. je izbila svetska finansijska kriza koja lako može da bude zloupotrebljena i ekonomskim vlastima posluži kao opravdanje za potencijalno loše performanse srpske privrede u narednih nekoliko godina. Stojimo na stanovištu da će potencijalno negativni efekti svetske finansijske krize biti, pre svega, indirektni – presušiće izvori finansiranja deficita i pad u svetskoj tražnji će se dodatno negativno odraziti na deficit u bilansu roba i usluga. Dakle, kriza koja kuca na vrata srpske privrede je, u prvom redu, endogeno generisana. Suštinski, iako je u poslednjih sedam godina došlo do značajnih pomaka po pitanju političkih i ekonomskih sloboda, matrica privrednog funkcionisanja nije promenjena.

U periodu posle Drugog svetskog rata, pa sve do početka devedesetih godina prošlog veka, komunistička nomenklatura je neprestano tražila rešenje za sukob između nedovoljne akumulacije i željene stope investiranja, potrošnje i proizvodnje, uvoza i izvoza. Dodatni problem je predstavljala državno koordinisana privredna aktivnost koja je za posledicu imala suboptimalnu alokaciju kapitala. Neefikasan i neracionalan model privređivanja je bio prirodna posledica invalidnog modela akumulacije koji se zasnivao na kolektivnoj i državnoj svojini. Sistem je, zahvaljujući kontinuiranim kreditnim infuzijama iz inostranstva (geostrateški razlozi), sve do početka osamdesetih godina prošlog veka kako-tako funkcionisao. Kada je glavni kohezioni faktor SFR Jugoslavije Josip Broz Tito umro, inostrani kreditori su izgubili poverenje u sistem. Pošto garant stabilnosti nije više bio prisutan, zaposlodavci su prestali da odobravaju kredite društvu koje je bilo projektovano da više troši nego što proizvodi. Ekonomska kriza se potom pretopila u političku krizu: tenzije u međurepubličkim odnosima su bile sve izraženije. Kako je vreme prolazilo, tako je privreda počela da tone pod teretom stalno rastuće inflacije i dugova, dok su se devizne rezerve ubrzano topile. Početkom devedesetih godina prošlog veka, sistem se konačno raspao i počinju građanski ratovi u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Tokom ratnih godina su putem hiperinflacije, do tada nezabeležene u ljudskoj istoriji, pljačkanja stare devizne štednje građana, pljačke građana preko paradržavnih banaka (Dafiment i Jugoskandik) i prodaje porodičnog srebra (Telekom), vladajuće srpske strukture finansirale tekuće potrebe i lično se enormno obogatile. U toj sveopštoj konfuziji, gde su se građani u godinama koje su sledile svakodnevno borili sa egzistencijalnim problemima, političke strukture su, bez ikakve ambicije strateškog razmišljanja, izbegle da preduzmu ključne političke i

ekonomske reforme. Zbog sankcija i ratova privredna aktivnost je bila potpuno devastirana, dok je platni promet između Srbije i nacionalnih i međunarodnih finansijskih institucija prekinut. Od 1992. Srbija je prestala da vrši servisiranje svojih obaveza na ime duga međunarodnim poveriocima. U periodu trajanja sankcija, Srbija nije uzimala nove kredite, dok je vrednost duga narastala, jer su međunarodni poverioci sve vreme, pored redovnih, zaračunavali i zatezne kamate. Na početku 1991. spoljni dug Srbije je iznosio oko 6,4 milijarde američkih dolara (USD), bruto domaći proizvod (BDP) je bio nešto iznad 20 mlrd. USD i vrednost izvoza je bila 7,1 mlrd. USD.

Konačno, krajem 2000, građani Srbije raskidaju sa ratnim režimom i na papiru se opredeljuju za pokretanje procesa korenitih i sveobuhvatnih političkih i ekonomskih reformi. Na ekonomskom planu su proklamovani ciljevi makroekonomske stabilizacije, liberalizacije, privatizacije i restrukturiranja realnog i finansijskog sektora, institucionalnih reformi i socijalnog prilagođavanja. Drugim rečima, srpsko društvo se, naizgled, opredelilo za izgradnju tržišne privrede sa održivim modelom privrednog razvoja i prestanak prakse u kojoj je država dominantan privredni akter. Izgradnja tržišta i tržišnih institucija, donošenje zakona koji podstiču privrednu aktivnost i beskompromisno štite svetost svojine i ugovora, bespoštedan rat sa korupcijom, ulaganje u obrazovanje i nauku, uvoz modernih tehnologija i rast štednje isticali su se u prvi plan kao lek za šezdesetogodišnju bolest neprekidne kumulacije deficita. Krajem 2000, vrednost spoljnog duga je iznosila 10,83 mlrd. USD (11,8 mlrd. evra), od čega je javni dug iznosio 9,35 mlrd. USD (10,2 mlrd. evra). Iste te godine, vrednost BDP-a je bila 8,7mlrd USD (9,5 mlrd. evra) dok je izvezeno roba i usluga u vrednosti od 2,1 mlrd. USD (2,25 mlrd. evra).<sup>2</sup> S obzirom da je količnik iznosa spoljnog duga i izvoza iznosio 516% Srbija je spadala u najzaduženije zemlje sveta.<sup>3</sup>

Kao što smo već istakli, cilj ovog rada je analiza privredne situacije u Srbiji danas. Nažalost, iako je BDP u ovom sedmogodišnjem periodu rastao dinamično i, iako je standard života prosečnog građanina znatno iznad standarda života kojeg su građani imali tokom mračnih ratnih godina, ovaj model razvoja je neodrživ, jer poluvekovna paradigma funkcionisanja srpske privrede nije promenjena: trošimo iznad svojih mogućnosti i dugove prebacujemo na buduće generacije. Čini se da je glavni problem u tome što u političkoj eliti i među građanima ne postoji konsenzus po pitanju ekonomski održivog modela razvoja koji bi, pre svega, morao da se bazira na drastičnom smanjenju javne i lične potrošnje, nominalnoj i realnoj

<sup>2</sup> Po Republičkom zavodu za statistiku i prema zvaničnom kursu Narodne banke Srbije.

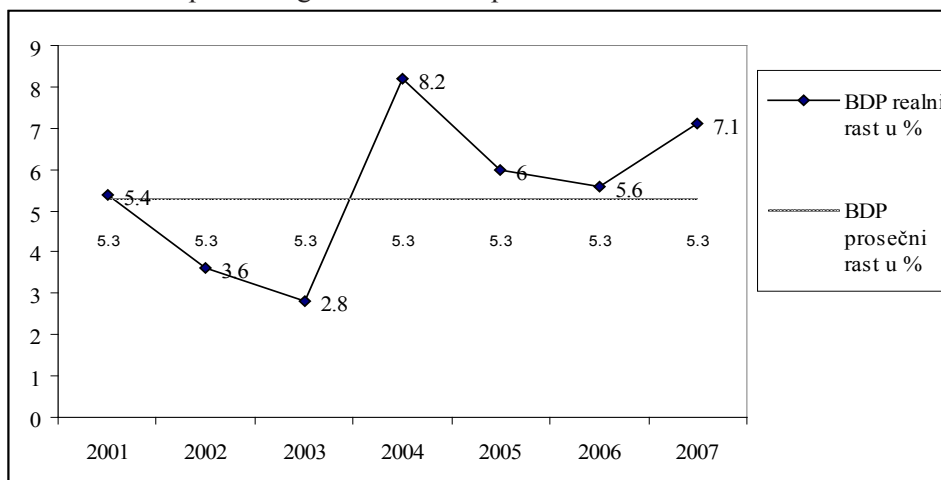
<sup>3</sup> Po metodologiji Svetske banke, zemlja čiji je količnik iznosa spoljnog duga i izvoza iznad 220% prezadužena.

deprecijaciji dinara, smanjenju troškova rada, rastu produktivnosti, smanjenju inflacije, rastu štednje, razvoju poljoprivrede i infrastrukture i jačanju izvozno orijentisanog sektora. Prihvatanje održivog modela razvoja bi značilo trenutno pogoršanje u standardu života prosečnog građanina. Ljudi koji osećaju potrebu da budućim generacijama stvore bolje uslove za život moraju se zapitati šta će se desiti kada postanemo prezaduženi, pri čemu, posledično, niko više neće biti voljan da kreditira srpsku privredu i kada presahnu privatizacioni prihodi. Da bismo dali odgovor na ovo važno pitanje, neophodna je pravilna makroekonomska dijagnoza. Prvi korak u rešavanju problema je da ga razumemo.

### Dinamika privrednog rasta

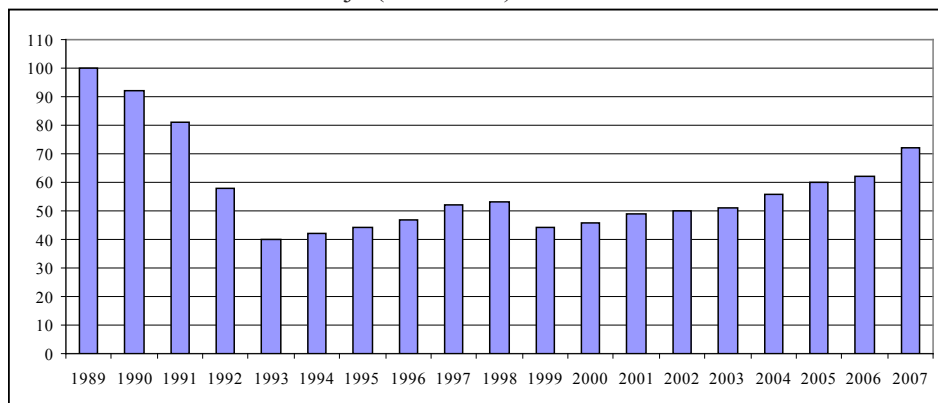
U periodu 2001-2007. BDP Srbije je rastao izuzetno dinamično po stopi od 5,3% godišnje (grafikon 1). Na prvi pogled, bez oklevanja možemo reći da je glavni razlog ovako dinamičnog privrednog rasta efekat niske baze, jer je početkom i krajem devedesetih godina prošlog veka došlo do drastičnog smanjivanja u nivou proizvodnje. Ipak, i pored dinamičnog privrednog rasta, Srbija je 2007. dostigla nivo od 72% BDP-a iz 1989. (grafikon 2). Opet, sa druge strane, vest o tako dinamičnom privrednom razvoju je ohrabrujuća. Međutim, da bismo pravilno sagledali da li je ovaj dinamičan rast kvalitetan i da li je proizvod primene dugoročne strategije održivog privrednog razvoja, moramo, na prvom mestu, detaljno da analiziramo njegove izvore i strukturu.

Grafikon 1. Stopa realnog rasta BDP-a u periodu 2001-2007.



Izvor: Ministarstvo finansija Republike Srbije

Grafikon 2. Realni BDP Srbije (1989=100)



Izvor: European Bank for Reconstruction and Development

### Izvori i struktura dinamičnog privrednog rasta

Prema jednačini, BDP je jednak zbiru lične potrošnje domaćinstava na dobra i usluge, investicione potrošnje domaćinstava i preduzeća, državne potrošnje i razlike između izvoza i uvoza dobara i usluga.<sup>4</sup> Počnimo sa državnom potrošnjom.

#### *Državna potrošnja*

U proteklom sedmogodišnjem periodu vidljiva je tendencija ekspanzije javne potrošnje. Iako je deficit budžeta bio u granicama prihvatljivog (-3% BDP-a), dok je na primer 2004. i 2005. ostvaren suficit budžeta<sup>5</sup>, postoji tendencija rastućeg deficita jer, kako proces privatizacije odmiče, privatizacioni prihodi opadaju, donacije su sve manje, dok će, zbog prezaduženosti zemlje, novi krediti biti sve skuplji. Sama po sebi, činjenica da je javna potrošnja na nivou od oko 40% BDP-a ne bi bila toliko alarmantna da se veći deo te potrošnje usmerava ka investicijama koje mogu da imaju pozitivan efekat na štednju i investicije privatnog sektora u budućnosti. Ipak, struktura konsolidovanog bilansa sektora države nam govori da tekući rashodi u ukupnim rashodima 2005. učestvuju sa 92,4%, 2006. 89,7% i 2007. 87,8%. Učešće investicija je minorno (stavka kapitalni rashodi). U tekućim

<sup>4</sup>  $BDP = C$  (lična potrošnja) +  $I$  (investiciona potrošnja) +  $G$  (državna potrošnja) +  $NX$  (izvoz – uvoz).

<sup>5</sup> U 2001. je suficit budžeta iznosio 2,5% BDP-a, 2002. deficit -2,6%, 2004. suficit od 0,6%, 2005. suficit 0,9%, 2006. deficit -1,6% i 2007. deficit -2%. Ministarstvo finansija Republike Srbije.

rashodima primećujemo dinamičan rast rashoda za zaposlene (tabela 1). Ovaj rast je 2006. iznosio 20,2%, dok je 2007. iznosio 16,6%. Takođe, s obzirom na činjenicu da se broj zaposlenih koji primaju plate iz budžeta ili nije menjao, ili je blago opadao, bruto i neto prosečne zarade javnog sektora su ubrzano rasle. Ako pogledamo prosečne zarade zaposlenih u državnoj upravi i socijalnom osiguranju, obrazovanju, zdravstvu i socijalnom radu, komunalnim društvenim i ličnim uslugama (bez zaposlenih u javnim preduzećima, ustanovama, organizacijama i zadrugama), videćemo da se u periodu 2005-2007. broj zaposlenih blago smanjio (sa 417,5 hiljada na 407,7 – smanjenje od 2,3%) dok su bruto i neto prosečne zarade dinamično rasle. Na primer, rast neto zarada je u 2005. iznosio 20,1%, 2006. 20,6% i 2007. 26,8%.

Tabela 1. Konsolidovani bilans sektora države u periodu 2005-2009.  
(u mlrd. dinara)

	2005.	2006.	2007.
I Javni prihodi	724,3	867,7	1,002
II Javni rashodi	706,8	899,3	1,046.80
1. Tekući rashodi	653,2	807	919,5
Rashodi za zaposlene	170	204,4	238,3
Kupovina roba i usluga	125	156,4	190,3
Otplata kamata	17,7	30,2	17,9
Subvencije	54,9	55,6	63,7
Socijalna pomoć i transferi	285,7	360,4	409,3
od čega: penzije	186,1	227,7	259,9
2. Kapitalni rashodi	45,9	81,3	112,1
3. Neto budžetske pozajmice	7,8	10,9	15,3
III Konsolidovani rezultat (I-II)	17,4	-31.6	-44,8

Izvor: Ministarstvo finansija Republike Srbije

S obzirom da su prosečne neto i bruto zarade u javnom sektoru rasle brže od indeksa potrošačkih cena, ovaj rast je realan. Sa druge strane, u uslovima ograničene domaće ponude, ovako dinamičan realni rast zarada u javnom sektoru, rast koji je daleko iznad stope rasta BDP-a i produktivnosti, ima (ruku pod ruku sa dinamičnom ekspanzijom kreditiranja stanovništva<sup>6</sup>) za rezultat jake inflatorne pritiske i negativno utiče na bilans roba i usluga platnog bilansa (tabela 2). Takođe, stavka koja je dinamično rasla u tekućim rashodima su izdvajanja na ime penzija. Taj rast je 2006. iznosio 22,4% i 2007. 14,1%. Prosečna penzija je realno porasla jer je broj penzionera znatno sporije rastao od rasta izdvajanja

<sup>6</sup> Između ostalog, dinamičan rast realnih zarada je podloga dinamičnog rasta kreditiranja stanovništva.

za penzije.<sup>7</sup> Prosečna penzija je 2005. porasla za 19,9%, 2006. 16,7% i 2007. 11,9%, što je daleko iznad rasta stope inflacije (realan rast penzija), BDP-a i produktivnosti, što takođe, u uslovima ograničene domaće ponude, generiše jake inflatorne pritiske i nepovoljno utiče na bilans roba i usluga platnog bilansa.

Dakle, imamo situaciju da troškovi države dinamično rastu i da ti troškovi, kao što ćemo videti, dominantno završavaju u ličnoj potrošnji. Dinamična javna potrošnja je pozitivno uticala na rast BDP-a, ali, pošto je rast državne potrošnje brži, kreiraju se jaki inflacioni pritisci, raste deficit razmene roba i usluga sa inostranstvom koji se finansira rastom kredita iz inostranstva što, konsekvntno, vodi rastu spoljnog duga. Ponovimo, rast spoljnog duga ne mora da bude problem ukoliko se pomoću njega gradi izvozno orijentisana proizvodna baza<sup>8</sup> koja će u budućnosti kreirati prihode pomoću kojih će dugovi biti isplaćeni i, istovremeno, stvoriti osnova za dugoročno orijentisani održivi privredni rast. Ipak, na osnovu dosadašnje analize, barem kada je u pitanju javna potrošnja, vidimo da troškovi države rastu brže od prihoda i da se budžetska sredstva predominantno usmeravaju u potrošnju, čime se ugrožava potrošnja budućih generacija.

Tabela 2. Kretanje stope rasta BDP-a, produktivnosti, inflacije, prosečne bruto i neto zarade u javnom sektoru i prosečne penzije u periodu 2005-2007.

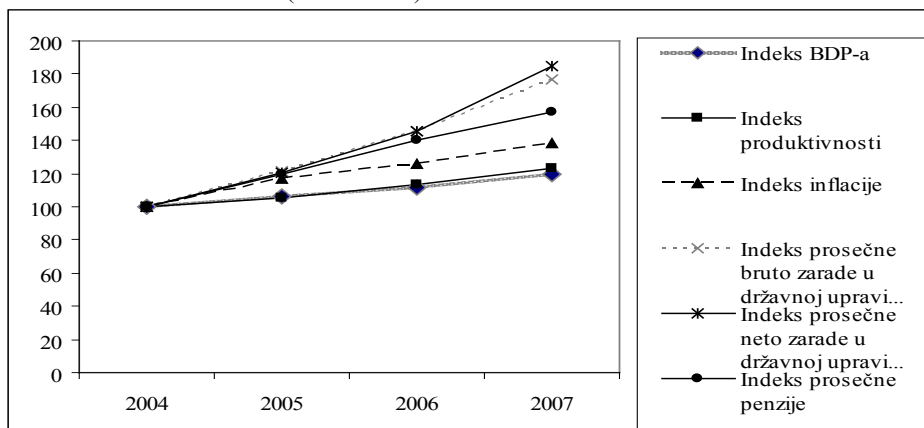
	2005.	2006.	2007.	Prosečna godišnja stopa rasta (u %)
Stopa rasta BDP-a (u %)	6	5,6	7,1	6,2
Stopa rasta produktivnosti (u %)	5,1	7,9	8,4	7,1
Stopa inflacije (u %)	17,7	6,6	10,1	11,2
Prosečna bruto zarada zaposlenih u državnoj upravi i socijalnom osiguranju, obrazovanju, zdravstvu i socijalnom radu, komunalnim društvenim i ličnim uslugama (din)	29.028	34.841	42.397	
Stopa rasta prosečne bruto zarade (u %)	21	20	21,7	20,8
Prosečna neto zarada zaposlenih u državnoj upravi i socijalnom osiguranju, obrazovanju, zdravstvu i socijalnom radu, komunalnim društvenim i ličnim uslugama (din)	19.808	23.892	30.285	
Stopa rasta prosečne neto zarade (u %)	20,1	20,6	26,8	22,5
Prosečna penzija (din)	11.484	13.406	14.996	
Stopa rasta prosečne penzije (u %)	19,9	16,7	11,9	15,9

Izvori: Matković, (2009); Ministarstvo finansija Republike Srbije; Republički zavod za statistiku, proračun autora

<sup>7</sup> U 2005. broj penzionera je porastao za 1,25%, 2006. 1,24% i 2007. 1,7%. Matković, (2009).

<sup>8</sup> I proizvodnja koja ima za cilj supstituciju uvoza.

Grafikon 3. Kretanje indeksa BDP-a, produktivnosti, inflacije, prosečne bruto i neto zarade u javnom sektoru i prosečne penzije u periodu 2005-2007. (2004=100)



Izvor: proračun autora

### Lična i investiciona potrošnja

Pogledajmo sada raspodelu BDP-a da bismo videli ko je konačni potrošač. Kao što se na tabeli 3 vidi, struktura upotrebe BDP-a je zabrinjavajuća: prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, lična potrošnja čini čak 91% BDP-a, dok finalna potrošnja domaćinstava i države čini 98% BDP-a, što je za 34 p.p. više od naprednih tranzicionih zemalja, i 12 p.p. više od Bugarske.

Tabela 3. Upotreba BDP-a u Srbiji u periodu 2001-2007. (u %)

	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.
Izdaci za finalnu potrošnju	95	100	99	97	95	94	98
Izdaci za ličnu potrošnju	84	88	87	88	88	88	91
Sektor domaćinstva i NPID	75	77	76	77	77	76	79
Sektor države	9	11	11	11	12	12	13
Izdaci za kolektivnu potrošnju	12	12	12	9	6	6	6
Bruto investicije u osnovne fondove	19	18	19	19	19	21	21
Promene u zalihama	3	2	3	10	5	3	3
Statistička razlika	0	0	0	2	3	3	0
Izvoz dobara i usluga	24	23	23	25	29	32	35
Uvoz dobara i usluga (-)	42	42	44	52	49	52	56

Izvor: Republički zavod za statistiku



Tabela 4. Upotreba BDP-a u izabranim zemljama 2007. (u %)

	EU - 27	Hrvatska	Bugarska	Rumunija	Srbija
Izdaci za finalnu potrošnju	77,8	78,4	85,3	82,9	97,6
Sektor domaćinstva i NPID	57,4	57,3	69,1	67,3	78,6
Sektor države	20,4	21,1	16,2	15,6	19
Bruto investicije u osnovne fondove	21,3	27,8	29,8	30,4	21,4
Promene u zalihama	0,5	2,6	7	0,7	3
Izvoz dobara i usluga	40,3	44,2	63,4	29,5	30
Uvoz dobara i usluga (-)	39,8	52,2	85,5	43,5	52
Statistička razlika	0	0	0	0	-0,3

Izvori: Eurostat; Republički zavod za statistiku

Kao što se može videti, ukupna domaća lična i investiciona potrošnja prevazilaze BDP za čak 22%. Drugim rečima, nacija u dobroj meri živi na kredit i od prodaje porodičnog srebra. S obzirom da Srbija ne raspolaže kvalitetnim i brojnim proizvodnim kapacitetima, ovako visok debalans potrošnje i proizvodnje, koji se nadomešta visokim uvozom, bio bi održiv kada bi najveći deo izdataka bio usmeren u investicije u osnovne fondove i zalihe, tj. kada bi se uglavnom uvezile oprema i mašine, koje bi kasnije generisale izvoz. Međutim, situacija je i u tom pogledu vrlo sumorna, jer Srbija, u poređenju sa sličnim zemljama iz okruženja, znatno manje investira u osnovne fondove i zalihe (tabela 4), a najveći deo uvoza otpada na proizvode široke potrošnje i energente.

Takođe, ne samo da su investicije u osnovne fondove i zalihe nedovoljne, nego je nepovoljna i njihova struktura, jer je do najdinamičnijeg investiranja i razvoja došlo u nerazmanskim sektorima. Koncept razvoja u kojem 80% deviznih priliva po kreditima i stranim direktnim investicijama završava u nerazmanskim sektorima (bankarstvo, trgovina, nekretnine, saobraćaj, telekomunikacije), ne omogućava razvoj razmanskih sektora (industrije, rudarstva, poljoprivrede), koji su jedini u stanju da povećaju ukupan izvoz, tako da se problem trgovinskog deficita stalno produbljuje (tabele 5 i 6).

Tabela 5. Zaduživanje po sektorima 2007.

	u mil. evra	u %
<b>RAZMENSKI:</b>	7,778	41,5
Poljoprivreda	691	3,7
Ribarstvo	18	0,1
Vađenje ruda	627	3,3
Prerađivačka industrija	5,713	30,5
Proizvodnja el. energije	532	2,8
Hoteli i restorani	197	1,1
<b>NERAZMENSKI:</b>	10,942	58,5
Građevinarstvo	1,549	8,3
Trgovina	4,216	22,5
Saobraćaj i veze	2,366	12,6
Finansijsko posredovanje	154	0,8
Aktivnosti u vezi sa nekretninama	2,532	13,5
Državna uprava	0	0
Obrazovanje	8	0
Zdravstvo	9	0
Ostale komunalne delatnosti	107	0,6
<b>UKUPNO</b>	<b>18,720</b>	<b>100</b>

Kod finansijskog posredovanja nisu obuhvaćene obaveze prema domaćim i stranim bankama.

Izvori: Narodna banka Srbije; proračun autora

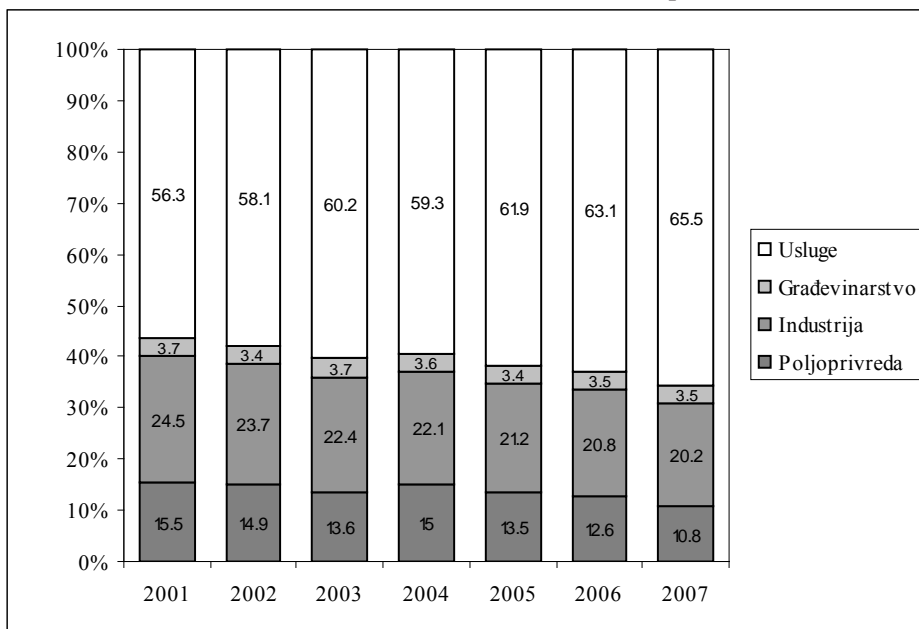
Tabela 6. Strane direktne investicije po sektorima (u %)

	2004.	2005.	2006.	2007.
Finansijsko posredovanje	10,7	38,7	36,8	32,1
Prerađivačka industrija	30,2	19,4	18,2	14,1
Telekomunikacije i saobraćaj	1,5	0,7	28,9	20
Trgovina na veliko i malo	36,1	22	8,5	7,7
Poslovi sa nekretninama	13,9	11,6	6,6	15,9
Građevinarstvo	1,8	0,8	0,6	5,2
Ostalo	3	5,9	0,04	3,1
Poljoprivreda	1	0,7	0,2	0,6
Hoteli i restorani	1,4	0,02	0,07	1,3
Vađenje rude i kamena	0,2	0,02	0,05	0,9
Električna energija, gas i voda	0,007	0,04	0,02	0,04
Ukupno	100	100	100	100

Izvori: Narodna Banka Srbije; proračun autora

Ako pogledamo strukturu bruto dodate vrednosti (BDP minus porezi plus subvencije), videćemo da je oko 60% BDP-a kreirano u nerazmanskim sektorima (grafikon 4). Sličnu strukturu imaju i zemlje članice Evropske unije (EU), ali je razlika u tome što su to zemlje koje su odavno izgradile moćnu industrijsku bazu.<sup>9</sup> Nedovoljan udeo proizvodnje razmanskih sektora u BDP dominantno potiče od niske industrijske proizvodnje. Tokom devedesetih godina prošlog veka došlo je do toliko dramatične deindustrijalizacije srpske privrede da se ona ni dan-danas nije oporavila. U 2007. smo dostigli svega 50,2% industrijske proizvodnje iz 1990. (grafikon 5).

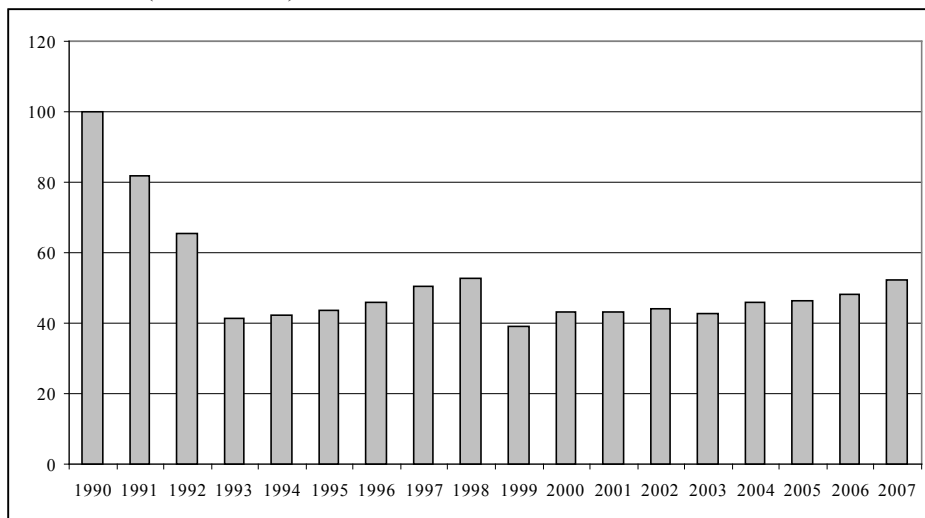
Grafikon 4. Sektorska struktura bruto dodate vrednosti u periodu 2001-2007.



Izvor: Ministarstvo finansija Republike Srbije

<sup>9</sup> U EU 26,5% bruto dodajne vrednosti potiče od industrije i građevinarstva. Eurostat.

Grafikon 5. Indeks industrijske proizvodnje u Srbiji u periodu 1991-2007.  
(1990 = 100)



Izvor: Republički zavod za statistiku

Do dinamičnog rasta nerazmenskog sektora uglavnom je došlo zbog veoma ekspanzivne fiskalne politike (javne potrošnje) i prikriveno ekspanzivne monetarne politike.<sup>10</sup> Tako generisana tražnja se potom usmerila ka nerazmenskim i razmenskim sektorima, ali, po prirodi stvari, dolazi do mnogo snažnijeg efekta na nerazmenski sektor jer tu nema međunarodne konkurencije koja bi preuzela deo kolača, to jest uvećane tražnje (a uz to je prisutna i monopolizovanost tržišta, što podrazumeva kontrolu cena). Osluškujući cenovne signale, investicije su pohrlile u nerazmenski sektor. Sa druge strane, rast tražnje za proizvodima razmenskog sektora se zbog izrazite međunarodne konkurencije samo delimično preneo na rast tražnje za domaćom proizvodnjom. Drugi deo je bio usmeren ka inostranim proizvodima, što je imalo za posledicu snažan rast uvoza i dalje produbljivanje spoljnotrgovinskog deficita. Takođe, dinamičan rast nerazmenskog sektora je iz više razloga generisao jake inflatorne pritiske i realnu aprecijaciju deviznog kursa, pa samim tim i dalje opadanje snage razmenskog sektora i pogoršanje spoljnotrgovinskog deficita. S obzirom da je veliki deo deviznih priliva (krediti, strane direktne investicije) završio u nerazmenskim sektorima, došlo je i do rasta plata znatno iznad rasta produktivnosti u tim sektorima. Zbog nedostatka konkurencije

<sup>10</sup> Monetarna politika je na papiru restriktivna, dok je u praksi na indirektan način bila ekspanzivna. Kao što ćemo videti, monetarne vlasti su dozvolile nekontrolisan ulazak prekograničnih kredita usmerenih ka preduzećima, što je dovelo do dinamičnog rasta novčane mase, pa samim tim i potražnje.

je, ponuđači u nerazmenskom sektoru su u stanju da prebace teret realnog rasta plata na potrošače kroz veće cene. Pošto su veliki potrošači usluga nerazmenskog sektora preduzeća u razmenskom sektoru, dolazi do rasta njihovih troškova proizvodnje. Dodatno, zbog efekta ugledanja i borbe za kvalitetnom radnom snagom, realan rast plata u nerazmanskim sektorima i javnom sektoru utiče na povećanje plata, a samim tim i jediničnih troškova rada u proizvodnji razmenskih sektora. Sa druge strane, razmenski sektori su pod stalnim konkurentskim pritiskom i ne mogu da dozvole sebi taj luksuz rasta jediničnih troškova proizvodnje, tako da na kraju ili gube kvalitetnu radnu snagu, ili pogoršavaju finansijsko poslovanje, što je u svakom slučaju neodrživo.

Da ne bude zabune, nama su potrebne visoke investicije i u nerazmenske sektore, jer je njihov razvoj važan preduslov za razvoj razmenskih. Sigurno je da bez dovoljno dobrih puteva, železnica, telekomunikacija, finansijskih usluga, komunalnih usluga, energetskih izvora i stambenog prostora neće biti ni stranih direktnih investicija. Potrebno je da se napravi takva kombinacija monetarne, fiskalne i industrijske politike koja će obezbediti dovoljnu količinu i dobar odnos investicija u razmenske i nerazmenske sektore, dok istovremeno domaća lična potrošnja mora da padne u drugi plan.

### *Inflacija, fiskalna i monetarna politika*

Naše je mišljenje da su fiskalna i monetarna politika kreirale jake inflacione pritiske koji su imali veoma negativan uticaj na spoljnotrgovinsku razmenu i eksternu likvidnost zemlje. Efekte dinamične javne potrošnje smo već razmatrali. Ne manje važno, rastu prosečne bruto i neto plate zaposlenih u javnom sektoru i rastu prosečne penzije treba pridružiti i rast prosečne bruto i neto plate na nivou cele privrede, koji je takođe bio znatno iznad stope rasta BDP-a i produktivnosti.<sup>11</sup> Ovako dinamičan rast prosečne bruto i neto plate na nivou cele ekonomije je dodatno generisao inflatorne pritiske i uticao na dalje pogoršanje bilansa roba i usluga (grafikon 6).

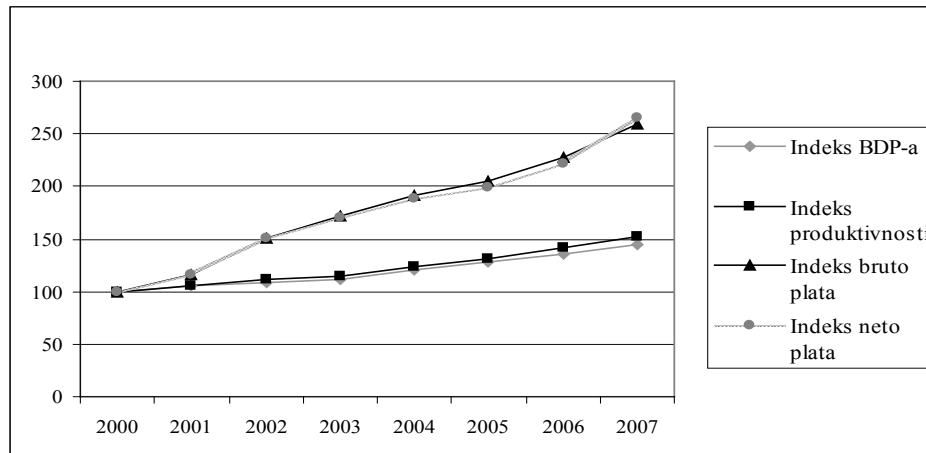
Sa druge strane, proklamovani cilj Narodne banke Srbije je ciljanje inflacije. Ipak, umesto da Narodna banka Srbije utiče na inflaciju putem smanjivanja pregreja-

---

<sup>11</sup> U periodu 2001-2007. prosečna godišnja stopa rasta prosečne bruto plate je 14,3%, prosečne neto plate 14,6%, BDP-a 5,3% i produktivnosti 6,1% (proračun autora). Ovako dinamičan rast produktivnosti je, slično dinamičnom rastu BDP-a, pre posledica niske početne baze nego tehnološkog napretka. Takođe, moguće je da je do tako brzog rasta u produktivnosti došlo i zbog racionalizacije broja zaposlenih u privatizovanim preduzećima (preterana zaposlenost ima za posledicu nisku produktivnost).

ne agregatne tražnje, ona se koncentrisala na politiku stabilnog deviznog kursa, čime je značajno doprinela eskalaciji eksterne nelikvidnosti zemlje. U periodu od 2001-2005. (2001 = 100) nominalni devizni kurs je u proseku deprecirao. Međutim, s obzirom na to da je u istom periodu realni devizni kurs konstantno bio apresiran, postaje jasno da je nominalna deprecijacija dinara bila nedovoljna da bi domaće proizvođače stavila u povoljniji konkurentski položaj. U periodu 2006-2007. situacija se dodatno pogoršava jer dolazi do nominalne aprecijacije deviznog kursa u odnosu na 2005. čime, uz postojeći jaz u stopi inflacije između Srbije i EU, dolazi do značajne aprecijacije realnog deviznog kursa (grafikon 7). Na taj način, proizvodnja domaćih izvoznika postaje izrazito nekonkurentna na evropskom tržištu, dok uvoz postaje jeftin. Na ovaj način su, zarad interesa uvoznika, banaka, špekulanata na repo tržištu, dužnika i zarad svojih interesa<sup>12</sup>, monetarne vlasti ugrozile interese domaće proizvodnje koja bi trebalo da bude generator održivog privrednog razvoja. Naime, nominalna aprecijacija deviznog kursa smanjuje uvozne cene izraženo u dinarima. S obzirom da uvozni proizvodi čine oko 45% BDP-a Srbije, nominalna aprecijacija dinara je značajno ublažila inflaciju.

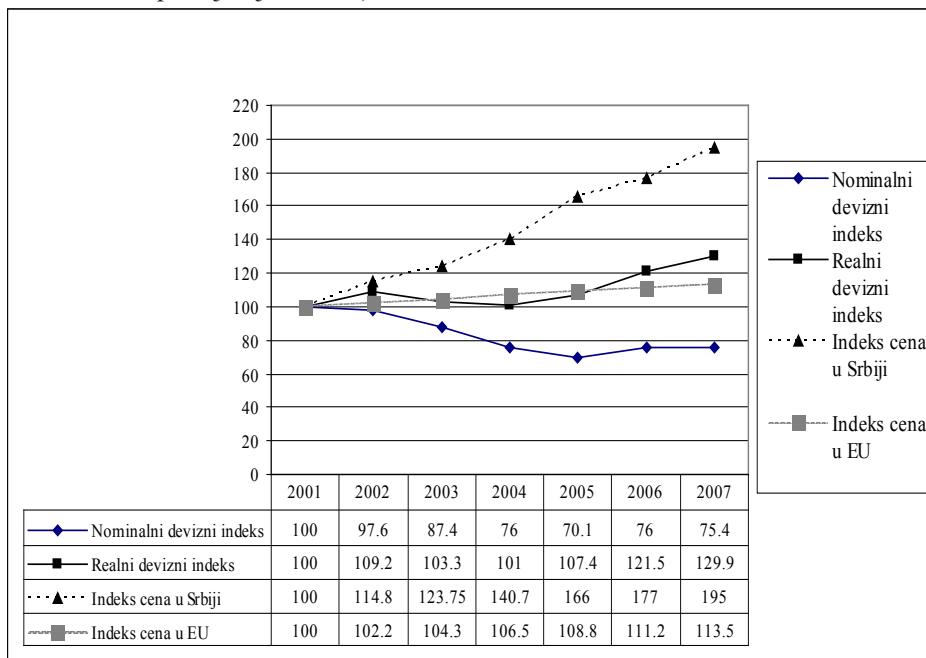
Grafikon 6. Indeks BDP-a, produktivnosti, prosečne bruto i neto plate na nivou cele privrede u periodu 2001-2007.



Izvori: Ministarstvo finansija Republike Srbije; proračun autora

<sup>12</sup> Kako bi na papiru inflacioni ciljevi bili ispunjeni.

Grafikon 7. Nominalni i realni devizni indeks, indeks cena u Srbiji i EU, u 2001-2007. (2001=100) (rast deviznih indeksa označava aprecijaciju dinara)



Napomena: u proračunu smo koristili devizni kurs evro/dinar iz decembra posmatrane godine.  
Izvor: proračun autora

Sa druge strane, do nominalne aprecijacije dinara 2006. i 2007. godine je došlo zbog veoma intenzivnog kapitalnog ulaza koji je bio iznad deficita tekućeg računa. Intenzivan kapitalni ulaz je bio provociran izuzetno visokom kamatnom stopom na repo operacije (špekulativan kapital)<sup>13</sup> i potpunim otvaranjem kanala prekograničnog zaduživanja preduzeća, što je dovelo do priliva ove vrste kredita u iznosu od oko 6,9 milijardi evra od 2000, od čega 3,5 milijarde evra samo u 2007. Takođe su, u drugoj polovini 2006, monetarne vlasti u segmentu supervizije banaka nametnule regulativu kojom su banke postale obavezne da drže odnos kredita stanovništvu i vlasničkog kapitala na nivou od 150%. Pošto su, u potrazi za stalno rastućim profitima, banke kontinuirano povećavale kreditiranje stanovništva, one su istovremeno morale da unose svež kapital u Srbiju. Ovde, naravno,

<sup>13</sup> Pomoću repo ugovora, Narodna banka Srbije je povlačila dinare iz opticaja. Obično, repo ugovor (*repurchase agreement*) podrazumeva da zajmodavac od zajmoprimca po određenoj ceni kupi kratkoročni dužnički instrument koji je emitovala država, pri čemu prodavac ima obavezu da nakon dve nedelje otkupi od kupca finansijski instrument koji mu je prodao po nešto većoj ceni od one koju je kupac platio.



ima elemenata da se razgovara o moralnom hazardu Narodne banke Srbije jer je, zarad ispunjenja svojih inflatornih ciljeva, značajnim delom prouzrokovala eskalaciju eksterne nelikvidnosti naše privrede.<sup>14</sup>

### *Deficit tekućih transakcija, bilansa roba i usluga i spoljni dug*

Kao lice u ogledalu, neravnoteže u proizvodnji roba i usluga, javnoj i ličnoj potrošnji, investicijama, inflaciji i deviznom kursu, ogledaju se u platnom bilansu. Ono što je već sada jasno je da srpska ekonomija više troši nego što proizvodi, dok, istovremeno, u nedostatku strategije budućeg održivog razvoja, ne gradi izvozno orijentisanu proizvodnu osnovu, na bazi koje će biti u stanju ne samo da vrati ogromne dugove, nego i da kreira veću buduću potrošnju za mlađe generacije. Pošto je ekonomija takav sistem u kome sve što se pojedje mora i da se plati (nema besplatnog ručka), sada se moramo koncentrisati na izvore finansiranja kumulirajućih deficita.

Platni bilans je račun u kojem se beleže tokovi roba i usluga, dohodaka od investicija, unilaterelni transferi i kapitalne i finansijske transakcije jedne zemlje sa inostranstvom. Platni bilans je sačinjen od dva osnovna računa. Prvi je tekući račun i drugi je kapitalni i finansijski račun. U tekućem računu se beleži kretanje izvoza i uvoza roba i usluga, dohodaka od investicija, unilaterelnih transfera i donacija (uplate koje ne korespondiraju sa kupovinom roba, usluga i finansijske aktive<sup>15</sup>). Podsetimo da je jednačina za BDP jednaka

$$BDP = C + I + G + NX$$

Ukoliko simplifikujemo analizu i  $NX$  izjednačimo sa tekućim računom ( $CA$ ) imaćemo da je

$$BDP = C + I + G + CA \quad (1)$$

To jest,

$$BDP - C - I - G = CA \quad (2)$$

$$BDP - (C + I + G) = CA \quad (3)$$

<sup>14</sup> Mislimo da je u tom kontekstu potrebno promeniti Zakon o Narodnoj banci Srbije, gde bi pored ciljane inflacije osnovna funkcija Narodne banke bila održavanje eksterne likvidnosti.

<sup>15</sup> Na primer, to su doznake naših građana ili građana našeg porekla koji žive u inostranstvu, penzije koje primaju naši građani iz inostranstva, pomoć, itd.

Drugim rečima, deficit tekućeg računa znači da zemlja više uvozi nego što izvozi roba i usluga. Iz jednačine (3) vidimo da ukoliko izvozni prihodi nisu dovoljni da se plati uvoz, jedina mogućnost koja preostaje je da zemlja poveća svoje neto zaduženje prema inostranstvu.<sup>16</sup> Dakle, ukoliko zemlja više uvozi nego što izvozi, njen neto dug<sup>17</sup> mora porasti u iznosu deficita tekućeg računa i obrnuto, u slučaju suficita tekućeg računa.<sup>18</sup> Takođe, u jednačini (3) izraz u zagradi predstavlja domaću apsorpciju, to jest domaću potrošnju svih roba i usluga, tako da deficit tekućeg računa predstavlja razliku između domaćeg dohotka i domaće apsorpcije. Zemlja koja ima deficit tekućeg računa uvozi tekuću i izvozi buduću potrošnju.<sup>19</sup>

Pogledajmo platni bilans Republike Srbije u periodu 2001-2007. (tabela 7). U celom sedmogodišnjem periodu Srbija je beležila deficit tekućeg računa i deficit bilansa roba i usluga i, kako se približavamo kraju posmatranog perioda, tako primećujemo da ovi deficiti rastu sve dinamičnije, što ukazuje na sve lošiju poziciju Srbije na međunarodnom tržištu roba i usluga. Tako je, kao posledica visokog deficita bilansa roba i usluga, ali i nedovoljno visokih doznaka i drugih transfera, deficit tekućeg računa 2007. bio jedan od najviših u regionu i dostigao rekordan nivo od 17,3% BDP-a.<sup>20</sup> U celom posmatranom periodu, izvoz roba i usluga nije imao veće učešće od 58% u uvozu roba i usluga. Sa druge strane, račun kapitalnih i finansijskih transakcija nam govori o načinu na koji su ovi deficiti finansirani. Ovde primećujemo dinamičan rast u neto potraživanjima stranih subjekata na naše bogatstvo (*net foreign wealth*). Uporedo sa značajnijim pogoršanjem u deficitu tekućeg računa i bilansa roba i usluga 2006.<sup>21</sup> i 2007. došlo je do intenziviranja dinamike priliva inostranog kapitala, najviše u vidu stranih direktnih investicija (uglavnom po osnovu prodaje imovine, to jest privatizacionih prihoda

<sup>16</sup> Alternativa je trošenje ranije akumuliranog bogatstva, što se ogleda u padu deviznih rezervi ili prodaji domaće imovine strancima, koja je, kada je Srbija u pitanju, bila značajan izvor sredstava poslednjih godina. Jedini problem je pitanje kako dalje kada rasprodamo sve što se prodati može.

<sup>17</sup> U pojedinim godinama, rast neto duga može biti ublažen rastom u stranim direktnim investicijama – prodaja imovine (porodičnog srebra).

<sup>18</sup> Dug može porasti i za više i taj višak se akumulira u deviznim rezervama.

<sup>19</sup> Ukoliko domaću štednju izrazimo kao  $S = BDP - C - G$  onda iz jednačine (2) sledi da je  $S = I + CA$ . Rečju, zemlja može da poveća svoje investicije čak iako nije došlo do povećanja domaće štednje putem zaduživanja u inostranstvu. Takođe, iz jednačine štednje vidimo da stanovništvo jedne zemlje može svoju štednju da investira u zemlji i inostranstvu (suficit  $CA$ ).

<sup>20</sup> Iste godine, deficit tekućeg računa Rumunije je iznosio 14,1% BDP-a, Bugarske 19,4%, Slovenije 3,9%, Hrvatske 9,2% i Albanije 9,2%. Bank of Albania; Eurostat.

<sup>21</sup> Dodajmo i to da je u 2006. došlo do razdvajanja Srbije i Crne Gore. Kako je u toj godini ostvaren suficit u razmeni sa Crnom Gorom u iznosu od 373,6 miliona evra (467 miliona USD), deficit tekućeg računa i bilansa roba i usluga je ublažen u odnosu na 2005.

Tabela 7. Platni bilans Republike Srbije u periodu 2001-2007. (u milionima evra).

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
<b>I. TEKUĆE TRANSAKCIJE</b>	-319	-1323	-1264	-2295	-1779	-2942	-5029
1. Roba	-2585	-3422	-3579	-5175	-4232	-4985	-6447
1.1. Izvoz robe	2040	2345	-2954	3266	3976	3189	6466
1.2. Uvoz robe	-4624	-5766	-6534	-8441	-8208	-10173	-12913
2. Usluge	273,2	138	180	140	-4,8	-50	-12,41
2.1. Izvoz usluga	687,7	794	925	1182	1309	1686	2146
2.2. Uvoz usluga	-414,4	-656	-745	-1042	-1314	-1736	-2159
<b>3. Robe i usluge (1+2)</b>	<b>-2312</b>	<b>-3284</b>	<b>-3399</b>	<b>-5035</b>	<b>-4237</b>	<b>-5034</b>	<b>-6460</b>
3.1. Izvoz robe i usluga	2727	3139	3879	4447	5285	6874	8613
3.2. Uvoz robe i usluga	-5599	-6423	-7276	-9482	9522	11909	15072
4. Dohodak	6,7	-77	-121	-173	-259	-316	-502
5. Tekući transferi	1324	1514	1833	2533	2454	2242	1730
6. Zvanični transferi (donacije)	662	526	424	380	263	182,4	202
<b>II. KAPITALNE I FINANSIJSKE TRANSAKCIJE</b>	<b>883</b>	<b>2171</b>	<b>2241</b>	<b>2471</b>	<b>3776</b>	<b>7409</b>	<b>6106</b>
7. Kapitalne transakcije	0	0	0	0	0	423	-299
8. Finansijske transakcije	883	2171	2241	2471	3776	6914	6406
8.1. Strane direktne investicije (neto)	185	504	1215	773	1240	3510	1602
8.2. Portfolio investicije (neto)	0	0	0	0	0	0	665
8.3. Srednjoročni i dugoročni krediti (neto)	242	721	887	1248	1758	2275	3073
a. Korišćenje	297	801	1058	1737	2367	4329	5355
b. Otplate	-55	-81	171	-489	-609	-2054	-2282
u tome:							
prevremene otplate glavnice i kamate	0	0	0	0	0	-908	-54
8.4. Krediti dati inostranstvu (neto)	0	0	0	0	0	32,8	-20
8.5. Kratkoročni krediti i depoziti (neto)	82	167	59	359	359	74,5	526
8.6. Ostalo (neto)	697	849	65	54	54	926	1335
8.7. Komercijalne banke (neto)	-323	-70	-4,5	37	37	-4	-776
<b>III. GREŠKE I PROPUSTI (NETO)</b>	<b>-1,12</b>	<b>135</b>	<b>-158</b>	<b>182</b>	<b>-375</b>	<b>-229</b>	<b>-185</b>
<b>IV. UKUPAN BILANS</b>	<b>562</b>	<b>984</b>	<b>820</b>	<b>358</b>	<b>1622</b>	<b>4338</b>	<b>892</b>
<b>V. DEVIZNE REZERVE NBS (povećanje -)</b>	<b>-562</b>	<b>-984</b>	<b>-820</b>	<b>-358</b>	<b>-1622</b>	<b>-4338</b>	<b>-892</b>

Napomena: platni bilans je dat u američkim dolarima. Za preračunavanje u evro koristili smo prosečan godišnji devizni kurs dolar/evro. Koeficijenti za preračun dolara u evro su: 1,09 (2000); 1,12 (2001); 1,06 (2002); 0,89 (2003); 0,80 (2004, 2005, 2006) i 0,73 (2007).

Izvori: Narodna banka Srbije; proračun autora

i znatno manje po osnovu pravih tzv. greenfield investicija) i srednjoročnog i dugoročnog zaduživanja zemlje. Štaviše, priliv ino kapitala je bio značajno iznad deficita tekućeg računa što je, preko nekontrolisanog rasta novčane mase, imalo za posledicu jake inflatorne pritiske<sup>22</sup> i pritisak na nominalnu aprecijaciju deviznog kursa.<sup>23</sup> Ako posmatramo kumulativan rast i kumulativnu stopu rasta deficita tekućeg računa i bilansa roba i usluga i kumulativan rast i stopu rasta neto potraživanja stranaca na naše bogatstvo, videćemo pozitivnu korelaciju (grafikon 8). Rast kumulativnog deficita je blisko pratio rast kumulativnog neto potraživanja stranaca na naše bogatstvo. Stopa rasta kumulativnog deficita roba i usluga je zbog visoke početne baze bila nešto usporenija, dok su stopa rasta kumulativnog tekućeg deficita i kumulativnog neto potraživanja stranaca na naše bogatstvo rale ubrzano zbog niske početne baze.<sup>24 25</sup>

Jasno je da rast u neto potraživanjima stranaca na naše bogatstvo iz godine u godinu ima za posledicu rast u spoljnom dugu Srbije. Kao što se vidi u tabeli 8, do 2005. nije došlo do nekih značajnih promena u nivou spoljnog duga. Bio je visok i ostao je visok – grubo rečeno, niti se povećao, niti se smanjio. Sa druge strane, njegov udeo u BDP-u se smanjio sa 81% 2001. na 60,6% 2005.<sup>26</sup> U tom periodu je došlo do smanjenja učešća javnog i proporcionalnog povećanja učešća privatnog duga u ukupnom spoljnom dugu.

---

<sup>22</sup> Da bi izbegla rast u inflaciji, Narodna banka Srbije je u periodu od kraja 2005. i tokom cele 2006. i 2007. u nekoliko navrata vršila sterilizaciju naglo rastuće novčane mase (koja se javila kao posledica ubrzanog rasta kreditiranja naše privrede) tako što je prodavala repo ugovore domaćim i inostranim subjektima. Ovi dužnički instrumenti dospevaju u roku od dve nedelje i kamatna stopa se kretala u rasponu od 9,5-18%. Ova politika je imala za posledicu kamatne rashode na teret Narodne banke Srbije i posredno na teret budžeta u iznosu od oko 1 milijarde evra za 3 godine.

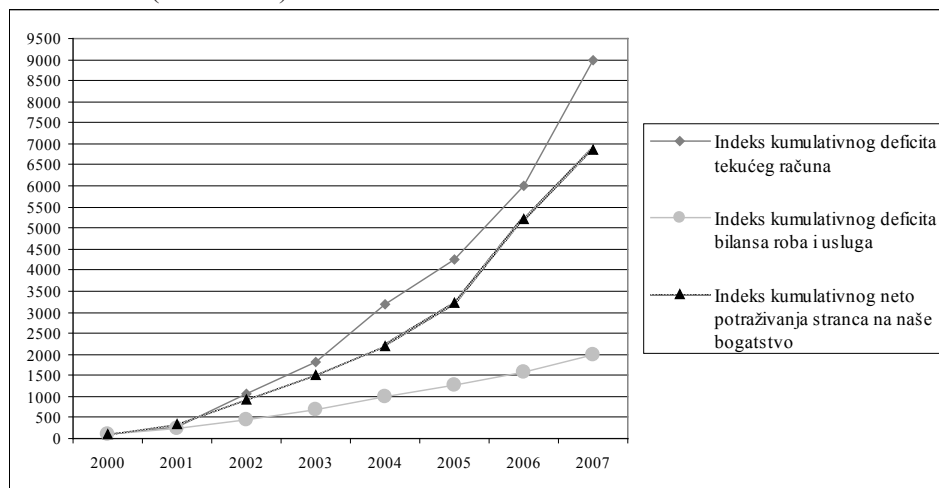
<sup>23</sup> Zbog nominalne aprecijacije deviznog kursa došlo je do značajne aprecijacije realnog deviznog kursa.

<sup>24</sup> U periodu 2001-2007. kumulativni deficit tekućeg računa je porastao za 8895%, bilansa roba i usluga za 1885% i kumulativno neto potraživanje stranaca na naše bogatstvo je poraslo za 6750% (2000. je bazna godina). Proračun autora.

<sup>25</sup> U apsolutnom izrazu, kumulativni rast bilansa roba i usluga je znatno iznad kumulativnog rasta tekućeg deficita jer su rastući deficiti bilansa roba i usluga svake godine ublažavani značajnim pozitivnim iznosima u stavki tekućih unilaterlnih transfera (mahom doznake srpske dijaspore) i donacijama.

<sup>26</sup> Istaknimo da je vrednost BDP-a usled nominalne precenjenosti dinara i rastuće realne aprecijacije dinara zapravo precenjena (drugim rečima, evro ima sve manju kupovnu moć u Srbiji nego u zemljama EU).

Grafikon 8. Indeks kumulativnog deficita tekućeg računa, bilansa roba i usluga i neto potraživanja stranaca na naše bogatstvo u periodu 2001-2007. (2000=100)



Izvor: proračun autora

Zanimljivo bi bilo pogledati kako je u posmatranom periodu učešće javnog u ukupnom spoljnom dugu palo. Naime, to se ponajviše dogodilo zbog otpisa dve trećine duga od strane Pariskog i Londonskog kluba poverilaca. Najveći deo otpisa duga prema Pariskom klubu realizovan je 2002, kada je otpisano 51% duga, to jest približno 2,6 mlrd. USD (2,8 mlrd. evra). I pored ovog značajnog otpisa koji je umanjio učešće javnog u ukupnom spoljnom dugu, spoljni dug je blago opao zbog dinamičnog rasta zaduživanja privatnog sektora. Takođe, i pored ovako značajnog otpisa, spoljni dug je bio za 1,7% veći nego 2000. Tokom 2004. je Londonski klub poverilaca otpisao dug u vrednosti od 1,717 mlrd. USD (1,4 mlrd. evra) od ukupne vrednosti duga u iznosu od 2,8 mlrd. USD. To je dakle glavni razlog (a ne otplata duga) zašto je, izraženo u evrima, nivo ukupnog spoljnog duga u 2004. u odnosu na prethodnu godinu pao za svega 6,6%.<sup>27</sup> Sledeće, 2005. godine, kada nije bilo nikakvih otpisa dugova, spoljni dug izražen u evrima raste za 10%. U odnosu na 2000, spoljni dug je, izraženo u evrima, porastao za 5,1% i za 43,5%, izraženo u dolarima. Iste te godine Srbija se i dalje svrstavala u red prezaduženih zemalja jer je količnik spoljni dug/vrednost izvoza roba i usluga

<sup>27</sup> Naglasimo da je tokom 2003, 2004. i 2005. evro značajno apresirao u odnosu na dolar što, kada se posmatra u dolarima, potcenjuje nivo duga. Na primer, 2000. je iznos duga izražen u dolarima iznosio 10,8 mlrd. USD dok je u 2004. izražen u dolarima iznosio 14,1 mlrd. USD. Dakle, iako je u periodu 2001-2004. došlo do značajnog otpisa duga u ukupnom iznosu od oko 4 mlrd. USD, vrednost spoljnog duga Srbije se, izraženo u dolarima, u odnosu na 2000. uvećala za 31%.

Tabela 8. BDP (u cenama iz 2002), deficit tekućeg računa, deficit bilansa roba i usluga i spoljni dug u periodu 2001-2007.

	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.
BDP (u milijardama evra)	12,9	16,2	17,5	19,1	20,4	23,6	29,1
Deficit tekućih transakcija (% BDP-a)	2,3	8,2	7,2	15,5	8,7	12,4	17,3
Deficit bilansa roba i usluga (% BDP-a)	17,8	20,2	19,4	26,4	20,8	21,33	22,2
Izvoz/uvoz roba i usluga (u %)	48	48	52	46	56	58	57
Spoljni dug/izvoz roba i usluga (u%)	456,4	381,6	311,3	253,6	233,8	227,5	222,3
Spoljni dug (u milijardama evra)	12,5	11,97	12,1	11,3	12,4	15,7	19,2
Spoljni dug (% BDP-a)	96,6	73,9	69	59,1	60,6	66,4	66
Spoljni javni dug (u milijardama evra)	10,1	9,4	9,3	7,4	7,3	6,7	6,6
Spoljni javni dug (% spoljnog duga)	81	78	77	69	51	43,2	34
Spoljni privatni dug (u milijardama evra)	2,4	2,6	2,8	3,5	5,1	9,9	12,6
Spoljni privatni dug (% spoljnog duga)	19	22	23	31	46	56,8	66

Napomena: podaci su dati u američkim dolarima. Za preračunavanje u evro koristili smo prosečan godišnji devizni kurs dolar/evro.

Izvori: Ministarstvo finansija Republike Srbije; Narodna banka Srbije; Republički zavod za statistiku; proračun autora

iznosio 234%.<sup>28</sup> Tokom 2006, uporedo sa pogoršanjem deficita tekućeg računa (u odnosu na 2005. porastao je za 65%) i bilansa roba i usluga (u odnosu na 2005. porastao je za 19%), spoljni dug Srbije značajno raste (za 27%), zahvaljujući ubrzanom privatnom zaduživanju. Ipak, da te godine Srbiji Pariski klub nije otpisao još 522,4 milona evra (653 miliona dolara), da Italija nije otpisala dug od 77 miliona evra (96 miliona USD) i da (iz sumnjivih motiva) Srbija nije prevremeno vratila dug Međunarodnom monetarnom fondu i Svetskoj banci u iznosu od 909 miliona evra (1,136 mlrd. USD), ovaj rast bi bio još dinamičniji. U odnosu na 2000, spoljni dug je, izraženo u evrima, porastao za 33,1%, izraženo u dolarima je porastao za 81,5% i količnik vrednosti spoljnog duga i vrednosti izvoza roba i usluga je iznosio 228%. Opet, uporedo sa drastičnim pogoršanjem u deficitu te-

<sup>28</sup> Poređenja radi, iste godine je ovaj odnos u Hrvatskoj iznosio 159%, Poljskoj 117%, Češkoj 51%, Slovačkoj 74%, Rumuniji 94%, Mađarskoj 106%, Bugarskoj 107% i Sloveniji 105%. Kovačević, (2007).

kućeg računa (rast deficita za 71% u odnosu na 2006) i bilansa roba i usluga (rast deficita za 28% u odnosu na 2006), spoljni dug u 2007. dramatično raste zahvaljujući novom dinamičnom zaduživanju privatnog sektora. Sada, kada više nema otpisa dugova, spoljni dug je, izraženo u evrima, u odnosu na 2006. porastao za 22% i za 34% izraženo u dolarima.<sup>29</sup> Količnik vrednosti spoljnog duga i vrednosti izvoza roba i usluga je na nivou od 222% što nas i dalje svrstava u prezadužene zemlje. U odnosu na 2000, vrednost spoljnog duga je, izraženo u evrima, porasla za 63% i za 143% izraženo u dolarima.

Kada je u pitanju dinamika zaduživanja privatnog sektora, vidimo da se udeo privatnog u ukupnom spoljnom dugu iz godine u godinu uvećavao (sa 19% 2001. na 66% 2007). Ovako ubrzan rast se desio zahvaljujući kreditnoj ekspanziji bankarskog sektora i još dinamičnijem rastu (u odnosu na kreditnu ekspanziju banaka) direktnog zaduživanja preduzeća kod ino finansijskih institucija (cross-border, tj. prekogranični krediti).

Tabela 9. Spoljni privatni dug bankarskog sektora i cross-border krediti u periodu 2001-2007.

	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.
Spoljni privatni dug (u milijardama evra)	2,4	2,6	2,8	3,5	5,1	9,9	12,6
Spoljni dug bankarskog sektora (u milijardama evra)	0,687	0,727	0,806	1,2	2,1	4,1	4,3
Spoljni dug bankarskog sektora (% spoljnog privatnog duga)	29	28	29	35	41	46	34
Cross-border krediti (u milijardama evra)	1,7	1,9	1,98	2,3	2,99	4,8	8,3
Cross-border krediti (% spoljnog privatnog duga)	71	72	71	65	59	54	66

Napomena: za preračunavanje u evro koristili smo prosečan godišnji devizni kurs dolar/evro, evro/dinar.

Izvori: Narodna banka Srbije; proračun autora

Kreditna ekspanzija bankarskog sektora uzima maha u 2004, kada su ukupni krediti povećani za 41% u odnosu na 2003. Od toga, kreditiranje privrede poraslo je za 25%, dok je kreditiranje stanovništva uzletelo i poraslo za čitavih 126%. To-

<sup>29</sup> Tokom 2007. je evro opet apesirao u odnosu na dolar.



kom 2005. se trend nastavlja, dok se u 2006. rast kredita usporava zbog mera koje je Narodna banka Srbije preduzela sa ciljem da zauzda inflaciju. Tokom 2006. i 2007. ukupni krediti nastavljaju da rastu, i u ukupnim kreditima najdinamičnije rastu krediti odobreni stanovništvu (tabela 10). Od 2003-2007. vrednost odobrenih kredita stanovništvu se udesetostručila, dok se njihov udeo u ukupnim kreditima utrostručio. U situaciji ograničene domaće ponude, rast kredita stanovništvu, od kojih najdinamičnije rastu gotovinski i stambeni krediti, ima za posledicu jake inflatorne pritiske i, usled nominalne aprecijacije dinara i rasta kupovno moćne tražnje, rast u deficitu bilansa roba i usluga. Prema podacima Narodne banke Srbije, u 2007. je prosečan korisnik kredita bankarskog sektora dugovao 301 hiljadu dinara, to jest 8,7 prosečnih plata ili 10 prosečnih potrošačkih korpi. U 2007. su ukupni krediti porasli za 37% BDP-a, od čega su krediti privredi porasli za 18,6% i krediti stanovništvu za 13% BDP-a. Ovako dinamičan rast kreditiranja stanovništva u odnosu na kreditiranje privrede ukazuje na stalno rastuće učešće lične u odnosu na investicionu potrošnju u BDP-u.

Tabela 10. Krediti privredi i stanovništvu u periodu 2005-2007.

	2005.		2006.		2007.	
	mlrd. evra	učešće u %	mlrd. evra	učešće u %	mlrd. evra	učešće u %
Krediti privredi	3,4	64,8	3,9	50,2	5,4	50
Krediti stanovništvu	1,5	28,7	2,3	35,9	3,8	35
Ostalo (javni sektor, neprof. org. i finansijske organizacije)	0,33	6,5	0,31	4,9	1,6	15
Ukupno	5,24	100	6,5	100	10,8	100

Napomena: iznosi su dati u dinarima. Za preračunavanje u evro koristili smo prosečan godišnji devizni kurs evro/dinar: 59,5 din (2001); 60,7 (2002); 65,1 (2003); 72,6 (2004); 82,9 (2005); 84,2 (2006); 79, 98 (2007).

Izvori: Narodna banka Srbije; proračun autora.

Takođe, ubrzan rast kreditiranja je uzrokovao alarmantno visoku „evrizaciju” naše ekonomije koja, zbog buduće nominalne deprecijacije deviznog kursa koja je neizbežna i eventualnog rasta kamatnih stopa na međunarodnom tržištu, nosi ogromne potencijalne opasnosti u budućnosti. U Srbiji je 2007. oko 70% domaćih kredita pravnim licima (i 100% cross-border obaveza naših preduzeća) direktno vezano za visinu kursa evra, što je u apsolutnom iznosu preko 13,8 milijardi evra, tj. u relativnom iznosu 47% BDP-a.<sup>30</sup>

<sup>30</sup> Narodna banka Srbije.

Posebno je veliki problem što su najveći korisnici zajmova koji su ili nominirani u evrima ili su vezani za kurs evra (kreditni sa valutnom klauzulom)<sup>31</sup> preduzeća iz nerazmenskog sektora, čije su cene određene u dinarima<sup>32</sup>, tako da, u slučaju nominalne deprecijacije dinara, dolazi do velikog rasta obaveza po kreditima<sup>33</sup>, dok prihodi ostaju na postojećem nivou. U slučaju kredita sa valutnom klauzulom finansiranih od strane domaćih banaka, nominalna deprecijacija dinara povećava kreditni rizik koji trpi banka (pored toga što ugrožava egzistenciju firme i radna mesta zaposlenih), dok se u slučaju cross-border kredita (kojih je znatno više od lokalnih, tj. 7,7 milijardi evra naspram 6,2 milijarde evra na kraju 2007) kreditni rizik prenosi na strane banke, pri čemu i dalje ostaje otvoreno pitanje egzistencije firme i radnih mesta zaposlenih.<sup>34</sup>

U 2007, visina kredita u privredi u Srbije, ukoliko se uzmu u obzir i cross-border krediti, iznosi oko 53% BDP-a i već je relativno blizu nivoa te kategorije u EU (77%), a iznad je nivoa u mnogo naprednijim zemljama Centralne i Istočne Evrope kao što su Češka i Poljska. Ovako dinamična ekspanzija kredita dobija još više na značaju kada se, pored potencijalnih opasnosti od nominalne deprecijacije dinara, uzme u obzir i činjenica da je u Srbiji učešće lične potrošnje u BDP-u preterano. Pošto investicije u fiksni kapital u Srbiji iznose oko 15% BDP-a, dok je u EU ovaj odnos 22%, a prosečno u zemljama Centralne i Istočne Evrope, Baltika i Hrvatske preko 25%, to znači da je, u poređenju sa drugim zemljama, srazmerno veći deo kredita završio u potrošnji.<sup>35</sup> U pogledu proizvodnih kapaciteta, ovo je pojedinačno najvažniji indikator sve veće divergencije u odnosu na EU.

Dodatni problem koji je izazvao ovako brz rast kredita bio je eksplozivni rast novčane mase koji je Narodna banka Srbije morala da sterilise kako ne bi ugrozila svoje previše ambiciozne inflacione ciljeve, u čijem ostvarenju je pomogla i snažna realna aprecijacija dinara<sup>36</sup>. Kako bi usporila dinamičan rast kredita, Na-

---

<sup>31</sup> Krediti sa valutnom klauzulom su nominirani u dinarima, ali je visina rate vezana za kurs evra, tako da se količina dinara koja se vraća svakog meseca usklađuje sa kursom dinara. Kamatna stopa na ove kredite i kredite nominirane u evrima je vezana za euribor kamatnu stopu.

<sup>32</sup> Ili čak iako su cene izražene u evrima, kao u sektoru nekretnina, kupci tih nekretnina primaju platu u dinarima. Stoga će kupci nekretnina u slučaju nominalne deprecijacije dinara drastično smanjiti svoje porudžbine, jer, iako su u evrima cene nepromenjene, izraženo u dinarima, cene rastu.

<sup>33</sup> Izraženo u evrima, obaveze ostaju iste, ali izraženo u dinarima rastu.

<sup>34</sup> Narodna banka Srbije.

<sup>35</sup> Isto.

<sup>36</sup> Putem precenjenog nominalnog deviznog kursa.

rodna banka Srbije je u drugoj polovini 2006. značajno podigla stopu obavezne rezerve na devizne obaveze banaka, kapitalne zahteve i zahteve u vezi sa reze-rvisanjem za potencijalne gubitke kredita, osim u slučaju kategorije stambenih kredita osiguranih kod Nacionalne korporacije za osiguranje kredita (koji su na poseban način izuzeti iz režima obavezne rezerve). Ovo je dovelo do značajnog usporavanja domaćih kredita privredi i stanovništvu. Opet, sa druge strane, Narodna banka Srbije je ostavila potpuno otvoren kanal za cross-border kreditiranje, kanal koji je neopterećen bilo kakvim zahtevima u pogledu obavezne rezerve jer se radi o kreditima stranih banaka koji se direktno plasiraju u srpska preduzeća. U periodu 2000-2007. kroz ovaj kanal, koji je zbog objektivnih ograničenja bio dostupan samo velikim preduzećima, došlo je u Srbiju više od 8 milijardi evra kredita. Ostaje nejasno zašto je Narodna banka Srbije ostavila ovaj kanal otvore-nim. Iako su ovi prilivi pomogli u ostvarivanju kratkoročnih inflacionih ciljeva putem direktnog smanjivanja uvoznih cena (aprecijacija nominalnog deviznog kursa), ranija iskustva mnogih platnobilansnih kriza su nedvosmisleno ukazala na opasnost po opstanak dužnika u slučaju iznenadnog prestanka dotoka novog kapitala i/ili nominalne deprecijacije domaće valute. Ukoliko se želelo postići jeftinije zaduživanje velikih preduzeća radi dugoročnog investiranja, isti efekat se mogao postići prostom zabranom njihovog direktnog zaduživanja u inostranstvu i istovremenim izuzimanjem domaćih investicionih kredita preduzećima iz mehanizma obavezne rezerve (kao u slučaju stambenih kredita osiguranih kod Nacionalne korporacije za osiguranje kredita). Na ovaj način bi se ekspanzija kredita stavila pod kontrolu, jer domaće banke već duže vreme imaju procedure za procenu kreditnog rizika proisteklog iz deviznog rizika koji trpi dužnik. Zahvaljujući tim procedurama, ne bi došlo do neodrživo visokog rasta investicionih kredita preduzećima iz nerazmenskih sektora. Sa druge strane, to bi obezbedilo da znatno veći deo ovih kredita završi u razmenskim sektorima. Takođe, sprečavanje direktnog zaduživanja preduzeća u inostranstvu i prebacivanje spoljnog za-duživanja na banke bi značilo da Narodna banka Srbije preuzima odgovornost za sva platnobilansna kretanja preko odgovornosti za superviziju banaka i dalo bi joj u ruke jedan mehanizam više za usporavanje rasta kredita u slučaju potrebe (što je u stvari i bilo potrebno iz današnje perspektive). Najbolji mehanizmi koji, za razliku od vezivanja plasmana stanovništvu za kapital ili visoke stope obaveznih rezervi, ne izazivaju nikakve nove aprecijacione pritiske, jesu administrativno skraćivanje ročnosti kredita (kao u slučaju potrošačkih kredita) i prosto ograni-čenje rasta banke (kao u Hrvatskoj). Ovi jednostavni mehanizmi daju efikasne rezultate, ne zahtevaju nove devizne prilive, ali ni velike budžetske izdatke za sterilizaciju viška novčane mase putem repo operacija. Jedino što je potrebno je povećanje napora supervizora u nadgledanju sprovođenja tih mera.

Na kraju, vrlo je važno istaći da u krajnjoj liniji, na indirektan način, država garantuje i privatni dug banaka i preduzeća, jer oni devize za servisiranje svojih dugova moraju da kupe od Narodne banke Srbije. Pitanje koje se postavlja je kako će država obezbediti evre koje će Narodna banka preko poslovnih banaka na deviznom tržištu prodati preduzećima radi otplate ino dugova. Rešenje koje se nameće je (ukoliko država nema nameru da proglasi moratorijum na otplatu ino dugova) putem snažne nominalne deprecijacije dinara koja bi dovela do snažnog prilagođavanja tekućeg računa platnog bilansa i posledičnog priliva deviza po osnovu većeg izvoza od uvoza. S obzirom na izrazitu nekonkurentnost domaćih proizvoda, jasno je da bi u tom slučaju bila potrebna značajna deprecijacija dinara, što bi, u krajnjoj instanci, dovelo do dramatičnih događaja na unutrašnjem ekonomskom planu.

### *Zaposlenost*

U posmatranom periodu, broj zaposlenih u Srbiji je opadao po stopi od 0,7% godišnje (tabela 11). Do pada u broju zaposlenih je došlo zbog procesa privatizacije državnog i društvenog kapitala i pokušaja sprovođenja ekonomskih reformi, dok sa druge strane, u privatnom sektoru nije došlo do ekspanzije kapaciteta kojom bi se ovaj pad u broju zaposlenih kompenzovao. Dva su razloga tome. Prvo, zbog neadekvatne monetarne politike, sama proizvodnja izvoznika je ugrožena, a da ne pominjemo proširenje proizvodnih kapaciteta. Drugo, proces privatizacije je neadekvatno sproveden, tako da je veliki broj preduzeća prodat osobama čije je poreklo kapitala sumnjivo i koje nemaju kompetencije neophodne za restrukturiranje i transformisanje preduzeća u efikasnu privrednu jedinicu. Čest je slučaj da motiv novih vlasnika nije da modernizuju preduzeće i osposobe ga za održiv razvoj, već da preprodaju ili rentiraju njegovu fiksnu i obrtnu imovinu (zemljište, nekretnine, mašine, transportna sredstva, zalihe, itd). Rečju, proces privatizacije se bliži kraju i trenutna svojinska struktura nije trajne prirode, jer su novi vlasnici uglavnom zainteresovani za preprodaju i zaradu na bazi kapitalnog dobitka. Krajnji ishod je preraspodela postojećeg bogatstva i smanjenje broja zaposlenih radnika bez kreiranja dugoročne strategije održivog privrednog razvoja. Takođe, s obzirom da su realne bruto i neto zarade porasle (porezi i doprinosi na plate nisu se smanjivali) i zbog toga što je realni devizni kurs kontinuirano apresiran, gledano u evrima, naš radnik mnogo košta u odnosu na radnu snagu u okruženju. Zbog toga strancima nije privlačno da pokrenu proizvodnju u našoj zemlji, zbog čega neće doći do povećanja zaposlenosti, dok sa druge strane cenovni signali ukazuju na to da se više isplati uvoziti nego proizvoditi, što dalje ima negativan efekat na bilans roba i usluga i na stanje srpskog spoljnog duga.

Tabela 11. Prosečan broj zaposlenih, broj aktivno nezaposlenih i stopa nezaposlenosti u periodu 2001-2007.

	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	Prosečna godišnja stopa rasta (%)
Prosečan broj zaposlenih (u 000)	2,102	2,067	2,041	2,051	2,069	2,026	2,002	
Rast prosečnog broja zaposlenih (u %)	0,2	-1,7	-1,2	0,5	0,9	-2,1	-1,2	-0,7
Broj aktivno nezaposlenih (u 000)	769	843	947	844	888	913	850	
Rast broja aktivno nezaposlenih (u %)	-	9,6	2,3	-10,9	5,2	2,8	-6,9	1,4
Stopa nezaposlenosti (u %)	23,2	25,3	27,8	25,9	26,8	27,9	26,8	

Izvori: Ministarstvo finansija Republike Srbije; Nacionalna služba za zapošljavanje; proračun autora

### Zaključna razmatranja: kuda dalje?

Nažalost, i danas se srpska privreda suočava sa ekonomskim problemima sa kojima se suočavala u celom periodu posle Drugog svetskog rata: trošimo više nego što proizvodimo i manjak neophodnih sredstava nadoknađujemo novim zaduživanjem, rasprodajom domaće imovine i trošenjem deviznih rezervi. U dugom roku gledano, današnje generacije uživaju u većoj potrošnji na uštrb budućih generacija. Ovaj model razvoja nije održiv i, kako vreme odmiče, deficiti se samo kumuliraju. Imamo problem stalno rastućeg deficita tekućeg računa i bilansa roba i usluga, spoljni dug raste, pri čemu najviše raste privatni dug banaka i preduzeća. Investicije koje se preduzimaju na bazi rastućeg duga se usmeravaju u nerazmenske sektore, čime se ne gradi izvozno orijentisana proizvodnja na bazi koje će ti dugovi u budućnosti biti vraćeni. Štaviše, dinamičan razvoj nerazmenskog sektora generiše jake inflatorne pritiske i ugrožava proizvodnju i opstanak nekolicine izvoznika. Fiskalna politika je ekspanzivna, bruto i neto prosečna plata javnog sektora i prosečna penzija iz populističkih razloga iz godine u godinu dinamično rastu i ovaj rast je iznad rasta prosečnog godišnjeg rasta BDP-a i produktivnosti. Konsekventno, u uslovima ograničene domaće ponude, dinamičan rast javnih rashoda koji su dominantno usmereni u potrošnju sa svoje strane kreira jake inflatorne pritiske i utiče na dalje pogoršanje deficita bilansa roba i usluga. Monetarne vlasti imaju za cilj da kontrolišu inflaciju i glavno oružje u toj borbi je stabilnost deviznog kursa. U borbi za stabilan devizni kurs Narodna banka Srbije proizvodi niz negativnih eksternalija čiji je jedinstveni ishod eskalacija eksterne nelikvidnosti. Pitanje koje se logično postavlja je: kuda dalje?

Vidimo da godišnji devizni odlivi iz Srbije samo po osnovu deficita tekućeg računa iznose od 4 do 5 milijardi evra. Ako se tome doda očekivano dospevanje za naplatu obaveza privatnog sektora prema inostranstvu (preduzeća i banke) u iznosu od 3 do 4 milijarde evra (procenjujemo da godišnje dospeva oko 20% privatnog spoljnog duga) i oko 1 milijarde evra javnog duga, koliko će dospevati narednih godina, dobijamo da su godišnje potrebe Srbije za deviznim prilivima ne manje od 8 milijardi evra. Otuda je jasno da je naša privreda pacijent „na veštačkom disanju“ koji će, bez kontinuiranog kreditnog dopinga, umreti. Ukoliko ino kreditori izgube interesovanje za našu privredu, u situaciji kada su privatizacioni prihodi na izmaku i kada će zbog prezaduženosti svako novo kreditiranje biti sve skuplje, za očekivati je da će u narednom periodu doći do snažne nominalne deprecijacije dinara koja će imati niz negativnih posledica: gubitak poverenja ino finansijera u dinar, rast u inflaciji i produbljivanje problema nelikvidnosti na nivou pojedinca, preduzeća i države. Pitanje koje traži odgovor je kako ublažiti ove nadolazeće probleme?

Uzimajući u obzir postojeći nivo BDP-a, preferencije potrošača i raspoloživih izvoznih kapaciteta, potrebno je u kratkom roku, tj. u narednih 5 godina, zatvoriti najveći deo trgovinskog deficita. To znači da je potrebno okvirno povećanje godišnjeg izvoza za 5 milijardi evra, uz istovremeni kontrolisani rast uvoza. Postojeće strategije povećanja izvoza su se zasnivale na razvoju brendova koji bi bili međunarodno prepoznatljivi i izvozno konkurentni. Međutim, kako ni posle sedam godina od demokratskih promena nemamo neki prepoznatljiv domaći brend, trebalo bi da se suočimo sa realnošću da za sada nismo u stanju da to ostvarimo. Potrebno je zbog toga da paralelno radimo na dva koloseka. Jedan je značajno povećanje investicija u razmenskim sektorima i granama koje proizvode relativno homogene proizvode (što znači da se ne zahteva velika diferencijacija proizvoda, pa ni njihova međunarodna prepoznatljivost u odnosu na konkurente) u kojima imamo prirodne komparativne prednosti i moguću cenovnu konkurentnost. Jedini sektori, odnosno grane sa tim karakteristikama jesu proizvodnja hrane i pića i poljoprivreda. Drugi kolosek je dugoročna strategija stvaranja infrastrukturnih uslova i unapređenja poslovne klime za investicije u odabrane grane prerađivačke industrije koje već sada pokazuju potencijal za veliki rast (metalska, mašinska, hemijska i industrija nameštaja). Ovaj drugi kolosek ne odnosi se samo na strane investitore već i na domaće, jer nema razloga za favorizaciju jednih ili drugih, pri čemu pod favorizacijom podrazumevamo raspoloživost kredita, kamatne stope, rokove i drugo. To znači da je potrebno domaćim investitorima obezbediti koliko-toliko ravnopravne uslove. Smatramo da je unapređenje poslovne klime, uz revitalizaciju postojeće infrastrukture i sa relativno malim investicijama u nju, moguće postići snažan razvoj u pomenutim industrijama, ali i privući nove investicije u povezane grane koje bi bile motor razvoja na duži rok. Da bi ove

mere dale željene rezultate, istovremeno je neophodno drastično smanjiti javnu potrošnju, racionalizovati državnu administraciju i trošenje sredstava iz budžeta učiniti transparentnim. Potrebno je uspostaviti vladavinu prava, efikasnu zaštitu svojine i ugovora i suočiti se, bez odlaganja, sa velikim problemom korupcije na svim državnim nivoima.

Kada je u pitanju monetarna politika, nije lako dati sada jednoznačan odgovor. Politika odbrane deviznog kursa je dala loše rezultate, dok bi nagla nominalna deprecijacija dinara prouzrokovala nelikvidnost dužnika i jak inflatorni pritisak. Možda bi za početak dobra politika bila postepena i kontrolisana nominalna deprecijacija sa tendencijom realne deprecijacije dinara. Ukoliko, sa druge strane, budemo nastavili ovim putem, kolaps je neminovan. Naše grehe i dugove će otplaćivati niz budućih blagoslovenih generacija.



## LITERATURA

- Bank of Albania. Dostupno na <http://www.bankofalbania.org>.
- European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). Dostupno na <http://www.ebrd.com/>.
- European Statistics (EUROSTAT). <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.
- Kovačević, M. (2007). „Spoljni dug i stepen spoljne zaduženosti Srbije.“ *Nova srpska politička misao*. Vol. XV, no. 3-4.
- Matković, G. (2009). “Serbian Pension System – Characteristics, Reforms Thus Far, Dilemmas and Options“, in: Stanić, K., (ed.). *BearingPoint*. Belgrade.
- Ministarstvo finansija Republike Srbije (MFIN). <http://www.mfin.sr.gov.yu/>.
- Nacionalna služba za zapošljavanje (NSZ). <http://www.nsz.gov.rs/>.
- Narodna banka Srbije (NBS). <http://www.nbs.rs/>.
- Republički zavod za statistiku (RZS). <http://webrzs.stat.gov.rs/>.
- Sorsa, P., Bakker, B. B., Duenwald, C., Maechler A. M., Tiffin, A. (2007). “Vulnerabilities in Emerging Southeastern Europe – How Much Cause for Concern?“. IMF Working Paper 07/236.

Sreten Vujović

## UTICAJ FUNKCIONISANJA LOKALNE SAMOUPRAVE I KOMUNALNE INFRASTRUKTURE NA ŽIVOTNE USLOVE GRAĐANA – PRIMER PANČEVA\*

### Uvod

*Vlade nacionalnih država postale su suviše male da bi se izborile s velikim problemima, kao što su uticaj globalne konkurencije na svetskom tržištu ili uništenje životne sredine; s druge strane vlade su postale suviše velike da bi se uhvatile u koštac s malim problemima pojedinih gradova ili oblasti.*

*Danijel Bel*

Nacionalne države imaju sve manju moć da kontrolišu globalnu ekonomiju, a istovremeno nisu dovoljno fleksibilne da se bave problemima svakodnevnog života u lokalnim društvenim zajednicama. Na drugoj strani, lokalne vlasti su takođe bespomoćne u odnosu na globalne trendove, ali su daleko prilagodljivije u rešavanju problema upravljanja u gradovima. Otuda je jačanje lokalne vlasti, tj. lokalne samouprave, preduslov za upravljanje gradovima, odnosno za njihov održivi razvoj, tj. za participaciju građana u odlučivanju na lokalnom nivou i za njihov kvalitet života.

Povod za nastanak ovog rada bio je posao na izradi jednog dela *Lokalne agende 21* za Pančevo. Polazeći od *Agende 21*, prema kojoj „svaka lokalna vlast treba da uđe u dijalog sa svojim građanima, lokalnim organizacijama i privatnim preduzećima i da usvoji Lokalnu agendu 21“ i da, pri tom, „kroz konsultacije i postizanje konsenzusa lokalna vlast uči od građana i lokalnih građanskih, društvenih, po-

\* Ovaj rad je deo projekta 149005 kojeg finansira Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine Republike Srbije.

slovnih i industrijskih organizacija i skuplja informacije potrebne za formulisanje najboljih strategija“ (Agenda 21, poglavlje 28.3), odredili smo cilj i način rada na izradi dela *Lokalne agende 21* za Pančevo koji je usvojila Radna grupa\* za razvoj komunalne infrastrukture, komunalno uređenje opštine i razvoj lokalne samouprave. Proletos (2009), održana su četiri sastanka ove radne grupe na kojima su razmenjene informacije i razmotreni problemi o razvoju lokalne samouprave, kao i o prošlom i sadašnjem stanju i problemima u komunalnim delatnostima u Pančevu, uključujući viđenja (predviđanja) tendencija razvoja tih delatnosti u skoroj i daljoj budućnosti. Pored rezultata proisteklih iz ovog svojevrsnog fokus-grupnog intervjua, oslonili smo se na pravne akte, izveštaje o radu pančevačkih javnih komunalnih preduzeća (osim onih koja se bave gradskom čistoćom i rasvetom) za tri godine (2005, 2006. i 2007), na jedan izveštaj o radu mesne zajednice, na Generalni plan Pančeva (2008), neposredno posmatranje, dosadašnje radove o Pančevu potpisnika ovih redova i druge dokumente i sekundarne izvore.

Činjenica da je Pančevo, prema Zakonu o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije (Službeni glasnik RS, br. 129 od 29. novembra 2007. godine), nedavno postalo grad, nije smanjila, već pre povećala mogućnosti participativne i predstavničke demokratije u smislu vođenja dijaloga, razmene stavova i dogovora svih relevantnih urbanih aktera – grupa i pojedinaca (građana, stručnjaka za prostor, privrednika i političara) u funkciji stvaranja strategije održivog razvoja ovog grada.

Elementi sadržaja rada koji sledi su dobrim delom određeni novim Zakonom o lokalnoj samoupravi (2007), prema kojem u nadležnosti opštine, pa i grada, spada da uređuje i obezbeđuje obavljanje i razvoj komunalnih delatnosti (prečišćavanje i distribuciju vode, prečišćavanje i odvođenje atmosferskih i otpadnih voda, proizvodnju i snabdevanje parom i toplom vodom, linijski i gradski i prigradski prevoz putnika u drumskom saobraćaju, održavanje čistoće u gradovima i naseljima, održavanje deponija, uređivanje, održavanje i korišćenje pijaca i parkova, zelenih, rekreacionih i drugih javnih površina, javnih parkirališta, javne rasvete, uređivanje i održavanje grobalja i dr), kao i organizacione, materijalne i druge uslove za njihovo obavljanje. To znači da je osnovni cilj ovog rada da pokaže kako od funkcionisanja lokalne samouprave i komunalne infrastrukture neposredno i posredno zavise mnogi životni uslovi građana u periodu postso-

\* Ovu radnu grupu činilo je 12 članova: Sreten Vujović, Svetlana Drakulić, Dušanka Stojić, Jovica Antić, Milica Radovanović, Marko Čokan, Petar Petrović, Jelena Belić, Zoran Pokrajac, Branislav Đurić, Jozef Holok i Ivan Zafirović. U grupi je bilo predstavnika građana, stručnjaka, opštinskih službi, policije, javnih komunalnih službi, mesnih zajednica i nacionalnih manjina. Sreten Vujović, kao koordinator (moderator), predstavljao je ISI FF, a drugi sociolog, Ivan Zafirović predstavljao je Direkciju za izgradnju Pančeva.

cijalističke transformacije i aktuelne svetske ekonomske krize. Drugim rečima, radi se o institucionalnom pristupu kvalitetu svakodnevnog života pojedinaca i domaćinstava.

Pretpostavljamo da će ponekog čitaoca odvratiti trivijalne i dosadne stvari kao što su vodovod i kanalizacija. Međutim, još od antike do danas, nema civilizovanog života ako te i slične stvari ne postoje i nisu rešene kako treba. Odavno se i po stepenu uređenosti takvih stvari, odnosno prema stepenu kolektivne potrošnje određuje nivo kvaliteta svakodnevnog života stanovnika lokalnih zajednica, kao i nivo materijalne modernizacije datog društva. Kao građani smo, zbog urbane politike deficita i zanemarivanja sredstava za kolektivnu potrošnju i servisa raznih vrsta, u vreme socijalizma bili suočeni sa hipourbanizacijom (podurbanizovanošću) naših gradova.

Pored toga, naziv maločas pomenute Radne grupe nas obavezuje i na sažeto razmatranje razvoja lokalne samouprave. S obzirom da razvoj lokalne samouprave ima opštiji karakter i da predstavlja životni i zakonski okvir za sve delatnosti, uključujući i komunalne, o tom razvoju će biti reči pre analize stanja komunalne infrastrukture. Pođimo onda tim redom.

### **Analitički okvir i prikaz problematike**

Okosnicu analitičkog okvira čini pojam **održivi razvoj**, koji se može odrediti kao „razvoj koji unapređuje dugoročno društveno i ekološko zdravlje gradova i naselja“ (Viler, 2005: 296). Ovako definisan pojam održivog razvoja podrazumeva sledeće: a) racionalnu i efikasnu upotrebu zemljišta; b) manje automobila, pristup manje udaljenosti; c) efikasnu upotrebu resursa, manje zagađenosti i otpada; d) obnavljanje prirodnih sistema; e) pogodnu okolinu za stanovanje; f) zdravu društvenu ekologiju; g) održivu ekonomiju; h) učešće i uključivanje građana u zajednicu, i) očuvanje lokalne kulture i tradicije (Viler, 2005: 295-301; Vujović, 2008: 311-339).

Zbog fokusiranja na razvoj lokalne samouprave, iznećemo šta znači učešće i uključivanje građana u lokalnu zajednicu. Jedna od najvažnijih komponenti urbane održivosti jeste funkcionalna lokalna i regionalna demokratija, koja na svoj način može dovesti i do drugih pozitivnih promena. Ona se može podstaći na mnogo načina, čemu može doprineti paket političkih smernica usmerenih na: iniciranje lokalnih političkih procesa, ograđivanje od novca i posebnih interesa, obrazovano i informisano biračko telo i odgovornost lokalnog odlučivanja. Važno je da lokalna zajednica učestvuje u lokalnom planiranju i osmišljavanju, ali i da funkcioneri na lokalnom, regionalnom i državnom nivou budu liberalni i

pokažu kako je moguće na svakom nivou datosti donositi odluke imajući u vidu globalnu, regionalnu i lokalnu održivost.

Polazimo, dakle, od ideja održivog razvoja, demokratije i ideje o urbanim akterima kao od ključnih ideja našeg analitičkog okvira.

Lokalna vlast je jedna od glavnih osnova svakog demokratskog sistema. Demokratija nije nigde dobro funkcionisala bez znatnog udela lokalne demokratije. Pogled unazad na gradsku, uključujući i pančevačku samoupravu, pokazuje da su u tom domenu, bez obzira na promene istorijskih kulisa i promene zakona, neki problemi „večni“, kao na primer: odnos države i grada, tj. centralne i lokalne vlasti; pitanje svojine i finansiranja lokalne zajednice; proces donošenja odluka – hijerarhijski (odozgo na dole) ili partnerski (delegiranje, participacija, građanska kontrola, građanske inicijative, referendum...) i tome slično (Jelušić, Vujović, 2002:14).

U analizi urbanih promena u Pančevu, u periodu postsocijalističke transformacije, neophodno je uzeti u obzir nejednaku društvenu moć uključenih urbanih aktera, kao i različite kanale kojima se ona ispoljava. U tom kontekstu se izdvajaju četiri tipa glavnih aktera za oblikovanje gradskog socijalnog prostora:

1. političari – koji bi trebalo da određuju strateške ciljeve urbanog razvoja težeći optimalnoj ravnoteži između preduzetničkih ciljeva društvenog razvoja, pre svega zaštititi javnog interesa, kao i socijalno ugroženih kategorija stanovništva;
2. ekonomski akteri – primarno iz privatnog sektora, koji zahtevaju odgovarajuće urbane resurse za obavljanje svojih aktivnosti;
3. stručnjaci koji se bave prostorom – koji bi trebalo da operacionalizuju strategije urbanog planiranja u vidu potrebe svih aktera urbanog razvoja; i
4. stanovnici/korisnici/građani – kao multifunkcionalni urbani akteri (Bassand, 2007: 132).

Samo prve dve grupe imaju direktan uticaj na oblikovanje zakonske regulative i institucionalnog okvira, dok se strategije svih aktera oblikuju pod uticajem institucionalnog nasleđa iz prošlosti (Nielsen et al, 1995).

Imajući u vidu navedeni analitički okvir, iznećemo nekoliko teza relevantnih za urbane promene u postsocijalističkom periodu:

1. političari oklevaju da uvedu potrebne novine u zakonski i institucionalni okvir, što značajno odlaže složenije procese urbane transformacije;
2. iako uticaj ekonomskih aktera dobija na značaju, politički voluntarizam pothranjuje korupciju i uslovljava prilično haotičan prostorni razvoj grada;

3. u uslovima blokirane i/ili usporene socioekonomske transformacije, ilegalne strategije postaju sve zastupljenije, a reagovanje političara je dominantno reaktivno;
4. urbani planeri deluju u uslovima nedovoljne neadekvatne pravne regulative, kao i niskog stepena obaveznosti njene primene, što marginalizuje njihovu poziciju;
5. uticaj građana na urbano planiranje i razvoj grada je zanemarljiv, osim kumulativnog efekta raširene prakse ilegalne gradnje (Vujović, Petrović, 2006: 158).

### **O aktuelnom razvoju lokalne samouprave**

Poznato je da je novim Zakonom o lokalnoj samoupravi (2007) ukinut neposredan izbor predsednika opštine i gradonačelnika. Time je nestao jedan značajni element participativne demokratije na lokalnom nivou. To je navodno učinjeno zbog stvorene blokade i nestabilnosti u pojedinim opštinama u Srbiji usled loših odnosa između jedinica lokalne samouprave. Autori zakona su uvereni da će novim rešenjem biti obezbeđeni „stabilnost, efikasnost, depolitizacija i profesionalizacija, osnove za dalju decentralizaciju i opšte poboljšanje kvaliteta sistema lokalne samouprave“ (Marković, Đokić, 2008: 10). Osim toga, zagovornici novog zakona tvrde da je posredan izbor izvršnih organa preovlađujući u zemljama članicama Saveta Evrope i da se ne kosi sa odredbama Evropske povelje o lokalnoj samoupravi. Istovremeno, oni ukazuju na nedoumice u vezi sa izbornim sistemom, smatrajući da većinski izborni sistem ima prednost nad sada važećim proporcionalnim, zato što je on za izbor odbornika skupštine jedinica lokalne samouprave primereniji jer se njime uspostavlja direktna veza između odbornika i građana određene izborne jedinice. S druge strane, većinski izborni sistem bi obezbedio zastupljenost pripadnika nacionalnih manjina, s obzirom na to da je član 180, stav 4 Ustava utvrdio da je obavezno u skupštinama obezbediti njihovu srazmernu zastupljenost. Uz to, komentatori iznose mišljenje da je trebalo primeniti mešoviti, tzv. Badenski sistem izbora, koji bi obezbedio osnovne kvalitete i proporcionalnog i većinskog izbornog sistema. Nedoumice očigledno postoje, pa ne bi bilo iznenađenje da se sadašnji zakoni o lokalnoj samoupravi i o izborima ubrzo inoviraju.

Jedno od čvornih pitanja na relaciji država – lokalna vlast jeste i pitanje svojine. Ustav jemči privatnu, zadružnu i javnu svojinu, a javna svojina je državna svojina, svojina Autonomne pokrajine i svojina lokalne samouprave (član 86. Ustava). Od početka stvarne postsocijalističke transformacije u Srbiji, od 2000. godine, stručnjaci su ukazivali da je neophodno osavremeniti zakonske odredbe u vezi sa eksproprijacijom gradskog građevinskog zemljišta, nadležnošću u ocenjivanju

opšteg interesa, privatizacijom građevinskog zemljišta, izgradnjom i prometom nepokretnosti, legalizacijom nelegalno podignutih stambenih objekata i poslovnih prostora, denacionalizacijom i restitucijom, itd. Prema mišljenju jednog našeg urbanog ekonomiste neoliberalne orijentacije, u Srbiji se nasleđeni model svojine nad građevinskim zemljištem, kao i model planiranja i izgradnje gradova, zasnivaju na sledećim elementima:

1. monopolu javne svojine nad gradskim zemljištem;
2. nepostojanju tržišta gradskog zemljišta;
3. administrativnoj alokaciji gradskog zemljišta;
4. diskrecionoj odluci državnih službenika;
5. naknadi kao parafiskalnom mehanizmu za pribavljanje javnih prihoda i
6. nesputanoj i korumpiranoj državno-lokalnoj vlasti (Begović, 2003: 56).

Kad je reč o urbanoj i zemljišnoj politici, neki naši stručnjaci preporučuju sledeće:

1. zemljište u centralnim delovima grada od posebnog interesa ostaje u vlasništvu opštine, a njegovo dodeljivanje je pod posebnim nadzorom da bi se sprečile zloupotrebe;
2. nijedna parcela se ne može ekspropisati za javne potrebe ukoliko nije dokazan javni, tj. opšti društveni interes;
3. vraćanje nacionalizovanog zemljišta uz plaćanje tržišne cene za ranije ekspropisano zemljište, što podrazumeva donošenje zakona o denacionalizaciji;
4. maksimalno iskorišćavanje potencijala koje pruža renta u tržišnim uslovima;
5. postepeno uvođenje ekonomskih cena svih komunalnih usluga oporavkom društva, osim za siromašno stanovništvo čije komunalne izdatke treba subvencionisati;
6. tržište građevinskog zemljišta formira se slobodno, cene zakupa i zemljišta u prodaji su u funkciji profita,
7. usaglašavanje poreske politike sa merama urbane i zemljišne politike u funkciji efikasnosti i profita i
8. postojanje pravne države koja je odgovorna za usklađivanje privatnog i javnog interesa (Pucar, 2001: 120).

Jedan od zaključaka koji možemo izvesti iz gornjih preporuka jeste da je urbanizam, ako sledimo Lefevra, mešavina ideologije i prakse pod patronatom države i tržišta. Na drugoj strani, neke od navedenih preporuka su u posrednoj, a neke, kao što je preporuka broj 5, u neposrednoj vezi sa komunalnim delatnostima, odnosno komunalnim uslugama.

Vratimo se problemu participacije građana u odlučivanju na lokalnom nivou. S tim u vezi, važno je istaći da su u Zakonu o lokalnoj samoupravi (2007) građan-



ska inicijativa, zbor građana i referendum osnovni oblici lokalne samouprave. Ovi oblici lokalne samouprave se uređuju zakonom i statutom opština i gradova. Građani putem građanske inicijative predlažu skupštini grada donošenje akata kojima će se urediti određena pitanja iz nadležnosti jedinice lokalne samouprave, promena statuta ili drugih akata, kao i raspisivanje referenduma. O ovim predlozima skupština je dužna da održi raspravu i da dostavi obrazložen odgovor građanima u roku od šezdeset dana od dobijanja predloga. Najmanji broj za punovažno pokretanje građanske inicijative ne može biti manji od 5% birača. Skupština grada dužna je da raspiše referendum o pitanju iz svog delokruga na predlog koji podnese najmanje 10% birača.

Imajući u vidu sela i prigradska naselja u pančevačkom ataru, potrebno je osvrnuti se i na tzv. mesnu samoupravu – mesne zajednice, nekad zvane „pastorčadima sistema“, koje figuriraju i u današnjem sistemu, iako nisu definisane Ustavom. MZ nisu teritorijalne jedinice i njihov položaj se ne može poistovetiti sa položajem jedinica lokalne samouprave. Međutim, one imaju veliki značaj za zadovoljavanje zajedničkih svakodnevnih potreba lokalnog stanovništva, naročito u ruralnim sredinama. Mesna zajednica donosi finansijski plan na koji saglasnost daje nadležni organ jedinice lokalne samouprave, u skladu sa zakonom kojim se uređuje planiranje, priprema i donošenje budžeta lokalne samouprave. MZ preko svojih organa ne može da vrši vlast, ali se može organizovati rad opštinske uprave u mesnim zajednicama i tako olakšati ostvarivanje prava građana. Time se vrši dekoncentracija poslova opštinske uprave (Marković, Đokić, 2008: 31).

Članom 71. novog Zakona o lokalnoj samoupravi obezbeđena je javnost rada organa i službi lokalne samouprave time što su one obavezne da obaveštavaju građane o svom radu preko sredstava javnog informisanja i na drugi način. Na drugoj strani, na podnete pritužbe građana, organi i službe jedinica lokalne samouprave dužni su da odgovore u roku od 30 dana, ako podnosilac pritužbe zahteva odgovor.

Stalna konferencija gradova i opština (SKGO) i Centar modernih veština su, predlažući modele statuta opština i gradova, između ostalog, predvideli nova rešenja u vezi sa opštinskim radnim telima, konkretnije, predvideli su Savet za praćenje primene etičkog kodeksa, kojem bi građani mogli da se žale na lokalne političare, pa je otud korisna odredba u kojoj se objašnjava nadležnost tog saveta – Korisničkog saveta javnih službi. U tom savetu bi predstavnici građana, ljudi iz nevladinog sektora, opštine i iz određenog komunalnog preduzeća, slično Savetu za borbu protiv korupcije, koji postoji na republičkom nivou, ocenjivali rad određene javne službe i sa svojim mišljenjem upoznavali opštinsku skupštinu i javnost.

Ono čime se zakonodavac nije bavio, a trebalo je, jeste normiranje delovanja nevladinih organizacija, posebno onih koje su se specijalizovale za urbanu problematiku, jer saradnja države sa građanima na bilo kom nivou vlasti podrazumeva i saradnju sa civilnim sektorom.

### **Prikaz stanja komunalnih delatnosti i perspektive njihovog razvoja**

Prema Zakonu o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije (2007), grad, u ovom slučaju Pančevo, određuje se kao velika jedinica lokalne samouprave, koja ima **više** od 100.000 stanovnika i predstavlja ekonomski i kulturni centar šireg područja, sposoban da obavlja i druge poslove, osim onih koji spadaju u nadležnost opštine.

Novi zakon je predvideo posebnu nadležnost grada u odnosu na organizovane delatnosti komunalne policije, što je relevantno za problematiku koju razmatramo u odeljku o bezbednosti u ovom poglavlju našeg rada.

Na piramidi srpskih gradova srednje veličine, Pančevo, po stepenu privredne i kulturne razvijenosti, zauzima mesto pri vrhu. No, i pored tog dobrog pozicioniranja, Pančevo se suočava sa brojnim problemima koji su prisutni i u domenu komunalnih delatnosti, što uključuje i probleme vezane za upravljanje javnim komunalnim i drugim javnim preduzećima. Nedavno su SKGO i Centar modernih veština objavili modele statuta opština i gradova, s ciljem da olakšaju i unaprede konstituisanje i aktivnosti jedinica lokalne samouprave (*Lokalna samouprava*, br. 32, jul 2008). Budući da su opštine sada nadležne i za ekonomski razvoj sopstvenih teritorija, u projektu su predložena dva nova tela koja bi se bavila ekonomijom. To su Savet za razvoj grada i Savet za lokalni ekonomski razvoj, u čijem bi radu učestvovali i lokalni privrednici i građani. U kontekstu naše teme o javnim komunalnim delatnostima, vredan pažnje je predlog da se izbor direktora javnih preduzeća ne vrši po (jedno)partijskoj pripadnosti, što je danas preovlađujući slučaj, već preko javnog konkursa. Tri najozbiljnija kandidata za to čelno mesto u preduzeću čiji je osnivač grad, morali bi da građanima, u javnoj raspravi, predoče sve svoje kvalifikacije za to mesto, ali i svoje viđenje razvoja firme koju bi, potom, vodili pet godina. Nakon te opšte debate bio bi sastavljen izveštaj za skupštinu grada. Reč odbornika bila bi, doduše, presudna, ali tek posle „provere“ od strane građana, koja bi umnogome onemogućila da nekompetentni ljudi zauzmu direktorska mesta. Ako ovaj predlog usvoje opštine i gradovi, to bi mogao biti pokušaj da se pređe potreban put od partokratije ili strančarenja do depolitizacije i profesionalizacije u upravljanju javnim preduzećima. Postavlja se pitanje da li će gradska skupština Pančeva uneti u svoj statut ovakvu odredbu ili će nastaviti

po starom. Po našem mišljenju, javni konkurs i javna rasprava o kandidatima za direktore javnih preduzeća bila bi demokratskije i odgovornije rešenje.

A sada ćemo ukratko prikazati (ne)usklađenosti postojeće komunalne infrastrukture i komunalnog uređenja Pančeva sa održivim i demokratskim razvojem. Procenićemo, pored ostalog, da li su objekti i usluge komunalnih firmi ravnomerno prostorno i društveno raspoređeni, kao i kako utiču na kvalitet svakodnevnog života pojedinaca i društvenih grupa. Dosadašnje iskustvo pokazuje da je infrastrukturna i svaka druga politika u gradovima bila određena odnosima moći između društvenih grupa i pojedinaca, odnosno gradskih aktera koji su strukturalno određeni svojim interesima i hijerarhijski postavljeni.

#### *Vodovodna mreža: stanje i razvoj*

Treba li reći da se bez mnogih stvari može, ali da se bez vode, naročito pijaće, ne može i da ona vremenom postaje oskudni resurs, osobito u gradovima. Grad Pančevo se snabdeva sirovom vodom iz bušenih bunara sa dve lokacije. Crpna stanica u okviru fabrike vode potiskuje prerađenu vodu u gradsku mrežu kroz dva cevovoda (Generalni plan Pančeva – GPP, 77). Na taj način je obezbeđena pouzdanost napajanja gradske mreže i relativno dobra ujednačenost pritiska u mreži.

JKP „Vodovod i kanalizacija“ obavlja sledeće delatnosti: a) proizvodnju i isporuku vode za područje Pančeva i drugih naseljenih mesta; b) odvođenje otpadnih voda sa područja grada Pančeva i c) odvođenje atmosferskih voda sa javnih površina grada Pančeva (Izveštaj JKP, 2005: 9). Vodovodna mreža pokriva najveći deo grada (90%), ali postoji problem u bespravno podignutim naseljima na obodima grada koja nisu obuhvaćena gradskom mrežom vodovoda. Ta naselja se zbog toga mogu nazvati „kanister naseljima“. To se prvenstveno odnosi na romsku enklavu Mali London. Drugi problem su „slepi krakovi na pojedinim mestima u gradu koji nisu povezani u prsten“ i koji izazivaju značajna sniženja pritiska u mreži u periodima velike potrošnje. Treći problem su mali prečnici na određenim delovima mreže. Četvrti problem je raznolikost cevnog materijala i dotrajalost mreže u velikom delu gradske zone, što povremeno izaziva havarije i nevolje kod filtriranja vode, fluorizacije i tome slično (GPP, 2008: 77). Gubici vode su takođe jedan od ozbiljnih problema. Ovi gubici su na nivou prosečne vrednosti gubitaka u ostalim delovima Srbije, ali su znatno veći od gubitaka u zemljama Evropske unije. Poseban problem ovog JKP su nenaplaćena potraživanja, kako od značajnog dela privrede, tako i od građana. Neplaćanje vode je samo jedan od vidova autoredukcije troškova pojedinaca, domaćinstava, pa i preduzeća, odnosno jedan od načina njihove strategije lakšeg preživljavanja u kriznim situacijama. Ukoliko domaćinstva stanuju u kolektivnim višespratnim zgradama,

bitno je smanjena tehnička mogućnost da im snabdevanje vodom bude uskraćeno ukoliko ne plaćaju utrošak vode.

Uprkos svim ovim teškoćama, treba istaći da, prema dostupnim izveštajima JKP za poslednje tri godine, kontrola kvaliteta pijaće vode, u skladu sa Pravilnikom o higijenskoj i zdravstvenoj ispravnosti vode za piće, pokazuje da „ni u jednom momentu kvalitet vode za piće nije bio ugrožen“, tj. da je ova voda hemijski i bakteriološki ispravna.

### *Odvođenje otpadnih voda*

Kanalizacioni sistem grada je separacioni, što znači da su fekalna i atmosferska kanalizacija odvojene. Nažalost, Pančevo je grad sa nedovoljno razvijenom kanizacionom mrežom fekalnih i atmosferskih voda. Od 1961. godine, kada je počela da se gradi fekalna kanalizacija, pa do danas, izgrađeno je oko 90km ulične kanalizacije i 4 crpne stanice, ali veliki deo još nije pokriven kanalizacijom, naročito stariji delovi grada i „divlja“ naselja. Da bi se ceo grad pokrio kanizacionom mrežom, neophodno je da se izgradi još oko 70km ulične kanalizacione mreže (GPP, 2008: 78). Pored toga, zbog neadekvatnih kanizacionih cevi, povišenja nivoa podzemnih voda nakon izgradnje hidroelektrane „Đerdap“, jedan deo kanalizacije je ugrožen i izložen havarijama. Sve u svemu, sadašnje stanje kanalizacije u Pančevu spada u stanje neodrživosti, a ako se ubrzo nešto ne popravi, može se reći da s tim u vezi postoji neodrživi razvoj, odnosno trend koji ne „unapređuje dugoročno ekološko zdravlje“ grada i drugih naselja.

Uvid u postojeće stanje pokazuje da objekti i usluge vezani za komunalnu infrastrukturu, naročito kanizaciona mreža, nisu ravnomerno prostorno i socijalno raspoređeni na teritoriji grada Pančeva. Drugim rečima, stanovnici nekih mesnih zajednica su dobitnici, a neki gubitnici. Naime, postoji socioprostorna segregacija koja se ne zasniva samo na razlikama nego počiva i na hijerarhiji. Fragmenti o ovoj pojavi postoje u GPP, pa i u izveštajima pojedinih JKP. Pošto je naša radna grupa dobila samo jedan izveštaj o radu saveta MZ, i to izveštaj o radu MZ Ivanovo u periodu od 2004. do 2008. godine, smatramo da ga je uputno predstaviti u celini i zato što imamo utisak da su uslovi života u ovoj MZ slični prilikama u drugim seoskim MZ, kao i utisak da meštani ove MZ imaju dovoljno akcionog kapaciteta da poboljšaju svoj kvalitet života. Izveštaj je potpisao gospodin Marko Čokan i on ovako glasi: „Savet MZ Ivanovo broji devet članova različitih političkih ubeđenja i struka. Odluke koje donosi savet su realizovane preko gradskih institucija i njihova realizacija je u toku ili je već gotova. Prva investicija bila je da se urade projekti za izgradnju svih ulica, kao i projekti kapele i ambulante. Završeni su projekti za kanalizaciju i gasifikaciju kao i projekat fabrike za prečišća-

vanje otpadnih voda. Direkcija za uređenje Pančeva izradila je projekat za rekonstrukciju postojećeg mosta na ulazu u selo Ivanovo preko Nadele. Od konkretnih poslova završen je put u Vojvođanskoj ulici i to sa podlogom od rizle i grebanog asfalta. Takođe je urađen deo ulice 7. jula sa podlogom od rizle. Urađen je put u Nasipskoj ulici u dužini od osamsto metara sa košuljicom od grebanog asfalta. U perspektivi je da se izgrade i ostali putevi u ulicama u ukupnoj dužini od 4 kilometra. Sredstva iz budžeta diktiraju dinamiku izgradnje i kvalitet odrađenih radova tako da svesno ukazujemo na činjenicu da u dve ulice u selu tokom zimskih meseci meštani ne mogu prići putničkim automobilom svojim kućama zato što je blato do kolena. Takođe postoji potreba za ozvaničenjem deponije koja ima status divlje deponije i potrebno je izgraditi put do nje. U Ivanovu smo organizovali iznošenje smeća iako nemamo oformljeno javno komunalno preduzeće. Ove i ostale poslove vezano za komunalne delatnosti obavljaju dva stalno zaposlena plaćena radnika. Želja nam je da što pre izgradimo kapelu na seoskom groblju kako bi se olakšao i taj veliki problem. U samoj zgradi MZ konačno je urađeno kupatilo i izvučena vlaga iz zidova, tako da sada treba uvesti parno grejanje i izmalterisati postojeća oštećenja. Pored svih započetih poslova imamo u planu izgradnju trotoara, prelaza i dečjih igrališta. Planirali smo da se deo naselja pored Nadele, uredi i upriliči kao šetalište, kao i da se ojača. Zbog izgradnje HE Đerdap 2 podignut je nivo toka Dunava i svakog proleća selo je u opasnosti od potopa, pošto se selo i onako nalazi u depresiji tako da su kotne tačke pokazale da su pojedini delovi naselja niži za četiri metra od nivoa Dunava. Uvođenjem vodovoda u selu je porasla potrošnja vode a nije postavljena kanalizaciona mreža, tako da je izražen problem uvek punih septičkih jama. Problem nedostatka poljočuvara i patrolne službe unutrašnjih poslova je izražen u našem naseljenom mestu, tako da su neodgovorno i bahato ponašanje pojedinaca redovna pojava“. U novije vreme, u Ivanovu je došlo do poboljšanja komunalne infrastrukture tako što su neke ulice uređene, završen most i započeta izgradnja kanalizacije. O mogućnostima polifunkcionalnog razvoja drugih sela u okolini Pančeva pisao je Dušan Mojić u radu „Ruralni razvoj opštine Pančevo“ (Mojić, 2008: 339-365).

Vraćamo se JKP „Vodovod i kanalizacija“ koje u svoja tri godišnja izveštaja ističe da je „izgradnja kanalizacione mreže u delovima grada koji je nemaju prioritetni zadatak sa stanovišta životnog standarda građana, sa ekološke tačke gledanja, a i zbog toga što se kreditna sredstva inostranih donatora i banaka za izradu postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda (koje naš grad nema) praktično ne mogu dobiti ukoliko nije izgrađena kanalizaciona mreža u celom gradu“ (Izveštaj JKP za 2007: 6). Primer koji ćemo navesti svedoči o tome da su neophodne strane investicije i da su one zaista povezane sa ispunjavanjem određenih uslova. Posredstvom agencije za razvoj infrastrukture Republike Srbije, od 2003. godine pa do danas, ostvaruje se saradnja sa nemačkom razvojnom bankom KfW. Godine

2008. potpisan je ugovor o realizaciji programa između domaće Agencije za razvoj, lokalne samouprave, KfW, opštine Pančevo i JKP „Vodovod i kanalizacija“. Program saradnje ima dve faze: prva faza podrazumeva donaciju KfW u iznosu od 753.400 evra i 16.000.000,00 dinara iz budžeta opštine Pančevo. Sredstva su namenjena za rekonstrukciju dotrajale vodovodne mreže, zamenu vodomera, ugradnju merno-regulacione opreme, sve u cilju smanjenja gubitaka vode u vodovodnom sistemu. Rok realizacije je 18 meseci. Druga faza će se odnositi, pored Pančeva, na još četiri od osam gradova u Srbiji koji su prvobitno dolazili u obzir. Ali za finansiranje druge faze rekonstrukcije vodovodne mreže neophodno je ispuniti određene uslove: 100% priključenost, 80% naplata usluga, kreditna sposobnost opštine, tarife koje pokrivaju troškove i drugo. Učešće se sastoji od 40% donacija i 60% kreditnih sredstava. Investicione mere za drugu fazu biće određene na osnovu studija izvodljivosti, a odnosiće se na izgradnju i rekonstrukciju objekata vodosnabdevanja, izgradnju novih izvorišta, automatizaciju i slično.

Treba reći da samo 30% gradskih ulica ima kanalizaciju atmosferske vode. Problemi koji ugrožavaju siguran rad kanizacionog sistema su:

1. betonske cevi u podzemnoj vodi;
2. izgradnja novog potamiškog kolektora;
3. nedostatak servisnog puta pored kolektora za Mali Rit i nemogućnost prilaza mehanizacijom u slučaju havarije.

Ali najveći problemi u Pančevu, koji se tiču kišne kanalizacije, i dalje su neizgrađenost kanizacione mreže, kao i postojanje stare kišne kanalizacije čiji stepen zamuljenosti na pojedinim mestima dostiže i do 90% (GPP, 2008: 9). Napominjemo da se u vezi sa rekonstrukcijom i popravkama na vodovodnoj i kanizacionoj mreži, kao i sa drugim radovima u gradu, najviše informacija može naći u izveštajima JKP „Direkcija za izgradnju i uređenje Pančeva“.

Ističemo da JKP „Vodovod i kanalizacija“ u svim svojim godišnjim izveštajima iskazuje finansijske gubitke. To praktično znači da ovo javno preduzeće ne može u dogledno vreme da funkcioniše bez stalne finansijske pomoći grada Pančeva i drugih domaćih i stranih investitora.

### *Termoenergetska infrastruktura*

Potrošači u Pančevu se snabdevaju toplotnom energijom iz dva centralizovana sistema: toplifikacionog i gasifikacionog. Oni potrošači koji nisu priključeni na centralne sisteme greju se putem individualnih ložišta. Potrošači se mogu podeliti na domaćinstva, industriju i privredu.

Zajednička obeležja termoenergetike Pančeva su:

1. neekonomičnost, koja uvek prati male energetske jedinice;
2. aerozagađenje, koje nastaje usled nepotpunog sagorevanja goriva u malim energetskim jedinicama i velikog učešća „prljavih“ goriva (mazut, ugalj, lož ulje), i
3. veoma mala ulaganja (GPP, 2008: 80). Iz izveštaja JKP „Grejanje“ Pančevo za 2007. godinu vidi se tendencija smanjenja toplotnih izvora koji koriste nepovoljno gorivo.

U pogledu pokrivenosti pančevačkih domaćinstava različitim načinima grejanja, može se reći da je od ukupno 27.890 domaćinstava – domova (100%) njih 11.200 ili 40% toplificirano, 1.000 ili 4% gasificirano, dok 15.690 ili 56% koriste ostala goriva za grejanje svojih domova.

Stepen naplate usluga JKP „Grejanje“ pokazuje tendenciju porasta, ali još nije sasvim zadovoljavajući.

Ipak, može se zaključiti da termoenergetska infrastruktura Pančeva nije zadovoljavajuća višestruko. Uz to, planeri tvrde da u Pančevu ne postoji organizovana primena alternativnih izvora energije (sunčeve toplotne pumpe, energija vetra, geotermalna energija, energija biomase, energija smeća i druge) koji bi povećavali ekološko zdravlje grada, tj. doprineli njegovom održivom razvoju. Pored toga, u proteklom periodu se nije dovoljno vodilo računa o mogućnosti uštede toplotne energije poboljšanjem regulacije i merenja potrošnje, kao i o mogućnosti primene savremenih izolacionih materijala, kako kod objekata koji su u izgradnji, tako i kod postojećih objekata (GPP, 2008: 84).

Da bi se popravila postojeća termoenergetska infrastruktura, smatra se da je potrebno na sledeći način unaprediti razvoj termoenergetskih mreža i objekata:

1. hitno intenzivirati izgradnju, dogradnju i završetak gasifikacije, uz obezbeđenje popularno-stimulativne cene, kako gasa, tako i uvođenja gasa, prevashodno na područjima koja su aerozagađenjem najugroženija u Pančevu;
2. preorijentisati veći broj toplotnih izvora (kotlarnica) koje koriste „prljava“ goriva na „čisto“, gasovito gorivo, uz ukрупnjavanje kapaciteta postojećih i gašenja manjih dotrajalih i nerentabilnih kotlarnica;
3. redefinisati zaštitne pojaseve na područjima ili izmestiti termoenergetske strukture (gasovoda, naftovoda i produktovoda), gde je nelegalnom izgradnjom izvršeno uzurpiranje zaštitnog pojasa te infrastrukture;
4. izgraditi gasovode i dovesti gas od GRČ-a do Energane Rafinerije, kako bi se i u ovim značajnim ložištima koristilo „čisto“, gasovito gorivo kao osnovno gorivo;



5. uvesti merače potrošnje toplotne energije i energenata, koristiti najsavremenije regulacione i kontrolne uređaje i instrumente, a sve u cilju štednje i racionalne potrošnje energije i kontinuirane kontrole ispusta štetnih, zagađujućih materija iz ložišta termoenergetskih postrojenja (GPP, 2008: 201).

Naravno, ovom spisku razvojnih prioriteta treba dodati i organizovanu primenu alternativnih izvora energije. Gradski i regionalni nadležni organi imaju na raspolaganju veoma mnogo mehanizama pomoću kojih mogu da podstaknu prelaz ka održivijem protoku resursa. Očuvanje energije i recikliranje materije predstavljaju dve oblasti u kojima obični građani mogu najneposrednije da učestvuju u svakodnevnim aktivnostima, te su pogodni da se u njih uključi javnost. Gradski programi spadaju među najočiglednije oblasti u kojima gradovi mogu jasno da pokažu svoju posvećenost održivoj upotrebi resursa. Strožiji zakoni o očuvanju energije u građevinarstvu takođe mogu da dovedu do ogromne uštede u gradovima. Umesto da se naknadno smanjuje, razvijaju se programi za sprečavanje zagađenosti, kako bi se uklonila i sama mogućnost pre nego što do zagađenja dođe. U oblasti ekonomije potrebno je nastojati da se troškovi zagađenja prebace sa društva kao celine na pojedinca ili grupu koji ga stvaraju – poznato kao „princip – zagađivač plaća“.

### *Javni prevoz putnika*

Budući da je u Pančevu stepen motorizacije saobraćaja visok, prisutna je velika zagušenost u saobraćaju, visok stepen zagađenosti vazduha, visoka buka i niska saobraćajna bezbednost. Da bi se ove ekološke opasnosti sprečile ili bar smanjile, lokalne državne uprave bi trebalo da sprovedu:

1. ograničavanje saobraćaja i brzina u veoma zagušenim područjima, formiranje parkirališta po obodu takvih područja i rezervisanje zona za pešačka kretanja i komuniciranja;
2. razvoj i unapređenje javnog saobraćaja, i kada je neophodno, formiranje rezervnih saobraćajnih linija;
3. stvaranje povoljnih uslova za razvijanje biciklističkog saobraćaja izgradnjom biciklističkih staza i parkirališta (Janić, 1997: 53).

Prema Generalnom planu Pančeva (2008), prevoz putnika u ovom gradu odvijaće se i dalje uglavnom autobusima, pri čemu će dominantnu ulogu imati JKP „Autotransport Pančevo“ i to zbog prostornog razmeštaja grada i njegovih prigradskih naselja. Linije ovog preduzeća imaju prioritet u povezivanju centra sa obodnim delovima grada. U javnom prevozu putnika, kao glavni cilj postavljena je stimulacija javnog nad individualnim saobraćajem, što se može smatrati prihvatljivom orijentacijom (GPP, 2008: 172). Međutim, „ATP“ u svom delovanju ima prilično

problema. Ovo preduzeće je 1990. godine, kada je njegov osnivač postala SO Pančevo, imalo 760 radnika i 155 autobusa, a broj prevezenih putnika je tada bio 15,5 miliona. Danas „ATP“ obavlja prevoz na svim linijama kao i pre osamnaest godina kada je osnovano, ali sa smanjenim intenzitetom. Trenutno preduzeće poseduje 80 autobusa sa 500 zaposlenih, a godišnji broj prevezenih putnika je pao na 6,8 miliona. Razlozi pada aktivnosti preduzeća su brojni: znatno manja privredna aktivnost i zaposlenost radnika u periodu tranzicije, smanjena pokretljivost stanovništva usled pada životnog standarda, uspostavljanje „Beovoza“ na potezu Pančevo – Beograd, nezakoniti rad preko 400 kombi vozila i loše stanje voznog parka (Izveštaj „ATP“, 2008: 1). Kao svoja dva osnovna problema, „ATP“ izdvaja nelojalnu konkurenciju (neregistrovani prevoznici u sferi sive ekonomije) i loše stanje voznog parka. U izveštaju ovog preduzeća (2008), pored ostalog, piše: „siva ekonomija u drumskom saobraćaju je dostigla takve razmere da u ukupnom fizičkom obimu usluga i prihodima od drumskog saobraćaja čini 30% ukupnog obima usluga. Divlji prevoznici mesečno 'pojedu' jedan nov autobus preduzeću za javni prevoz putnika“ (Izveštaj „ATP“, 2008: 2). Stoga, ova firma smatra da lokalna samouprava i država „nisu skoro ništa“ učinile poslednjih godina da spreče nezakoniti rad kombi vozača i obezbede barem standardne materijalne uslove za rad jedinog javnog prevoznika putnika, zbog čega ovo preduzeće trpi gubitke u svom poslovanju (Izveštaj „ATP“, 2008: 2). Da bi zaštitio svoju poziciju i svoj interes, „ATP“ se poziva na najnoviju „Strategiju razvoja drumskog saobraćaja u Republici Srbiji“ u periodu od 2008. do 2015. godine (*Službeni glasnik RS*, br. 4/08) u kojoj piše da su glavni strateški ciljevi:

1. „pripremanje dugoročnih planova (i budžeta) za javni gradski i prigradski prevoz putnika;
2. povećanje kapaciteta i nivoa kvaliteta usluga u javnom gradskom i prigradskom prevozu putnika umesto privatnih vozila u gradskim područjima;
3. pripremanje programa za ograničenje korišćenja motornih vozila u gradskim područjima;
4. integrisanje gradske i transportne mreže državnih puteva;
5. modernizovanje voznih parkova;
6. poboljšanje projekata uličnih mreža i upravljanja parkiranjem;
7. razvijanje rezervisane transportne infrastrukture za javni, pešački i biciklistički saobraćaj i transport gde god je to moguće;
8. usmeravanje tranzitnih tokova van gradskih područja poboljšanjem infrastrukture;
9. prilagođavanje transportne infrastrukture i vozila specifičnim grupama korisnika (deci, osobama sa posebnim potrebama, starijim osobama itd)“.

### *Gradsko zelenilo*

Zelene površine u gradu imaju višestruku funkciju: da zadovolje ljudske potrebe za rekreacijom i lepim, da zaštite biološku raznovrsnost u gradu, da poboljšaju lokalnu klimu i da zaštite elemente predela koji je veoma važan za identitet stanovnika i njihov smisao za trajanje i pripadanje.

JKP „Zelenilo“ Pančevo obavlja sledeće delatnosti: održavanje javnih zelenih površina, proizvodnju sadnog i repro-materijala, dekoraciju enterijera i eksterijera, projektovanje i izgradnju zelenih površina, pogrebne usluge – sahranjivanje, prodaju pogrebne opreme, održavanje grobalja, organizaciju rada i usluga na pijacama. Prema izveštaju ovog JKP iz 2007. godine, najveći korisnici njihovih usluga bili su: HIP „Petrohemija Pančevo“, „Granexport“, JKP „Vodovod i kanalizacija“ i Institut za šumarstvo Novi Sad. „Zelenilo“ najviše prihoda ostvaruje od usluga na pijacama, zatim od pogrebnih usluga, a najmanje od održavanja javnih zelenih površina. Za razliku od drugih JKP u Pančevu, „Zelenilo“ i „Direkcija za izgradnju i uređenje Pančeva“ su javna preduzeća koja uglavnom ostvaruju poslovne dobitke.

U Generalnom planu Pančeva se konstatuje da su zelene površine u gradu u velikoj meri degradirane i da su potrebne urgentne mere za njihovu revitalizaciju. Pored toga, neophodno je ukloniti nenamenske objekte sa zelenih površina, kao i izvršiti „prevođenje izdanačkih šuma u uzgojni oblik“ na obali Tamiša (GPP, 2008: 89). Što se tiče parkova, taj naziv u Pančevu sa opravdanjem nosi samo „Narodna bašta“, podignuta još 1829. godine. Ova već dugo degradirana parkovska površina je, na sreću, nedavno počela da se rekonstruiše i revitalizuje prema Planu detaljne regulacije „Narodna bašta“. Manja ili veća briga, ali još nedovoljna, posvećuje se skverovima, gradskoj šumi na izlasku na reku, zelenilu duž saobraćajnica, močvarama, neuređenim slobodnim površinama, zelenilu specijalne namene (oko verskih objekata, u kompleksu bolnice...) i zelenilu stambenih naselja.

Analizirajući razvojne mogućnosti zelenih površina u Pančevu, autori GPP zagovaraju prihvatljivu koncepciju o sistemu zelenih površina, koja je u skladu sa održivim razvojem. S tim u vezi, ideja vodilja je da se formira zeleni pojas oko grada, potom njegovo povezivanje, uz pomoć zelenih prodora, sa manjim zelenim površinama unutar gradskog tkiva. Ova koncepcija podrazumeva da se postojeće zelene površine povežu zelenilom duž saobraćajnica. Takođe, predviđa se da se na pravcima nove izgradnje ostvare normativi propisani za zelenilo. Predviđeno je i formiranje mreže vetrozaštitnih pojaseva u okviru neizgrađenih površina u neposrednom okruženju grada, kao i duž saobraćajnica i u zonama zaštite vode-

nih tokova. Na ovaj način, sistem zelenih površina „mora da od podređene dobije ulogu primarne gradske infrastrukture“ (GPP, 2008: 168).

Sadržaj i normativne veličine zelenila variraju zavisno od dela grada u kojem se nalaze. Zbir svih zelenih površina bi trebalo da iznosi minimalno 45m<sup>2</sup> po stanovniku. Na savetovanju SKG doneti su normativi da unutargradsko zelenilo iznosi 25m<sup>2</sup> po stanovniku, s tim da se za gradove na rekama normira minimalno 15m<sup>2</sup> po stanovniku. Beogradski normativi iznose 25-27m<sup>2</sup> po stanovniku, uz 150m<sup>2</sup> po stanovniku vangradskog zelenila. Pančevački planeri usvajaju beogradske normative, s obzirom na blizinu ova dva grada (GPP, 2008: 168).

U okviru JKP „Zelenilo“ deluje radna organizacija „Groblja“, koja se bavi sahranjivanjem, uređivanjem i održavanjem, kao i gazdovanjem i upravljanjem na pet gradskih groblja: Novo groblje, Staro pravoslavno groblje, Katoličko groblje, Evangelističko-reformatorsko groblje i Vojlovačko groblje. Trenutno se radi na proširenju Novog groblja.

Najveće učešće u prihodima JKP „Zelenilo“ ima Radna jedinica „Pijace“, koja je nadležna za Robnu pijacu „Aerodrom“, „Zelenu pijacu“ i satelitske pijace: „Sodaru“, „Strelište“, „Kotež“ i „Teslu“. Delatnosti RJ „Pijace“ su pružanje pijačnih usluga, izdavanje poslovnog prostora i izdavanje pijačnog prostora. Na drugoj strani, i u Pančevu kao i u drugim gradovima Srbije, mnogi pojedinci i grupe su razvijali i dalje razvijaju razne strategije preživljavanja. To znači da su mnogi ljudi uključeni u uličnu prodaju i druge vidove sive ekonomije. U Pančevu, Robna pijaca „Aerodrom“ („buvljak“) predstavlja veliki gradski problem zbog svog položaja, nehigijene, otežanog odvijanja saobraćaja, parkiranja, a naročito sive ekonomije. Međutim, „ova pijaca je postala popularna i za stanovnike okolnih gradova, tako da je broj posetilaca veći nego što prostor pijace može da prihvatiti“ (GPP, 2008: 55).

### *Sportsko-rekreativna infrastruktura*

U budžetu vremena savremenog društva, slobodno vreme zauzima sve više mesta, a time raste i potreba za sportsko-rekreativnim aktivnostima i prostorima.

Pančevo ima sportske i rekreativne centre, objekte i terene za sport i rekreaciju, ali ne onoliko koliko ih je potrebno žiteljima, naročito mladim, jednog grada srednje veličine i njegovim gostima, grada koji u ovom smislu ima regionalne i šire aspiracije.

Prema Generalnom planu Pančeva (2008), postojeće sportske objekte i komplekse treba zadržati i unaprediti: rekonstrukcijom, proširenjem, povećanjem tehničke i prostorne opremljenosti, podizanjem ukupnog standarda radi uključivanja u više nivoe takmičenja – državne i međunarodne (GPP, 2008: 165).

Predviđeno je da se površine za sport i rekreaciju unutar stambenih blokova sačuvaju i unaprede, a tamo gde nedostaju, treba ih formirati. Isto važi i za površine uz dečje ustanove i ustanove obrazovanja. Takođe, potrebno je ispitati potrebe za uvođenjem novih sportova, na primer – golfa, i u skladu s tim, obezbediti adekvatne prostore. Uz to, potrebno je stvoriti bolje uslove za razvoj konjičkog sporta (hipodrom već postoji). Otuda su prihvatljivi sledeći planski ciljevi:

1. stvaranje mreže različitih sportskih objekata i kompleksa na nivou grada i njihove ravnomerne distribucije u prostoru;
2. unapređenje kvaliteta prirodnih potencijala za razvoj raznovrsnih oblika sportskih i rekreativnih aktivnosti;
3. unapređenje nivoa kvaliteta i opremljenosti postojećih sportsko-rekreativnih objekata, centara, terena, igrališta i ostalih sadržaja;
4. realizacija sadržaja, formiranje atraktivnih sportskih objekata i prostora radi afirmacije rekreativnog (amaterskog) i vrhunskog (profesionalnog) sporta (GPP, 2008: 165).

Da bi se ostvarili ovi ciljevi, potrebno je stvoriti sportsko-rekreativne i turističko-rekreativne zone. Potencijali koje bi trebalo aktivirati su: Tamiš i Dunav kao prirodne, saobraćajne, kulturno-istorijske vrednosti, dostupne kopnenim i vodenim saobraćajem (čak i sportskim avionima), razvijanje kulturnih i sportskih manifestacija lokalnog i regionalnog značaja, obnavljanje, očuvanje i aktiviranje objekata i urbanih ambijentalnih celina kao kulturne i turističke ponude. Osavremenjivanje postojećih sportskih centara i formiranje novih sadržaja, radi podizanja sportske ponude na viši nivo, uređenje priobalja i drugih vrednih ambijenata (Gradske šume, „Narodne bašte“, parkovskih površina u naseljima), radi poboljšanja kvaliteta života u gradu, ali i povećanja raznovrsnosti turističke ponude, itd. (GPP, 2007: 112).

### *Bezbednost*

Bezbednost obuhvata prevenciju akcidenata u urbanim strukturama, institucionalnu zaštitu osoba i dobara i edukaciju osoba za bezbednost. Prevencija akcidenata se odnosi na različite stvari kao što su ekološki akcidenti i požari. S tim u vezi, relevantna je i bezbednost u odnosu na požare, odnosno pitanje kakvi su efekti protivpožarnih službi u gradu, da li su one dovoljno brojne i dovoljno opremljene u borbi protiv incidenata. O tome, nažalost, nismo dobili podatke.

Kakvi su efekti policijskih službi, da li su oni polivalentni u smislu zaštite osoba, dobara i državnih institucija? Da li je policijska služba dovoljno kompetentna, efikasna, brza u intervencijama, kakva je njena percepcija u očima građana, itd? O tome, takođe, nedovoljno znamo. Šta znamo? Znamo to da Policijska uprava Pančeva, pored grada Pančeva, ima svoju nadležnost u opštinama Kovin, Kovačica, Opovo, Plandište, Alibunar, Bela Crkva, Vršac. U posebnom izveštaju koji je sačinio član naše radne grupe Jovica Antonić piše da se „možemo pohvaliti radom i rezultatima Policijske uprave Pančevo, prvenstveno na preventivnom delovanju policijskih službenika u operativnom radu prilikom rasvetljavanja krivičnih dela“. U periodu od poslednjih pet godina opada broj registrovanih krivičnih dela. Zabeležen je i pad ukupnih krivičnih dela privrednog kriminala. Zabrinjavajuće je što raste ukupan broj krivičnih dela razbojništva od 48 dela 2003. godine do 78 dela 2007. Sličan zabrinjavajući trend porasta pokazuje ukupan broj podnetih krivičnih prijava u vezi sa drogom; od 58 prijava 2003. do 140 prijava 2007. godine. Raste, takođe, i količina zaplenjene droge u gramima, od 11.270,85 grama 2003. do 454.197,95 grama 2007. godine. Na drugoj strani, ukupan broj saobraćajnih nezgoda varira tako što ih je 2006. godine bilo najmanje – 1748, a 2007. najviše – 1980.

Nažalost, uočljiv je trend porasta broja povređenih lica u saobraćajnim nesrećama, od 837 povređenih 2003. godine, do 1025 povređenih 2007. To važi i za ukupan broj poginulih u saobraćajnim nezgodama, kojih je bilo 38 2003, a 2007. godine 58. Svi navedeni pokazatelji se odnose na područje nadležnosti Policijske uprave Pančevo. Bilo bi bolje da raspolažemo uporednim podacima za druge gradove i opštine, kako bi mogli preciznije da odredimo mesto Pančeva u naseljskoj mreži Srbije u pogledu krivičnih dela i saobraćajnih prestupa.

Bez obzira na relativno uspešan rad policijske službe, ipak možemo reći da je Pančevo relativno rizičan grad u smislu bezbednosti svojih građana.

Na kraju svog izveštaja, Jovica Antonić saopštava da bi „lokalna zajednica putem javnih tribina, medija, pokrivanja grada video nadzorom i drugim aktivnostima mogla doprineti još većoj bezbednosti našeg grada, što bi bilo od velike pomoći i pripadnicima policije“.

Može se reći da danas u brojnim gradovima, pa i u Pančevu, tri pretnje pritiskaju gradski javni prostor: sve veći broj automobila, razvoj telekomunikacija i akti nasilja. Prva pretnja je najpre uperena protiv pešaka, druga privatizuje društveni život, dok treća stvara klimu nesigurnosti štetnu po ambijent javnih prostora, koja za uzvrat dovodi do njegove privatizacije.

## Zaključak

Sudeći po „Evropskoj urbanističkoj povelji“ i „Evropskoj povelji o lokalnoj samoupravi“, na koje se oslanja i naš novi Zakon o lokalnoj samoupravi, osnova urbanog razvoja sastoji se u neposrednoj participaciji građana u okviru lokalnih zajednica koje bi same trebalo da uživaju određeni stepen finansijske autonomije i fiskalne nezavisnosti. Građani imaju pravo da budu konsultovani o svim krunim projektima koji se tiču budućeg razvoja lokalne zajednice. Urbano upravljanje i planiranje trebalo bi da budu zasnovani na informacijama o svim aspektima i potencijalima grada i njegovim stvorenim kapacitetima i resursima. Sve to izgleda dobro i prihvatljivo, ali je neretko u sferi ideala ili utopije. Povodom mnogo složenije i konfliktnije urbane stvarnosti u kojoj deluju hijerarhijski postavljeni i interesno suprotstavljeni urbani akteri, mogu se izdvojiti dva gledišta:

1. optimističko gledište koje polazi od „dobre uprave“, zato što pregovaranje u različitim smerovima omogućava da se sa efikasnošću pragmatično reše svi problemi i
2. pesimističko gledište, po kojem postoje pregovori, ali se postavlja pitanje u čiju korist. Stanovnici/korisnici/građani se ne konsultuju, ili se to čini na kraju procedure.

I pored seta novih zakona (Ustav, Zakon o lokalnoj samoupravi, Zakon o lokalnim izborima, Zakon o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije, Zakon o potvrđivanju Evropske povelje o lokalnoj samoupravi), još uvek postoje nedoumice i otvorena pitanja. Može se reći da u oblasti upravljanja gradom i planiranja urbanog razvoja još uvek nedostaju zakoni u skladu s tržišnim principima poslovanja i demokratskim standardima odlučivanja. S druge strane, može se konstatovati i da je pitanje zakona irelevantno kada samovolja njihovog tumačenja i primene nije sankcionisana. Pitanja režima vlasništva nad gradskim zemljištem i regulacija njegove upotrebe i dalje ostaju otvorena.

Odnos aktera u demokratskom procesu urbanog razvoja pretpostavlja dvosmernu komunikaciju između različitih nivoa socijalnog umrežavanja – odozgo na dole i obrnuto. To uključuje institucionalnu povezanost ključnih aktera javnog i privatnog sektora na oba nivoa, ali i stvaranje snažnih veza između građana i organizacija, prevashodno na lokalnom nivou. Kada su ove veze institucionalno slabe, prevladavaju korupcija i anomija, a efikasnost i fleksibilnost urbanog sistema su umanjene.

Pančevo u nekim aspektima urbanog razvoja ima više društvenih i institucionalnih kapaciteta nego mnogi drugi gradovi u Srbiji, ali zasad nedovoljno kapaciteta i resursa da reši ekološki problem kao jedan od ključnih aspekata svog održivog



razvoja. Glavni uzroci i najopasniji izvori zagađenja su nesumnjivo hemijska i naftna industrija, ali ne treba zanemariti ni manji udeo u zagađivanju koji potiče od loše kanalizacione, saobraćajne i termoenergetske infrastrukture. Zbog svega toga, Pančevo je još uvek rizičan grad, a, pored Bora, ekološki najrizičniji grad u Srbiji. Odgovornost za ovakvo stanje stvari neravnomerno dele akteri na državnom, pokrajinskom, i lokalnom nivou: političari, privrednici, stručnjaci za prostor i stanovnici/korisnici i građani.

Osim toga, može se zaključiti da su objekti i usluge javnih preduzeća koja se bave komunalnom infrastrukturom neravnomerno socijalno i prostorno raspoređeni po gradskom ataru, što, uz druge činioce, pojačava socioprostornu segregaciju, tj. društvenu nejednakost, a slabi društvenu pokretljivost i može da izazove manifestne društvene napetosti i sukobe.

Srećna okolnost je što Pančevo ima kvalitetan Generalni plan (2008) koji vodi računa o održivom razvoju, a čije smo nalaze o postojećem stanju u domenu komunalne infrastrukture i komunalnog uređenja koristili, kao što smo se oslanjali i na osmišljeno predviđanje budućih trendova sadržano u tom planu. Ali ostaje otvoreno pitanje o efikasnosti planiranja, odnosno da li će se, kada i kako, ta planirana budućnost ostvariti. Drugim rečima, da li će se postići konsenzus svih urbanih aktera da se ovaj plan za razumno vreme realizuje, kao što je postojao kada je ovaj plan usvojen (izglasao). Ista pitanja se postavljaju i u vezi sa sudbinom *Lokalne agende 21* kada se, i ako se, ona jednog dana bude usvojila, što je zasad neizvesno.

Na kraju, pragmatičnosti radi, iznećemo nekoliko prioriteta kapitalnih ulaganja (ne samo novčanih) u komunalnu infrastrukturu, komunalno uređenje i jačanje lokalne samouprave, čija bi realizacija trebalo da bude fazna u smislu kraćih i dužih rokova implementacije. Reč je o sledećim prioritetima:

1. *Lokalna samouprava* – departizacija i depolitizacija upravljanja komunalnom infrastrukturom i komunalnim uređenjem Pančeva u smislu povećanja profesionalizma i odgovornosti (izbor direktora javnih preduzeća preko javnih konkursa da „partijski kadrovi ne bi gušili opštine“), što bi za početak trebalo da znači restrukturiranje javnih preduzeća. Ostvarivanje ovog prioriteta bi pozitivno uticalo i na efikasnost kapitalnog investiranja.
2. *Društveno zdravlje Pančeva* – ravnomerniji socioprostorni raspored objekata i usluga komunalnih delatnosti širom Pančeva i njegove okoline, uključujući i subvencionisanje komunalnih izdataka siromašnog dela stanovništva.
3. *Vodovod i kanalizacija* – a) povezivanje slepih krakova vodovoda u prsten; b) zamene starih delova cevovoda malih prečnika većim na pojedinim delovima mreže; c) zamene starih, dotrajalih delova mreže i pocinkovanih priključaka;

- d) smanjenje gubitaka u mreži; e) izgradnja nedostajućih 70km ulične fekalne kanalizacione mreže prema odgovarajućim kriterijumima; f) izgradnja potamiškog kolektora; g) zamena betonskih kanalizacionih cevi plastičnim; h) rekonstrukcija stare kišne kanalizacione mreže.
4. *Grejanje*: a) dovršavanje gasifikacije svih naselja; b) rekonstrukcija starih kotlarnica u smeru upotrebe zemnog gasa; c) zatvaranje malih kotlarnica u korist ukрупnjavanja termoenergetskih kapaciteta, tj. velikih toplana; d) podsticanje korišćenja alternativnih izvora energije, na primer, osnivanje fonda za stimulisanje energetske efikasnosti (konkurs za dobijanje nekomercijalnih kredita, pozajmica, bespovratne pomoći i tome slično).
  5. *Javni prevoz, ATP – a*) izrada dugoročnih planova javnog gradskog i prigradskog prevoza; b) nabavka novih autobusa (na primer na zemni gas) sa odgovarajućim instalacijama za invalidna lica; c) izgradnja obilaznica oko grada; d) izrada plana upravljanja saobraćajem u gradu (program ograničavanja motorizovanog saobraćaja u gradu, stimulisanje korišćenja javnog prevoza i bicikala, izgradnja javnih parkinga i garaža i slično).
  6. *Zelenilo – a*) revitalizacija degradiranih zelenih površina u gradu; b) podizanje zelenog pojasa oko grada i njegovo povezivanje, posredstvom zelenih koridora, sa manjim zelenim površinama u gradu; c) podizanje vetrozaštitnih pojaseva van grada duž saobraćajnica i u zonama zaštite vodotokova.

Uprkos brojnim dilemama i problemima, budimo optimisti, kao što smo bili u uvodu ovog rada, odnosno pridružimo se onim stručnjacima koji su ubeđeni da participativni pristup urbanom planiranju omogućava pronalaženje boljih rešenja za probleme u planiranju, veću efikasnost planiranja, zajedničku edukaciju za planere, političare i javnost, unapređenje kvaliteta života građana, održivi razvoj, svest o komplementarnosti formalne i neformalne participativnosti i put ka komunikativnom planiranju kao novoj planerskoj paradigmi.

Konačno, ako bi išlo planiranim putem, Pančevo bi osnažilo svoj identitet na mapi savremenih gradova Srbije kao višenacionalni grad srednje veličine (oko 100.000 stanovnika) sa srpskom većinom, grad odnegovane multikulturalnosti i vrednog kulturnog i graditeljskog nasleđa, višefunkcionalno poznoindustrijsko naselje prepoznatljivo po koncentraciji hemijske industrije nacionalno-državnog značaja, koje se trudi da smanji svoje ekološke rizike i opasnosti, tj. da ospori imidž rizičnog grada, kao jedan od regionalnih vojvođanskih (južnobanatskih) centara, srednjoevropski podunavski grad koji teži daljoj evropeizaciji i preduzetnički grad u kojem postoji partnerstvo javnog i privatnog sektora u promociji svojih tercijarnih delatnosti, a pre svega kulturnih, obrazovnih, turističkih i rekreacionih potencijala (Vujović, 2008: 25).

## LITERATURA

- Bassand, M. (2007). *Cites, villes, metropoles – le changement irreversible de la ville*. Lausanne: Presses polytechniques et universitaires romandes.
- Begović, B. (2003). „Reforme zakonodavstva o gradskom zemljištu, planiranju i izgradnji“, u *Strategija reformi*. Beograd: CLDS.
- Begović, B., Vacić, Z., Mijatović, B., Simić, A., (2000). *Upravljanje lokalnim zajednicama – putevi ka modernoj lokalnoj samoupravi*. Beograd: CLDS.
- Bek, U. (2001). *Rizično društvo*. Beograd: „Filip Višnjić“.
- Generalni plan Pančeva*. (2008). Pančevo: JP Direkcija za izgradnju i uređenje Pančeva.
- Izveštaji o radu JP Direkcija za izgradnju i uređenje Pančeva*. (2005, 2006, 2007). Pančevo.
- Izveštaji o radu i finansijskom poslovanju JKP „Vodovod i kanalizacija“*. (2005, 2006, 2007). Pančevo.
- Izveštaj „Problemi JKP 'Autotransport – Pančevo' i funkcionisanje javnog prevoza putnika“*. (2008). Pančevo.
- Izveštaji o radu JKP „Grejanje“*. (2005, 2006, 2007). Pančevo.
- Izveštaji o radu JKP „Zelenilo“*. (2005, 2006, 2007). Pančevo.
- Izveštaji o radu JKP „Mladost“*. (2005, 2006, 2007). Pančevo.
- Izveštaj o radu Saveta MZ Ivanovo u periodu od 2004. do 2008. godine*. Pančevo: MZ Ivanovo.
- Janić, M. (1997). *Održiv razvoj ljudskih naselja*. Beograd: JUGINUS, DGZI.
- Jelušić, M., Vujović, S. (2002). *Ko odlučuje u Budvi*. Budva: Argonaut.
- Lokalna samouprava*. (2008). 32.
- Marković, M., Đokić, B. (prired.). (2008). *Zakon o lokalnoj samoupravi, Zakon o lokalnim izborima, Zakon o glavnom gradu, Zakon o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije, Zakon o potvrđivanju Evropske povelje o lokalnoj samoupravi*. Beograd: Službeni glasnik.
- Milutinović, S. (2006). *Lokalna agenda 21 – uvod u planiranje održivog razvoja*. Stalna konferencija gradova i opština, Beograd.
- Mojić, D. (2008). „Ruralni razvoj opštine Pančevo“, u Vujović, S. (ur.). *Društvo rizika – promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*. Beograd: ISI FF.
- Nielsen, K., Jessop, B., Hausner, J. (1995). “Institutional change in post-socialism“, in Nielsen, K. et al. (eds). *Strategic Choice and Path-Dependensy in Post-Socialism Institutional Dinamics in Transformation Process*. UK: Hauts; USA: Vermont, Edvards Egar.
- Pucar, M. (2001). „Kako sačuvati i unaprediti neke elemente razvoja demokratiskog društva“, u *Komunikacije*. Beograd: CEP.

- Pušić, Lj. (2001). *Održivi grad – ka jednoj sociologiji okruženja*. Beograd: Nezavisna izdanja Slobodana Mašića.
- Viler, S. (2005). „Planiranje održivih prikladnih gradova“, u Vujović, S. i Petrović, M., prir. *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 295-302.
- Vujović, S. (2008). „Postsocijalističke socioprostorne i kulturne promene Pančeva“, u Vujović, S. (ur.). *Društvo rizika – promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoh Srbiji*. Beograd: ISI FF.
- Vujović, S., Petrović, M. (2006). „Glavni akteri i bitne promene u postsocijalističkom urbanom razvoju Beograda“, u Tomanović, S. (prir.). *Društvo u previranju – sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji*. Beograd: ISI FF.
- Čolić, R. (2006). *Participativno planiranje*. Beograd: Zadužbina Andrejević.

Marija Babović

## EKONOMSKE STRATEGIJE DOMAĆINSTAVA U SRBIJI 2003-2007.\*

### Uvod

Proučavanje socio-ekonomskih strategija domaćinstava u Srbiji poniklo je iz nastojanja da se steknu dublji uvidi u osobenosti post-socijalističke transformacije ovog društva sa stanovišta koje neposrednije povezuje strukturne promene sa promenama ekonomske akcije društvenih aktera. Kolaps socijalističkog sistema društvene reprodukcije (više u Lazić, 1996), praćen periodom blokirane transformacije tokom devedesetih i potom intenzivnom, ali problematičnom<sup>1</sup> transformacijom nakon smene političkog režima 2000. godine, vodio je promeni temeljnog sistema socijalne reprodukcije. Unutar tog dinamičkog društvenog okvira, pojedinci i domaćinstva morali su kontinuirano da prilagođavaju svoje ekonomske akcije u nastojanju da obezbede sopstvenu socijalnu reprodukciju, opstanak ili, pak, da u novim „pravilima igre“ ostvare socijalni uspon. Primena pristupa socio-ekonomskih strategija domaćinstava nudi pogodan teorijski osnov i analitičko sredstvo za razumevanje ekonomske akcije društvenih aktera u dinamičnom socijalnom kontekstu. Istovremeno, pristup omogućuje da se, kao u ogledalu, sagledaju karakteristike sistemske i strukturne transformacije sagledane na mikro

---

\* Ovaj rad je deo projekta 149005 kojeg finansira Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine Republike Srbije.

<sup>1</sup> Problematičnom u smislu diskontinuiteta, nedovoljne sinhronizacije različitih reformi, slabe efikasnosti u sprovođenju zakona i novih institucionalizovanih pravila, povremenog redefinisavanja opštih ciljeva reformi zahvaljujući političkoj nestabilnosti i pregovaranjima o glavnim pravcima socijalne transformacije između političkih aktera okupljenih u nestabilnim koalicijama.

nivou ekonomske akcije preko promena u strukturi šansi socijalnih aktera različitih karakteristika i društvenog položaja.

Pristup socio-ekonomskih strategija domaćinstava predstavljao je značajno sredstvo proučavanja i objašnjenja izraženih promena koje su se u savremenim društvima odvijale u obliku prelaska iz industrijskog u post-industrijsko društvo, globalizacije, post-socijalističke transformacije nekadašnjih socijalističkih zemalja, ili, pak, razumevanja socijalne reprodukcije domaćinstava i pojedinaca u uslovima nerazvijenih društava i visoke zastupljenost siromaštva. Međutim, heuristička plodnost pristupa socio-ekonomskih strategija domaćinstava nikada nije iskorišćena u punoj meri, pošto su teorijska i istraživačka nastojanja ostala fragmentizovana u (doduše) bogatom opusu empirijskih istraživanja, sa slabo izraženim nastojanjima da se sistematizuje i razvije koherentnija teorija. U ovom tekstu se, pored ostalog, ukazuje na potrebe i moguće pravce daljeg razvoja pristupa, koji bi pre svega trebalo da budu utemeljeni u konzistentnijoj integraciji strukturne (stratifikacijske) dimenzije često zapostavljene na račun sofisticiranijih i razvijenijih proučavanja aspekata ekonomske akcije. U tekstu je prikazan analitički okvir primenjen u proučavanju socio-ekonomskih strategija u Srbiji u periodu 2003-2007. godine, koji može da predstavlja jedno moguće rešenje predloženog unapređenja pristupa.

Ipak, glavni cilj ovog članka je istraživanje formi ekonomske akcije na nivou domaćinstava, obrazaca njihovog prilagođavanja društvenim promenama, kao i efekata koje promene u ekonomskoj akciji imaju na socio-ekonomski položaj domaćinstava. U Srbiji je do sada istraživanje socio-ekonomskih strategija domaćinstava sprovedeno u četiri navrata: 2000, 2002, 2003. i 2007. (Cvejić, Babović, 2000, 2002, Babović, 2004, 2009). U svakom novom talasu istraživanja, analitički model je bio dodatno razvijan iz nastojanja da se unaprede i teorijsko polazište i metodologija istraživanja. Stoga su tek podaci iz dva poslednja ciklusa istraživanja uporedivi. Ipak, neki osnovni uvidi u elemente socio-ekonomskih strategija domaćinstava iz prethodnih ciklusa istraživanja biće takođe prikazani bez direktnih komparacija.

Analiza empirijskih nalaza predočena u tekstu nastoji da ponudi odgovore na sledeća pitanja:

- Koji tipovi ekonomskih strategija se mogu identifikovati među domaćinstvima u Srbiji?
- Da li je u periodu između 2003. i 2007. godine došlo do značajnih promena u distribucijama različitih tipova socio-ekonomskih strategija?
- Koje su karakteristike domaćinstava značajne za (pre)oblikovanje ekonomskih strategija?

- Na koji način zapažene ekonomske strategije domaćinstava utiču na njihov ekonomski i stratifikacijski položaj?
- Koje su glavne karakteristike odnosa između ekonomske akcije i socijalne stratifikacije u Srbiji tokom posmatranog perioda?

Polazeći od navedenih ciljeva, ovaj članak sadrži pet tematskih celina. U prvom delu kratko je predstavljen koncept socio-ekonomskih strategija domaćinstava, uz sugestije pravaca njegovog mogućeg daljeg razvoja. U drugom delu je predložen analitički okvir primenjen u istraživanju socio-ekonomskih strategija domaćinstava u Srbiji. U trećem delu kratko su prikazane najvažnije osobnosti post-socijalističke transformacije društva Srbije i karakteristike oblikovanja ekonomskih strategija domaćinstava na prelazu u treći milenijum. U četvrtom delu analizirani su tipovi ekonomskih strategija i promene u distribucijama ovih strategija u periodu 2003-2007. U poslednjem tematskom delu ispituju se povezanosti karakteristika domaćinstava kao determinanti oblikovanja strategija, sa tipovima strategija, kao i njihova povezanost sa ekonomskim i socijalnim položajem domaćinstava.

### **Koncept socio-ekonomskih strategija domaćinstava**

Koncept socio-ekonomskih strategija domaćinstava prvobitno je razvijen u empirijskim istraživanjima mehanizama opstanka siromašne populacije u nerazvijenim društvima Afrike i Latinske Amerike, tokom sedamdesetih i osamdesetih (Roberts, 1989; Fortuna, Prates, 1989; De Pardo, Castano, Soto, 1989). U nastojanju da se istraže i opišu forme socijalne reprodukcije siromašnih, ovaj pristup je u svoj analitički okvir uključio proučavanje neformalnog rada i ne-tržišnih formi rada, oblasti koje su najčešće bile izostavljene iz tradicionalnih proučavanja pretežno usmerenih na oblike formalne zaposlenosti. Nov istraživački pristup je označen kao pristup „strategija opstanka“, a istraživački nalazi su ukazali da neformalni rad nije samo marginalni segment sistema socijalne reprodukcije, već njegov značajni, integralni deo, snažno povezan sa formalnim ekonomskim pod-sistemom i tržištem rada (Roberts, 1989; Castells, Portes, 1989).

Pristup „strategija opstanka“ brzo je prihvaćen i u proučavanju ekonomskih prilagodavanja domaćinstava na uslove snažnih društvenih promena u post-fordističkim razvijenim društvima. Na početku je bio primenjen u studijama ekonomskog ponašanja marginalnih društvenih grupa (farmera, malih preduzetnika i imigranata), ali je potom prenet i na proučavanja svih društvenih grupa i širih socijalnih zajednica (više o tome u Babović, 2009). Značajni prodor u tom pravcu učinjen je sa istraživanjem na ostrvu Sheppey (Gershuny, Pahl, 1979) kojim je nastojano da se identifikuju promene u ekonomskoj akciji stanovništva u odgovoru na izražene



trendove deindustrijalizacije, ekonomskog restrukturiranja i porasta nezaposlenosti. Autori su, pored formalne, u analitički okvir uključili i oblike neformalne zaposlenosti (neformalni rad za poslodavce i neformalna samozaposlenost), netržišne oblike rada (u obliku proizvodnje za potrebe domaćinstava i nemonetarne razmene između njih). Ovo istraživanje je dalo nekoliko ključnih doprinosa koji su podstakli dalji razvoj i primenu pristupa:

- Uključivanje različitih formi rada, kao i formi sticanja/redistribucije ekonomskih resursa ukazali su na složene procese koji su se odvijali u temelju društvene restrukturacije i restratifikacije.
- Nasuprot dominantnim sociološkim pristupima stratifikaciji (utemeljenim na zanimanjima), ovaj pristup, centriran oko ekonomske akcije, ukazao je na diferenciranje obrasce socijalne stratifikacije sa većim unutarstojnim razlikama i manje kristalizovanim međuslojnim granicama u zavisnosti od ekonomskih strategija koje domaćinstva razvijaju.
- Ipak, socijalni položaj domaćinstava ostao je značajna varijabla koja definiše osnovnu strukturu šansi za profilisanje njihove ekonomske akcije.

Domaćinstva koja uspevaju da zadrže zaposlenost bar jednog člana na formalnom tržištu rada imaju više šansi da uspešno razviju druge elemente ekonomskih strategija, povećavajući na taj način socijalnu distancu u odnosu na domaćinstva istog društvenog sloja koja su se suočila sa gubitkom zaposlenja. Istovremeno, domaćinstva na nižim nivoima lestvice zanimanja mogu prevazići domaćinstva na višim nivoima ukoliko razviju pro-aktivnije radne strategije (Gershuny, Pahl, 1979).

Tokom poslednje dve decenije, pristup socio-ekonomskih strategija domaćinstava je razvijan, preispitivan i kritikovan širom sveta. Clair Wallace je uočila tri najvažnija područja primene ovog pristupa:

- Proučavanje prilagođavanja domaćinstava na ekonomske promene u postfordističkim društvima.
- Preoblikovanje ekonomskih strategija domaćinstava u uslovima post-socijalističke transformacije.
- Proučavanje ekonomskih strategija domaćinstava u nerazvijenim zemljama (Wallace, 2002).

Razvoj i primena pristupa u prvom području obuhvata istraživanja usmerena na ispitivanje odnosa između ekonomskih aktivnosti i socijalnog položaja domaćinstava u procesima post-industrijske transformacije, opadanja države blagostanja i relativno brze globalizacije, na jednoj strani (Anderson et al, 1994; Mingione, 1994; Nelson, Smith, 1999), kao i odnosa između ekonomskih strategija i podele rada unutar domaćinstava i oblikovanja životnih stilova na drugoj (Gershuny,

Godwin, Jones, 1994; Hochschild, 1997; Horrell, Rubery, Burchell, 1994; Leonard, 1992). Drugo područje primene obuhvata različita istraživanja preoblikovanja ekonomske akcije u kontekstu transformacije sistema iz socijalističkog u kapitalistički, uz posebno posvećivanje pažnje promenama u strukturi šansi za domaćinstva različitog socijalnog položaja u periodu socijalizma, kao i načina konvertovanja njihovih resursa u cilju prilagođavanja novom sistemu socijalne reprodukcije (Clarke, 1999, 2002; Piirainen, 1997; Rakodi, 1999; Vecernik, 1996). Pored toga, neka istraživanja su se više fokusirala na strategije kao mehanizme rešavanja kriznih situacija i opstanka u fazama recesije (Lokshin, Yemtsov, 2001). Treća oblast primene obuhvata istraživanja strategija opstanka u zemljama u razvoju, u kojima su često uočene specifične forme ekonomskih akcija, u uslovima izraženih specifičnosti ekonomskih i socijalnih institucija i velike zastupljenosti siromaštva. Neke najvažnije zajedničke karakteristike ovog pravca primene pristupa sistematično je prikazala De La Rocha (2004).

Pojava pristupa socio-ekonomskih strategija domaćinstava može se sagledati kao nastojanje da se istraže i objasne oblasti društvene stvarnosti koje su često ostavljene izvan interesovanja dominantnih socioloških i ekonomskih pristupa. Njihov razvoj počiva na nastojanju da se bolje razumeju interakcije između ekonomske akcije i socijalne strukture unutar posebnog dinamičkog institucionalnog okvira. Time je učinjen pokušaj da se premoste pukotine između strukturalnih socioloških pristupa sa jedne strane i ekonomskih pristupa dominantno fokusiranih na racionalnu individualnu akciju, koji zanemaruju njenu socijalnu ukorenjenost. Ipak, pristup socio-ekonomskih strategija do sada nije dostigao nivo razvijenosti „velike“, sistematski zaokružene teorije, pa se može reći da je njegova empirijska plodnost značajno nadišla njegovu teorijsku razvijenost i koherentnost. Uprkos tome, kao i izrazitoj raznolikosti primene, određene temeljne teorijske pretpostavke i metodološki principi svojstveni ovom pristupu mogu se identifikovati:

1. Odnos između strukture i akcije je dvosmeran i posredovan brojnim činionicima. Na jednoj strani, ekonomska akcija društvenih aktera oblikovana je strukturalnim faktorima, uključujući kako makro-strukturalne karakteristike društva, tako i mikro-strukturalnu resursa domaćinstava koji definišu njihov socijalni položaj. Na drugoj strani, u okviru strukturalnih ograničenja, različite akcije stoje na raspolaganju domaćinstvima, a odabrani pravci akcije mogu da promene njihov društveni položaj<sup>2</sup>.
2. Ekonomska akcija je shvaćena kao strategija, čime je napušteno tradicionalno zanimanje za „ekonomsko ponašanje“. Pojam strategije implicira ograničenu

---

<sup>2</sup> Osnovna pretpostavka reflektuje uticaj nekoliko teorijskih stanovišta u sociologiji tog vremena: Bartove strukturalne teorije akcije (Burt, 1982), Granovetter-ovog koncepta strukturalne ukorenjenosti ekonomske akcije (Granovetter, 1985) i Coleman-ove teorije racionalnog izbora (Coleman, 1988).

racionalnost društvenih aktera i predstavlja kombinaciju ekonomskih aktivnosti usmerenih prema postizanju određenih socijalnih ciljeva (npr. socijalne reprodukcije, opstanka, savladavanja krize, unapređenja socijalnog položaja i sl). Međutim, strategija je rezultat socijalnih odnosa i pregovaranja i stoga sadrži i komponentu odnosa moći i sukoba (Crow, 1989). No, bez obzira da li se strategija razume kao konstrukt višeg reda koji postavlja preskripcije za pravce akcije (kao u „čvrstoj“ definiciji strategije) ili kao realna kombinacija ekonomskih aktivnosti (kao u „labavoj“ definiciji), pojam uključuje određenu meru racionalnosti (Ward, 1990; Wallace, 2002).

3. Domaćinstvo je osnovna jedinica analize, i čak i onda kada su individualne strategije u fokusu pažnje, one su posmatrane i analizirane u odnosu na njegove pozadinske karakteristike.

Svaka od navedenih pretpostavki bila je izložena intenzivnoj kritici i debati. Kritičari su isticali da je socijalna struktura često zanemarena na uštrb socijalne (ekonomske) akcije. Odnos između socijalne strukture i akcije bio je predmet debate između Pahl-a sa jedne strane i Goldthorpe-a Marshal-a sa druge (Pahl, 1996a, 1996b; Goldthorpe, Marshal, 1996). Pahl je ukazao da je tradicionalno strukturalno objašnjenje utemeljeno na determinističkom lancu: struktura-svest-akcija, problematično, i da dominacijski pristup u određivanju položaja domaćinstva (koji pripisuje čitavom domaćinstvu položaj „dominantnog“ člana ili tzv. „hranioca“ domaćinstva) nije adekvatan (Pahl, 1996a). Za razliku od nekih post-modernih autora koji su tvrdili da društvene klase iščezavaju u post-modernim društvima, Pahl smatra da društvene klase još uvek predstavljaju važne komponente socijalne strukture, ali da tradicionalni stratifikacijski pristupi ne uspeavaju da zabeleže složenost položaja domaćinstava koja se pokazuju znatno heterogenijim onda kada se u obzir uzmu njihove ekonomske aktivnosti. Goldthorpe i Marshal su odgovorili na Pahl-ovu „bačenu rukavicu“ empirijskim dokazima koji ukazuju na postojanje društvenih klasa uprkos promenama iskazanim u procesima deindustrijalizacije, dekompozicije radničkih zajednica i povećanom značaju ekonomije domaćinstva. Oni su istakli da problem nije u nedostatku relevantnosti teorije klasa, već nedostatku spremnosti da se stratifikacijski pristup usvoji u procavanju savremenih društvenih promena (Goldthorpe, Marshall, 1996).

Drugi ogranak debate je centriran oko pojma strategije, posebno nakon publikovanja članka Graham-a Crow-a (1989). Kritičari su uglavnom zamerali pre-naglašavanje racionalnosti u pojmu strategije. Tvrdilo se da su društveni akteri pre konstruisani kroz diskurs strategije, umesto da analiza a posteriori otkrije na koji način su akteri konstruisani u samoj stvarnosti (Knights, Morgan, 1990). U odgovoru na ovu liniju kritike, autori su se pozvali na Weber-ovu teoriju socijalne akcije, prema kojoj je ekonomska akcija u osnovi racionalna, jer bi akteri trebalo

da donesu izvesne odluke o distribuciji resursa pre nego što preduzmu akciju. Oni su se saglasili sa kritičarima u tome da svakako ne mogu sve forme akcije, pa čak ni sve forme ekonomske akcije, biti smatrane racionalnim. Socijalni akteri mogu jednostavno da reprodukuju ili imitiraju već uspostavljene obrasce akcije, kao što je Bourdieu uočio na primeru tradicionalnih društava. Međutim, dinamičko okruženje u društvima izloženim snažnim promenama postavlja izazove pred socijalne aktere, namećući potrebu da postanu svesniji, reflektivniji u nastojanju da reorganizuju resurse (Anderson et al., 1994; Wallace, 2002).

Kada je reč o trećoj temeljnoj karakteristici pristupa socio-ekonomskih strategija domaćinstava, mogu se uočiti dve vrste kritika. Prve prigovaraju da su domaćinstva shvaćena kao homogene jedinice sa „jednom racionalnošću“, iako mogu biti vrlo heterogene zajednice sa kombinacijama različitih racionalnosti. Druga vrsta prigovora odnosila se na često redukovanje domaćinstava na bračni par, zapostavljajući njihove složenije strukture. U odgovoru na navedene prigovore, autori angažovani na projektu „Društvene promene i ekonomski život“, naglasili su značaj domaćinstva kao jedinice analize, s obzirom da poseduju karakteristike i resurse koji nadilaze prostu sumu individualnih članova (Anderson et al., 1994). Štaviše, domaćinstvo se smatra osnovnom jedinicom socijalne reprodukcije, u okviru koje se reprodukuju svakodnevni život i klasni položaj društvenih aktera (Wallace, 2002).

Uprkos intenzivnim i često plodnim debatama, neke osnovne dileme ostale su nerešene, a neka pitanja bez odgovora: da li je adekvatnije nazvati pristup strategija domaćinstava teorijskim konceptom ili analitičkim sredstvom? Da li je značajno ojačati stratifikacijsku komponentu pristupa i na koji način?

U ovom tekstu se nastoji da se ponude neki mogući odgovori kroz analizu socio-ekonomskih strategija domaćinstava tokom novijih procesa transformacije u društvu Srbije. U tom kontekstu, osnovna argumentacija sadrži sledeće pretpostavke:

1. Pojam strategije je relevantan, prihvatljiv i heuristički plodan, posebno u „labavoj“ verziji definicije, s obzirom da sadrži složenu analizu realnih socio-ekonomskih akcija društvenih aktera koji opažaju i racionalno obrađuju (bar u određenoj meri) društvene promene i u skladu sa tim nastoje da prilagode svoje ekonomsko ponašanje na način koji će obezbediti osnovu za njihovu socijalnu reprodukciju.
2. Važno je ojačati strukturnu komponentu pristupa. Međutim, strukturne komponente mogu biti definisane na različite načine, u zavisnosti od ciljeva. Diskurs i istraživanje koji nastoje da ponude više naučna sociološka objašnjenja o međupovezanosti socijalnog sistema i strukture na jednoj strani i ekonom-

- ske akcije na drugoj, trebalo bi da sadrže komponentu stratifikacije na sistematičan i razvijen način. Primenjena, pak, istraživanja, ili istraživanja usmerena na ekonomske akcije specifičnih društvenih grupa, ne moraju nužno da sadrže sistematski stratifikacijski pristup i mogu da uzmu u obzir neke druge oblike socijalne diferencijacije ili društvene grupe definisane prema nekom aspektu njihovog statusa, odnosno kriterijuma „ranjivosti“ (na primer, siromašni, imigranti, društveno isključeni, i sl).
3. Domaćinstvo je relevantna i adekvatna jedinica analize, pošto se individualne akcije profilišu u kontekstu njegovih raspoloživih resursa, potreba i odnosa sa drugim članovima domaćinstva. Međutim, domaćinstvo bi trebalo da bude uzeto u obzir na celovit način, a ne na „reprezentativni“, odnosno na način koji uzima u obzir samo dominantnog člana ili par.

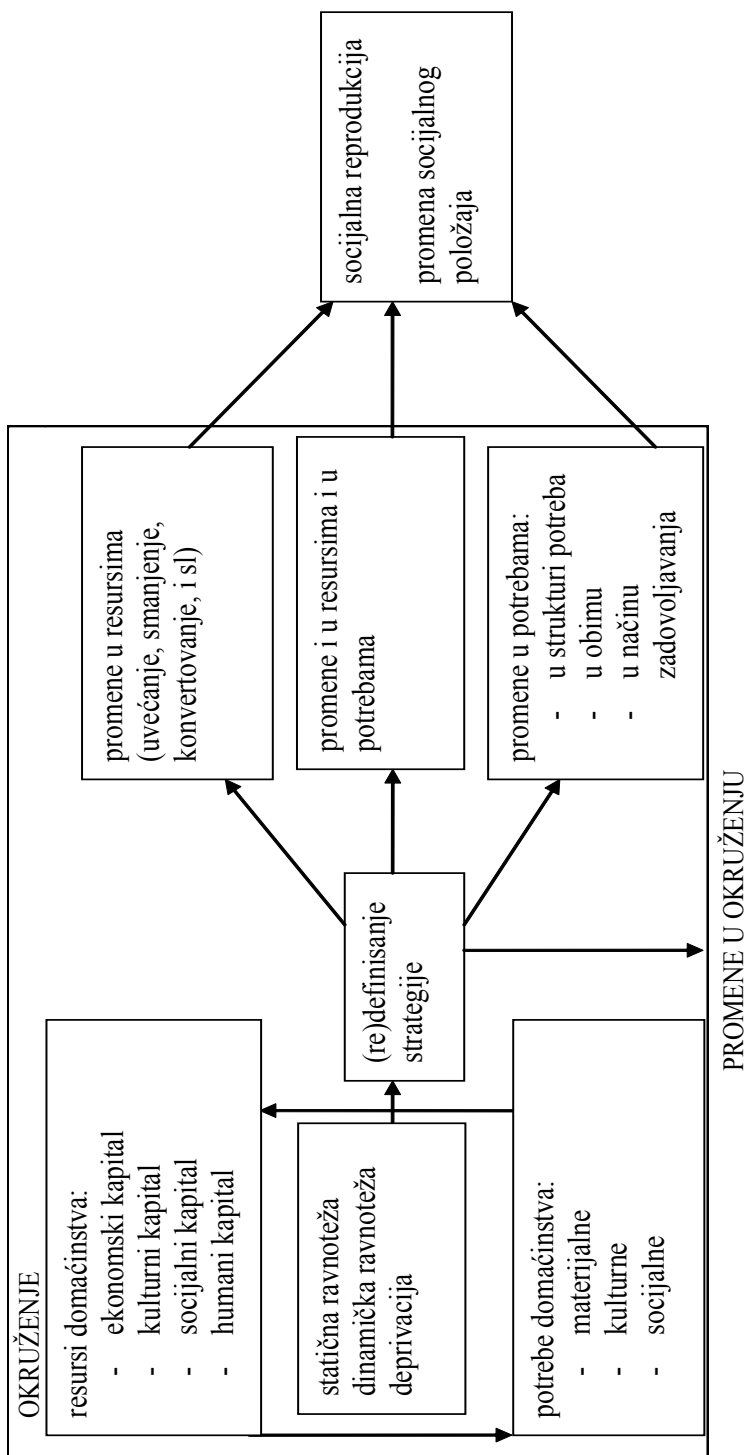
Na temelju navedenih pretpostavki, konstruisan je analitički model za proučavanje socio-ekonomskih strategija domaćinstava u Srbiji i primenjen u dva navrata: 2003. i 2007. godine.

### **Socio-ekonomske strategije domaćinstava: analitički model**

Teorijsko-analitički model za proučavanje socio-ekonomskih strategija u Srbiji prikazan je detaljno na drugim mestima (Babović, 2004, 2009) stoga se u ovom tekstu neće ulaziti u njegov detaljni opis. U temelju analitičkog modela nalazi se definicija pojma socio-ekonomske strategije, prema kojoj ova sintagma označava „relativno stabilne obrasce ekonomske akcije usmerene na prikupljanje i (re) distribuciju ekonomskih resursa (uključujući i konvertovanje različitih formi kapitala) u cilju obezbeđivanja socijalne reprodukcije domaćinstva na postojećem socijalnom položaju, ili pak promene socijalnog položaja“ (Babović, 2004).

Ovaj model se temelji na pretpostavci da je profilisanje ekonomskih strategija u velikoj meri determinisano odnosom između resursa i potreba (odnosno ciljeva) domaćinstva (grafikon 1). Resursna osnova domaćinstva je u velikoj meri određena njegovim strukturnim položajem, odnosno položajem u globalnom sistemu socijalne reprodukcije koji predstavlja kombinaciju položaja individualnih članova u sistemu reprodukcije, kao i ukupnih raspoloživih resursa. Resursna osnova domaćinstva obuhvata ekonomski kapital (uključujući finansijske resurse, nepokretnu i pokretnu imovinu, sredstva za proizvodnju i sl), kulturni kapital (koji u širem obliku uključuje vrednosti, norme i socijalnu svest članova, pored obrazovanja i veština), socijalni kapital (socijalne mreže koje članovi domaćinstva mogu da aktiviraju u ostvarivanju određenih ciljeva, uključujući i moć tih mreža) i radni potencijal (broj radno sposobnih članova domaćinstva). Resursi domaćinstva bi trebalo da omogućе zadovoljavanje materijalnih, kulturnih i socijalnih potreba članova.

Grafikon 1. Analitički model oblikovanja socio-ekonomskih strategija i njihovih efekata



Ovaj odnos između resursa i potreba u domaćinstvu može biti u stanju ravnoteže (bilo statičke, u kojoj se reprodukcija odvija na istom nivou i sa istom strukturom resursa i potreba, ili dinamičke, u kojoj promene u potrebama prate promene u resursima i obrnuto, uz uslov da su resursi dovoljni za postojeće potrebe) ili u stanju deprivacije (kada resursi nisu dovoljni za zadovoljavanje potreba). U nastojanju da usklade resurse i potrebe, domaćinstva mogu da profilišu strategije usmerene na promene u resursima, potrebama, okruženju ili simultano u više navedenih dimenzija. Izbor, pak, strategije zavisi od strukture šansi sa kojima se domaćinstva određenog položaja i datih resursa suočavaju. Ishod ovih strategija može biti prosta reprodukcija na istom položaju, ili promena položaja, bilo uzlazna ili silazna (u slučaju neuspešnih ili neadekvatnih strategija<sup>3</sup>).

Izloženi model pokazao se kao vredan analitički instrument omogućavajući *bolje razumevanje sistemskih promena koje u različitom stepenu, za različite društvene grupe, otvaraju šanse za ekonomsku akciju u okviru sistema ekonomske reprodukcije društva.*

### **Osobnosti post-socijalističke transformacije u Srbiji i karakteristike socio-ekonomskih strategija do 2003.**

Post-socijalistička transformacija u Srbiji može se u osnovi podeliti na dve faze: prvu, fazu „blokiranu transformacije“ tokom devedesetih i drugu, fazu „odblokiranu transformacije“, nakon smene političkog režima 2000. godine. Tokom perioda „blokiranu transformacije“, formalne bazične institucionalne promene su početno uvedene – višepartijski politički sistem i tržišna ekonomija – ali su suštinske promene u novom institucionalnom okviru bile blokirane očuvanjem centralizovane moći vladajuće političke (i ekonomske) elite, zadržavanjem regulativne uloge države u ekonomiji i odlaganjem privatizacije i ekonomskog restrukturiranja<sup>4</sup>. Uprkos činjenici da je proces obuhvatne sistemske transformacije blokiran u cilju očuvanja položaja vladajuće elite, poslednja decenija 20. veka bila je obeležena promenama koje su suštinski izmenile prirodu društvenog sistema<sup>5</sup>.

<sup>3</sup> Neuspešnost strategija može da proističe iz nesposobnosti domaćinstva da profiliše odgovarajuće „uspešne“ strategije ili iz strukturno-sistemskih ograničenja koja za datu grupu ne otvaraju mogućnosti profilisanja uspešnih strategija.

<sup>4</sup> Za detaljniju analizu karakteristika post-socijalističke transformacije videti Lazić, 1995, 2000; Bolčić, 2003.

<sup>5</sup> To se pre svega odnosi na pojavu novih preduzetnika, rast privatnog sektora pretežno zahvaljujući osnivanju novih privatnih preduzeća, razvoju tržišnih institucija i tržišnih odnosa u neformalnom ekonomskom sektoru (neformalno tržište novca, roba, usluga i rada) u kome su transformacijski procesi, sputani u formalnom sektoru, pronašli prostor



Tokom perioda blokirane transformacije, većina domaćinstava, koja su se ranije, tokom socijalizma, u obezbeđivanju egzistencije oslanjala na formalnu zaposlenost u društvenim preduzećima, kao i domaćinstva angažovana u tradicionalnoj poljoprivrednoj proizvodnji, ili pak ona angažovana u marginalnom zanatskom sektoru ekonomije, morala su da se prilagode turbulentnim društveno-ekonomskim promenama iskazanim u sledećim trendovima:

- Snažnoj recesiji koja je samo delimično bila posledica tranzicionih procesa, a primarno rezultat ratnog angažovanja, sankcija međunarodne zajednice i neadekvatne ekonomske politike koja je vodila jednoj od najvećih hiperinflacija u istoriji (Arandarenko, 2000: 351). Krajem devedesetih, BDP po glavi stanovnika je bio prepolovljen u odnosu na 1989. (Bolčić, 2002a: 36)
- Razaranju finansijskog sistema i bankarskog sektora sa obezvređivanjem domaće valute, visokim unutrašnjim i spoljnim dugom, slabim kapacitetom finansijskih institucija, nedostatkom poverenja građana u bankarski sistem i prebacivanje finansijskih transakcija na neformalna tržišta novca (Arandarenko, 2000: 356-358).
- Ekonomskom restrukturiranju izazvanom snažnim opadanjem industrijske proizvodnje<sup>6</sup>, sporoj i problematičnoj privazitaciji<sup>7</sup> i visokom učešću neformalne ekonomije<sup>8</sup> u BDP.
- Opadanju formalne zaposlenosti i povećanju stope nezaposlenosti, relativno visokom nivou skrivene nezaposlenosti i visokom učešću neformalne u ukupnoj zaposlenosti.<sup>9</sup>

Rezultati istraživanja o strategijama opstanka domaćinstava na kraju ove decenije<sup>10</sup> pokazali su različite obrasce ekonomskog ponašanja proisteklog iz nastojanja domaćinstava da se prilagode opisanom društvenom kontekstu. Ovi obrasci uključivali su sledeće elemente socio-ekonomskih strategija:

---

za razvoj. Upravo su ovi transformacijski procesi, poodmakli u „para-sistemu“, odigrali značajnu ulogu u promeni političkog režima 2000. godine i odblokiranju društvenih promena.

<sup>6</sup> Udeo industrije u BDP opao je sa 43% u 1988. godini na 39% u 1998. dok je udeo zaposlenosti u industriji opao sa 40% na 32% u istom periodu (Statistički godišnjak Srbije, 1990: 95-97; Statistički godišnjak SRJ, 1999: 95).

<sup>7</sup> U 1998. godini, 85% zaposlenih još uvek je bilo zaposleno u društvenom sektoru (Statistički godišnjak SRJ, 2002:101).

<sup>8</sup> Učešće neformalne ekonomije u BDP iznosilo je 54% u 1993. i opalo je na 33% u 1998. (Krstić et al., 1998a).

<sup>9</sup> Stopa nezaposlenosti je porasla sa 11% u 1988. godini na 23% u 1998. (Babović, 2004: 90).

<sup>10</sup> Istraživanje je sproveo Centar za proučavanje alternative u leto 2000. godine, neposredno pre smene političkog režima.

- Snažnu redukciju potrošnje koja je podrazumevala promene u strukturi potrošnje (učestće troškova na zadovoljenje osnovnih egzistencijalnih potreba, kao što su hrana, računi stanovanja i sl, značajno je povećano u ukupnim troškovima domaćinstva), kao i u obimu potrošnje i kvalitetu dobara.<sup>11</sup>
- Proizvodnju za sopstvene potrebe i samostalno pružanje usluga koji su se javljali u obliku proizvodnje hrane na okućnici, šivenju i prepravci odeće, samostalnom popravljaju uređaja, pa čak i automobila.<sup>12</sup>
- Nemonetarnu razmenu između domaćinstava (koja je bila na visokom nivou), kao i novčanu razmenu (koja je bila na niskom nivou). Međutim, preko trećine domaćinstava izvestilo je o opadanju razmene sa drugim domaćinstvima na kraju decenije u poređenju sa periodom na početku decenije.
- Dodatni rad, uglavnom neformalni, u trgovini i poljoprivredi. Na kraju decenije, ovaj element strategija je bio u opadanju, prema navodima ispitanika iz trećine domaćinstava. Šanse za dodatni rad su se smanjile, a prihodi od dodatnih radnih aktivnosti su bili sve manje dovoljni da se zadovolje potrebe domaćinstava (Cvejić, Babović, 2000).

Rezultati istraživanja pokazali su generalno opadanje šansi za profilisanje relativno uspešnih ekonomskih strategija u sistemu kojeg je odlikovala duboka ekonomska kriza i razoreni institucionalni okvir. Sa stanovišta pristupa socio-ekonomskih strategija domaćinstava, smena političkog režima 2000. godine može se shvatiti delom i kao nastojanje da se promeni okruženje u uslovima kada su druga nastojanja (da se redefinišu strategije i preduzmu one uspešne) bila iscrpljena.

Druga faza post-socijalističke transformacije u Srbiji, često označena kao „od-blokirana“, „reaktivirana“ transformacija (Cvejić, Lazić, 2004; Bolčić, 2004) započela je u jesen 2000. godine i obeležena je naporima da se izgrade nove institucije, te da se one funkcije socijalne reprodukcije koje je preuzeo neformalni, „para-sistem“, prebace u novi formalni poredak. Zbog toga su prve godine novog milenijuma u Srbiji bile obeležene postojanjem specifičnog sistema, koji je uz transformisane institucije uključivao i ostatke socijalističkog poretka (društvena preduzeća), kao i elemente neformalnih aranžmana prenetih iz perioda blokirane transformacije.

---

<sup>11</sup> Preko 1/3 domaćinstava prijavilo je smanjenje potrošnje na hranu, dok je 1/2 domaćinstava iz uzorka izvestila da kupuje hranu lošijeg kvaliteta u poređenju sa periodom pre početka transformacije. Dalje, 64% domaćinstava izvestilo je o smanjenju potrošnje na kupovinu odeće, dok je 46% domaćinstava izvestilo o smanjenju potrošnje na sredstva za održavanje higijene (Cvejić, Babović, 2000).

<sup>12</sup> Gotovo 60% domaćinstava iz uzorka je izvestilo o proizvodnji hrane sa okućnice za potrebe domaćinstva, 33% je izvestilo da se odeća šije u domaćinstvu i sl. (Ibid).

Istraživanje socio-ekonomskih strategija domaćinstava sprovedeno u jesen 2003. godine, zabeležilo je efekte početka odblokirane transformacije u sferi ekonomskog delovanja domaćinstava. Zahvaljujući dodatnom razvoju analitičkog okvira i promenama u metodologiji, direktna poređenja sa nalazima iz 2000. i 2002. nisu moguća. Rezultati istraživanja su pokazali sledeće značajne trendove u oblikovanju socio-ekonomskih strategija domaćinstava:

- Izraženu diversifikaciju ekonomskih aktivnosti domaćinstava, ne samo putem angažovanja različitih članova domaćinstva u različitim segmentima unutar sistema socijalne reprodukcije, već i preko uključivanja pojedinačnih članova u simultane, višestruke ekonomske aktivnosti (ne nužno na nivou istih kvalifikacija, odgovarajućih radnih ugovora i sl).
- Visoku zastupljenost dodatnog rada uglavnom na neformalnom tržištu rada.
- Kompenzovanje nedostatka resursa oslanjanjem na strategije proizvodnje za potrebe domaćinstva i samostalno obavljanje usluga.
- Oprezan ulazak u preduzetničku aktivnost, dok se zadržavaju istovremeno drugi oblici radnih angažmana koji služe za amortizovanje rizika.

Tipovi strategija su pokazali snažnu korelaciju sa klasnim položajem domaćinstava i delovali su kao posredujuća varijabla između klasnog i ekonomskog položaja domaćinstva. Nedovoljna konzistentnost između klasnih i ekonomskih položaja ukazala je na izrazito nekristalizovane socijalne položaje, dok su tipovi ekonomskih strategija dodatno objašnjavali ovakvo stanje.

Poslednje istraživanje socio-ekonomskih strategija domaćinstava, sprovedeno u jesen 2007. godine, omogućava direktnije i pouzdanije poređenje sa rezultatima iz 2003. godine, s obzirom da su primenjeni isti analitički okvir i metodologija, u cilju procene efekata procesa transformacije i reformi na ekonomske strategije domaćinstava i njihov socio-ekonomski položaj.

### **Tipovi socio-ekonomskih strategija 2003-2007.**

Komparativna analiza strategija domaćinstava utemeljena je na predstavljenom analitičkom modelu (grafikon 1). Međutim, u ovom tekstu analiza će biti ograničena samo na deo modela – tipove strategija i njihov odnos prema socio-ekonomskom položaju domaćinstva, samo sa osnovnim nalazima o resursima domaćinstva kao determinantama oblikovanja strategije. Pored toga, sama definicija strategija redukovana je na ekonomske strategije, i to uglavnom radne strategije u različitim oblicima (formalne, neformalne, tržišne, netržišne), dok su drugi tipovi strategija (planiranja porodice, stanovanja, obrazovanja, socijalnog umrežavanja, i sl) izostavljeni.

U osnovi, ekonomske strategije su ovde operacionalizovane kao kombinacije ekonomskih aktivnosti u domaćinstvu. S obzirom da složene kombinacije ekonomskih aktivnosti nije moguće, ili bar ne jednostavno, obuhvatiti jednom klasifikacijom, uspostavljena je relativno opšta osnovna tipologija strategija utemeljena primarno na radnim aktivnostima. Svi drugi elementi socio-ekonomskih strategija, kao što su različiti oblici razmene između domaćinstava, prodavanje stvari, i sl, smatrani su aktivnostima od sekundarnog značaja i stoga nisu uključeni u osnovnu tipologiju. Tipologija socio-ekonomskih strategija je utemeljena na tri primarna elementa: 1) prisustvu/odsustvu radnih aktivnosti, 2) ne-tržišnim/tržišnim aktivnostima, 3) jednostrukim/višestrukim radnim aktivnostima.

Prema osnovnim tipovima strategija, domaćinstva se diferenciraju na ona sa: pasivnim strategijama, strategijama supstitucije, fokusiranim radnim strategijama i diversifikovanim radnim strategijama. *Pasivna domaćinstva* su ona čiji članovi ne obavljaju nikakve tržišne niti netržišne radne aktivnosti (izuzev osnovnih aktivnosti pripremanja hrane, redovnog održavanja domaćinstva i sl).<sup>13</sup>

*Domaćinstva sa strategijom supstitucije* su ona koja obavljaju isključivo ekonomske aktivnosti za zadovoljenje sopstvenih potreba (bilo proizvodnjom hrane ili pružanjem usluga), koje se u „modernim“ društvima uglavnom zadovoljavaju na tržištima roba i usluga. Proizvodnja hrane i samostalno obavljanje usluga primarno imaju funkciju da nadoknade tržišne mehanizme u zadovoljavanju potreba radom u domaćinstvu, najčešće zahvaljujući nedovoljnim finansijskim resursima. Ove aktivnosti uključuju proizvodnju hrane (u bašti, na okućnici, zemljišnoj parceli), izradu i prepravku odeće (često zbog nemogućnosti da se nova odeća kupi na tržištu), popravci kućnih uređaja i krupnijih radova u održavanju stambenog prostora (krečenje, popravka instalacija i sl). Stoga, dok pasivna strategija isključuje sve forme rada (izuzev onog usmerenog na dnevno održavanje domaćinstva), strategija supstitucije uključuje netržišne oblike rada čija je funkcija da nadoknade nedostatak zaposlenosti ili drugih izvora prihoda koji bi omogućili zadovoljavanje potreba preko tržišnih mehanizama.

Treći tip strategije je nazvan *radno fokusiranom strategijom*, zato što je ekonomska aktivnost domaćinstva fokusirana na pojedinačni tip ekonomske aktivnosti, bez obzira na to koliko članova domaćinstva je angažovano u njoj. U zavisnosti od tipa ekonomske aktivnosti, domaćinstva su klasifikovana kao ona sa: *strategijom formalne zaposlenosti* (uključujući domaćinstva koja su isključivo an-

---

<sup>13</sup> Odsustvo aktivnosti otvara pitanje da li se ovakva domaćinstva mogu uopšte smatrati domaćinstvima koja imaju strategiju. Neki autori veruju da svesna odluka da se ne dela, može takođe biti shvaćena kao strategija (Anderson, Bechofer, Gershuny, 1994: 20).

gažovana u preduzetništvu s obzirom na izrazito malu zastupljenost u uzorku), *strategijom neregularnog rada*,<sup>14</sup> i *strategijom poljoprivrednog rada*.

Četvrti tip strategije nazvan je *radno diversifikovanom strategijom*, zato što označava kombinaciju dva ili više oblika rada iz prethodnog tipa. Poslednja dva tipa strategija počivaju na pojedinačnim oblicima, odnosno kombinacijama različitih oblika tržišnog rada, i ne uključuju diferencijaciju prema prisustvu/odsustvu aktivnosti supstitucije.<sup>15</sup>

Distribucija predočenih tipova strategija među domaćinstvima iz istraživanja ukazuje na značajne promene između 2003. i 2007. godine (tabela 1).

- Udeo domaćinstava sa defanzivnim strategijama (pasivnih i onih sa strategijom supstitucije) je opao, dok je učešće domaćinstava sa pro-aktivnim strategijama poraslo. Velikim delom to se duguje opadanju netržišnih i porastu tržišnih ekonomskih strategija.
- Udeo domaćinstava sa radnim fokusiranim strategijama je porastao, uglavnom zahvaljujući porastu strategije formalne zaposlenosti, dok je udeo domaćinstava sa radnim diversifikovanim strategijama ostao isti.
- Učešće domaćinstava koja obavljaju rad u poljoprivredi, bilo u okviru radno fokusirane strategije, ili u kombinaciji sa drugim formama radnih aktivnosti, značajno je opalo.
- Učešće neregularnih oblika rada je blago poraslo, posebno u obliku dodatnog rada u domaćinstvima radno diversifikovanih strategija.

Promene u distribuciji tipova strategija praćene su i promenama u strukturi i karakteristikama domaćinstava datih tipova strategija.

---

<sup>14</sup> Termin neregularni rad se ovde upotrebljava u smislu dvostruke neregularnosti: kao neredovni, nekontinuirani rad/zaposlenost (povremena zaposlenost) i u smislu nelegalnosti (neformalni rad). Obe forme su uvrštene u jedan tip strategije zato što predstavljaju značajno niži kvalitet rada u smislu kontinuiteta, stabilnosti, položaja i prava zaposlenih i najčešće i zarada.

<sup>15</sup> Imajući u vidu da 45% domaćinstava u uzorku proizvodi bar delimično hranu za sopstvene potrebe, i da 64% domaćinstava obavlja samostalno neke oblike usluga, ispostavilo se da aktivnosti supstitucije ne diferenciraju značajno domaćinstva koja već obavljaju druge vrste tržišnih radnih aktivnosti, pa su isključene kako ne bi učinile klasifikaciju previše kompleksnom.

Tabela 1. Domaćinstva prema tipovima strategija, uporedni podaci za 2003. i 2007.

Tip strategije	% domaćinstava	
	2003	2007
Pasivna	6,4	5,7
Supstitucija	12,3	8,9
Radna fokusirana – ukupno	40,7	45,2
Formalna zaposlenost	20,6	29,2
Neregularni rad	10,0	11,4
Poljoprivredni rad	10,1	4,6
Radna diversifikovana – ukupno	40,5	40,3
Preduzetnička kombinovana sa drugim oblicima rada	2,5	2,9
Formalna zaposlenost kombinovana sa neregularnim oblicima rada	25,6	28,3
Formalna zaposlenost kombinovana sa poljoprivrednom proizvodnjom	8,4	5,3
Poljoprivredna proizvodnja kombinovana sa neregularnim radom	4,0	3,8
Ukupno	100	100

### *Pasivna domaćinstva*

Dok je udeo pasivnih domaćinstava opao, unutrašnja struktura ove kategorije postala je nepovoljnija, u smislu smanjenog učešća domaćinstava koja se izdržavaju od penzija (od 86,4% u 2003. na 81,4% u 2007) i povećanog učešća domaćinstava koja se izdržavaju od socijalnih novčanih transfera, bilo iz programa državne socijalne zaštite ili iz neformalnih mreža sigurnosti (porast sa 13,6% u 2003. na 18,6% u 2007). Struktura ove kategorije domaćinstava prema drugim karakteristikama se nije značajnije promenila: preko 2/3 ovih domaćinstava su urbana, dok među ruralnim domaćinstvima iz ove kategorije preovlađuju staračka domaćinstva. To objašnjava i odsustvo proizvodnje, ne samo za tržište, već i za sopstvene potrebe u ovim poslednjim domaćinstvima.

### *Domaćinstva sa strategijom supstitucije*

Važno je napomenuti da su ekonomske aktivnosti supstitucije prisutne i u domaćinstvima sa radno aktivnim strategijama. Međutim, ono što suštinski razlikuje ova domaćinstva od radno aktivnih je to što se aktivnosti supstitucije javljaju kao glavni i jedini oblici ekonomskih aktivnosti, dok su kod radno aktivnih domaćinstava one dopunske. Kategorija domaćinstava sa strategijom supstitucije se

značajno promenila. Učešće domaćinstava koja se izdržavaju od penzije poraslo je sa 86% u 2003. na 93% u 2007. Istovremeno, učešće ruralnih domaćinstava je opalo sa 66% na 54%. Značajna promena se uočava u grupi urbanih domaćinstava. Naime, u 2003. godini, jedna trećina domaćinstava sa ovim tipom strategije posedovala je neko zemljište i proizvodila hranu za sopstvene potrebe, dok je u 2007. godini takvih domaćinstava u ovoj grupi bilo samo 26%. Međutim, druge aktivnosti supstitucije, kao što je šivenje odeće, opravke i sl, ostale su visoko zastupljene – preko 60% urbanih domaćinstava je izvestilo da obavlja ovakve aktivnosti. Nažalost, bez podataka iz panel istraživanja teško je precizno objasniti pad učešća pasivnih i domaćinstava sa strategijom supstitucije, kao i promene u strukturama ovih kategorija. Može se pretpostaviti, na primer, da je određeni broj ruralnih domaćinstava prešao u kategoriju domaćinstava sa radnim strategijama ukoliko su prešla na proizvodnju za tržište. Ipak, podaci ukazuju na ukupan pad poljoprivrednih aktivnosti među domaćinstvima u uzorku, što ne bi podržalo ovakvu pretpostavku. Stoga je teško izvesti pouzdane zaključke o uzrocima uočenih promena između navedenih kategorija domaćinstava.

#### *Domaćinstva sa radno fokusiranim strategijama*

Učešće domaćinstava koja se oslanjaju isključivo na preduzetničke strategije (jedan ili više članova su vlasnici privatnog preduzeća kojim i upravljaju) je bilo nisko u uzorcima oba istraživanja (manje od 1%). Stoga je ova grupa domaćinstava uključena u grupu domaćinstava sa strategijom formalne zaposlenosti. Mada se, zbog malog broja domaćinstava sa preduzetničkom ekonomskom strategijom, ne mogu izvoditi pouzdani zaključci, podaci nagoveštavaju da se u grupi svih domaćinstava u kojima je registrovano preduzetništvo mnogo češće javlja kombinovanje preduzetništva sa drugim oblicima zaposlenosti, nego isključivo oslanjanje na preduzetništvo. To može da ukaže na izvestan oprez pri ulasku u preduzetništvo, pri čemu se preduzetnički rizici amortizuju očuvanjem drugih oblika zaposlenosti u domaćinstvu.

U kategoriji domaćinstava sa radno fokusiranom strategijom, dominantnu grupu predstavljaju domaćinstva sa strategijom formalne zaposlenosti. Isključivo oslanjanje na formalnu zaposlenost predstavljalo je dominantan oblik ekonomskih strategija domaćinstava u društvima razvijenog industrijalizma. Iako post-industrijska društva karakteriše opadanje formalne zaposlenosti i porast fleksibilnih formi zaposlenosti, angažovanje u dodatnom radu, pa i izraženije strategije supstitucije, formalna zaposlenost ostaje najdominantniji oblik ekonomske aktivnosti domaćinstava<sup>16</sup>.

<sup>16</sup> Mada je nekada preovlađujući model zaposlenosti jednog člana domaćinstva, takozvanog nosioca/hranioca domaćinstva potisnut širenjem modela dvostruke zaposlenosti



Zastupljenost ovog tipa strategije značajno je porasla sa 20,6% u 2003. na 29,2% u 2007. godini. U vezi sa ovom strategijom identifikovane su dve važne promene. Prvu predstavlja opadanje učešća domaćinstava sa jednim zaposlenim članom (tzv. hraniocem porodice) i porast učešća domaćinstava sa dva formalno zaposlena člana. Drugu predstavlja povećano učešće domaćinstava sa višim nivoom kulturnog kapitala u ovoj kategoriji<sup>17</sup>.

Tabela 2. Učešće domaćinstava sa radnom strategijom fokusiranom na formalnu zaposlenost u kategorijama domaćinstava definisanih prema nivou kulturnog kapitala<sup>18</sup> – uporedni podaci 2003-2007.

Godina	% domaćinstava sa strategijom formalne zaposlenosti			
	Domać. niskog kulturnog kapitala	Domać. srednjeg kultur. kap.	Domać. srednjeg višeg kult. kapitala	Domać. visokog kult. kapitala
2003.	7,5	26,9	28,8	29,6
2007.	8,1	27,9	39,8	50,7

U 2003. godini domaćinstva sa jednim zaposlenim članom činila su 51,1% kategorije domaćinstava sa radnom strategijom fokusiranom na formalnu zaposlenost, dok su domaćinstva sa dva zaposlena člana činila 39,9%, a domaćinstva sa više od dva zaposlena člana 9%. U 2007. godini učešće domaćinstava sa jednim zaposlenim članom opalo je na 45,8%, dok je učešće domaćinstava sa dva zaposlena člana poraslo na 45,4% a učešće domaćinstava sa više od dva zaposlena člana ostalo na istom nivou (8,8%). Porast učešća strategije formalne zaposlenosti je najizraženiji u grupi domaćinstava sa visokim kulturnim kapitalom, a potom u grupi domaćinstava sa srednjim visokim kapitalom (tabela 2).

sa procesima feminizacije rada, odn. masovnog ulaska žena na tržište rada u razvijenim post-industrijskim društvima.

<sup>17</sup> Kulturni kapital je ovde definisan u užem smislu kao obrazovni nivo domaćinstva i meren je prosečnim brojem godina provedenim u formalnom obrazovanju svih punoletnih članova domaćinstva, podeljenim sa brojem punoletnih članova domaćinstva. Domaćinstva su potom klasifikovana u kategorije niskog, srednjeg, višeg srednjeg i visokog kulturnog kapitala.

<sup>18</sup> Domaćinstva niskog kulturnog kapitala su ona čiji su (punoletni) članovi proveli u proseku najviše 8 godina formalnog školovanja, ali u kojima nijedan član nema više niti visoko obrazovanje. Domaćinstva srednjeg nivoa kulturnog kapitala su ona čiji su članovi ostvarili u proseku 9-13 godina formalnog školovanja, ali u kojima nijedan član nije ostvario više ili visoko obrazovanje. Domaćinstva srednjeg-višeg kulturnog kapitala su ona čiji su članovi u proseku ostvarili između 9-14 godina formalnog obrazovanja, s tim da je bar jedan ostvario univerzitetsko obrazovanje. Napokon, domaćinstva visokog kulturnog kapitala su ona čiji su članovi ostvarili u proseku više od 14 godina formalnog obrazovanja.

Unutrašnja struktura domaćinstava sa strategijom formalne zaposlenosti prema nivou kulturnog kapitala domaćinstva se stoga značajno promenila, pre svega zbog povećanja učešća domaćinstava sa srednje visokim kulturnim kapitalom (tabela 3).

Tabela 3. Domaćinstva sa radnom strategijom fokusiranom na formalnu zaposlenost prema nivou kulturnog kapitala – uporedni podaci 2003-2007.

Domaćinstva prema nivou kulturnog kapitala	Domaćinstva sa strategijom formalne zaposlenosti (u%)	
	2003.	2007.
Nizak nivo	12,6	6,5
Srednji nivo	55,6	31,7
Srednji viši nivo	21,2	49,1
Visoki nivo	10,6	12,7
Ukupno	100	100

Podaci predočeni u prethodne dve tabele pokazuju da su, u posmatranom periodu, na tržištu rada značajno povećane šanse za formalnu zaposlenost osoba sa visokim obrazovanjem (koje su prisutne u domaćinstvima srednjeg visokog i visokog kulturnog kapitala). To je omogućilo domaćinstvima odgovarajućih nivoa kulturnog kapitala da se u većoj meri oslone na strategiju formalne zaposlenosti.

Podaci iz istraživanja ukazuju na još jedan pozitivan trend. Naime, učešće domaćinstava koja se suočavaju sa problemom nezaposlenosti bar jednog svog člana u ukupnom uzorku opalo je sa 30,6% u 2003. na 27,5% u 2007. Ova domaćinstva uglavnom su sklonija da pribegavaju oblicima neregularnog rada. Upravo sledeću kategoriju domaćinstava sa radno fokusiranim strategijama predstavljaju domaćinstva koja se u potpunosti oslanjaju na neregularni rad.<sup>19</sup> Ova grupa domaćinstava beleži blag porast učešća u posmatranom periodu. Tri važne promene u ovoj grupi se uočavaju na osnovu podataka iz istraživanja:

- Učešće domaćinstava koja obavljaju neformalni rad na redovnoj osnovi (svakog meseca) povećano je sa 53% u 2003. na 63,6% u 2007.
- Učešće domaćinstava čiji se članovi angažuju u povremenim radnim aktivnostima na osnovu formalnih ugovora opalo je sa 12,2% na 7,7%, dok je udeo domaćinstava koja se u potpunosti oslanjaju na neformalnu (samo)zaposlenost značajno porastao.
- Iako su u oba posmatrana perioda domaćinstva koja se suočavaju sa problemom nezaposlenosti (bar jednog člana) najviše zastupljena upravo u katego-

<sup>19</sup> Neregularni oblici rada obuhvataju pretežno povremenu ili redovnu neformalnu zaposlenost i u manjoj meri povremeni honorarni rad po ugovoru.

riji domaćinstava koja se u potpunosti oslanjaju na neregularne forme rada, njihovo učešće u ovoj kategoriji po tipu strategije opalo je sa 2/3 na 1/2.

Ipak, dve važne karakteristike ovih domaćinstava ostale su gotovo nepromenjene: većina domaćinstava ima samo jednog člana radno angažovanog (63,4% u 2003, a 65,4% u 2007), a najčešće aktivnosti su u oba perioda obuhvatale rad u poljoprivredi, nekvalifikovanom i kvalifikovanom manuelnom radu i trgovini.

Ovaj tip strategije može se posmatrati kao nastojanje da se reši problem nezaposlenosti ili da se dopune prihodi domaćinstva, koje u ovoj grupi pretežno čine penzije i socijalna pomoć. Ova strategija stoga pre predstavlja ishod nužnosti nego izbor fleksibilnih oblika rada.

Napokon, udeo domaćinstava koja obavljaju ekonomske aktivnosti isključivo u oblasti poljoprivredne proizvodnje u posmatranom periodu značajno je opao. Jedan od važnih nalaza istraživanja iz 2003. godine predstavljao je podatak da čak 31% domaćinstava kod kojih je tada registrovana strategija poljoprivredne proizvodnje pre post-socijalističke transformacije nisu spadala u poljoprivredna domaćinstva. Ona domaćinstva koja su obavljala poljoprivrednu proizvodnju i pre devedesetih, to su uglavnom činila u kombinaciji sa zaposlenošću svojih članova izvan poljoprivrede. Porast nezaposlenosti prinudio je ova domaćinstva da se u potpunosti oslone na poljoprivredne aktivnosti. Čini se da se taj trend izokrenuo nakon 2003. godine – učešće čisto poljoprivrednih domaćinstava opalo je sa 10% na ispod 5%. Uporedni podaci ukazuju da se ovaj pad odigrao zbog povlačenja sitnih poljoprivrednika iz ove kategorije. Naime, u 2003. godini jedna petina domaćinstava sa ovim tipom strategije posedovala je zemljište male površine (ispod 2ha), 2/3 domaćinstava je posedovalo zemljište između 2 i 20 hektara, a samo 12% domaćinstava je posedovalo zemljište površine preko 20 hektara. U 2007. godini učešće domaćinstava sa zemljištem do 2ha opalo je na 9%, onih sa zemljištem 3-20ha opalo je na 60%, dok je učešće domaćinstava sa zemljištem preko 20ha poraslo na 31%. Međutim, u oba posmatrana perioda, tradicionalni tip diversifikovane proizvodnje je bio preovlađujući, pošto je tek 18% domaćinstava izvestilo da su specijalizovani za proizvodnju određene vrste proizvoda, što ukazuje na izraženiju tržišnu orijentaciju.

### *Domaćinstva sa diversifikovanim radnim strategijama*

Najčešći modalitet radne diversifikovane strategije, u oba posmatrana perioda predstavlja kombinacija formalne zaposlenosti i dodatnog (neregularnog) rada, a potom kombinacija formalne zaposlenosti i poljoprivrednog rada – tipična za mešovita domaćinstva.

S obzirom na malu zastupljenost preduzetničkih domaćinstava u uzorku, nemoguće je sprovesti detaljniju analizu njihovih karakteristika. Međutim, osnovna deskriptivna analiza u obe posmatrane godine pokazuje da domaćinstva kod kojih se beleži preduzetnička aktivnost, najčešće kombinuju preduzetništvo jednog člana sa drugim ekonomskim aktivnostima ostalih članova domaćinstva. Najčešće se uz preduzetništvo jednog člana javlja formalna zaposlenost drugog, potom neregularni rad, pa rad u poljoprivredi. Ovakva slika domaćinstava sa preduzetničkim strategijama delimično se dugeje izostanku krupnih preduzetnika iz uzorka. Ali čak i ovi osnovni uvidi predstavljaju važne indikatore za nespremnost domaćinstava sitnih i srednjih preduzetnika da se u potpunosti oslone na preduzetničku aktivnost, diversifikujući svoje ekonomske aktivnosti.

U oba posmatrana perioda, među domaćinstvima sa diversifikovanom radnom strategijom najveće učešće beleže domaćinstva koja kombinuju formalnu zaposlenost sa dodatnim (neregularnim radom). Međutim, u 2003. godini, domaćinstva ovog tipa strategije bila su najbrojnija u ukupnom uzorku, dok su ih u 2007. godini domaćinstva sa radnom fokusiranom strategijom formalne zaposlenosti prevazišla u brojnosti. Na osnovu podataka iz istraživanja ne uočavaju se značajne promene u karakteristikama dodatnog, neregularnog rada u ovoj kategoriji domaćinstava. Naime, u oba perioda, preko polovine domaćinstava imalo je bar jednog člana koji je u neregularnim oblicima rada bio angažovan redovno, svakog meseca, a najčešći oblici aktivnosti bili su angažovanje u poljoprivredi, građevinarstvu, zanatstvu, nekvalifikovanom radu i trgovini. Jedina promena se uočava u pogledu blagog povećanja učešća formalnog (honorarnog) povremenog rada, s obzirom da je 2007. godine 13% domaćinstava izvestilo da su ovi dodatni poslovi obavljani na osnovu formalnog ugovora, dok je u 2003. to izvestilo samo 9% domaćinstava. No, bez obzira na ovu promenu, neformalni oblici dodatnog rada preovlađuju u oba posmatrana perioda.

Sledeća kategorija domaćinstava kombinuje formalnu zaposlenost sa poljoprivrednom proizvodnjom, a ovakva domaćinstva se najčešće nazivaju mešovitim. Razlika između tih domaćinstava i prethodnih je u tome što se poljoprivredni rad, baš kao i formalna zaposlenost, javlja kao glavna a ne dopunska aktivnost pojedinih članova domaćinstva. To znači da je u ovim domaćinstvima bar jedan član poljoprivrednik, a drugi formalno zaposleni, dok u prethodnoj grupi domaćinstava poljoprivredna aktivnost predstavlja dopunsku aktivnost koju obavljaju već zaposleni članovi. Takođe, mešovita domaćinstva razlikuju se i od sledeće kategorije domaćinstava, zbog toga što se kod ovih drugih rad izvan poljoprivrede javlja u formi neregularnog rada, a ne formalne zaposlenosti.

Učešće mešovitih domaćinstava opalo je u 2007. godini u poređenju sa 2003. Unutrašnja struktura ove kategorije domaćinstava se nije značajno promenila. Među formalno zaposlenim članovima domaćinstava, preko 60% je zaposleno u zanimanjima kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika, u obe posmatrane godine. Kada je, pak, reč o komponenti poljoprivredne proizvodnje, u ovoj kategoriji domaćinstava preovlađuju sitni i srednji zemljoposednici, koji obavljaju pretežno diversifikovanu poljoprivrednu proizvodnju.

Napokon, poslednja kategorija domaćinstava koja kombinuju poljoprivrednu proizvodnju sa neregularnim oblicima rada izvan poljoprivrede, ostala je gotovo nepromenjena. Dodatni rad u ovoj kategoriji značajno se razlikuje od dodatnog rada u domaćinstvima koja kombinuju formalnu zaposlenost sa dodatnim radom, pre svega po tome što su formalni povremeni oblici radnog angažovanja gotovo potpuno odsutni. Većina dodatnog rada odvija se u kvalifikovanim i nekvalifikovanim manuelnim poslovima.

Na osnovu izloženih uporednih analiza mogu se sumirati sledeći zaključci:

- Učešće domaćinstava sa defanzivnim ekonomskim strategijama (pasivnih i onih sa strategijom supstitucije) je u posmatranom periodu opalo, dok je učešće domaćinstava sa pro-aktivnim ekonomskim strategijama poraslo.
- Formalna zaposlenost je generalno značajno porasla, a domaćinstva koja na ovom obliku ekonomske aktivnosti isključivo oslanjaju svoju reprodukciju prevazišla su po broju domaćinstava koja kombinuju formalnu zaposlenost sa neregularnim oblicima rada.
- Šanse na tržištu rada su se generalno popravile, ali primarno za aktere sa visokim obrazovanjem, što se posebno uočava u izraženom povećanju zastupljenosti radne strategije fokusirane na formalnu zaposlenost među domaćinstvima visokog kulturnog kapitala.
- Nezaposlenost, ipak, ostaje veliki problem na tržištu rada u Srbiji, iako je učešće ovakvih domaćinstava u grupi sa strategijom neregularnog radnog angažmana opalo.
- Poljoprivredni rad, kao glavna ekonomska aktivnost, pokazuje značajno opadanje i u kategoriji čisto poljoprivrednih domaćinstava i u kategoriji domaćinstava koja diversifikuju svoju radnu strategiju na formalnu zaposlenost i poljoprivredni rad. Ipak, poljoprivredni rad još uvek ostaje značajna dopunska ekonomska aktivnost.

U narednom poglavlju predloženi tipovi ekonomskih strategija domaćinstava biće analizirani u odnosu na ekonomski i stratifikacijski položaj domaćinstava.

## Strategije domaćinstava i (re)stratifikacija

Odnos između tipova socio-ekonomskih strategija domaćinstava i njihovih socio-demografskih karakteristika, kao i resursne osnove domaćinstava analiziran je posebno na drugom mestu (Babović, 2009). Ova analiza je pokazala značajnu korelaciju između tipa strategije sa jedne strane i prosečne starosti i veličine domaćinstva, sa druge. Pokazalo se da *učješće pro-aktivnih strategija opada sa porastom prosečne starosti domaćinstva, a raste sa povećanjem prosečne veličine domaćinstva*. Prisustvo dece u domaćinstvu takođe povećava verovatnoću oblikovanja radno diversifikovanih strategija, dok mesto stanovanja (urbano/ruralno) suštinski ne utiče na diversifikovanost strategije, već na oblike rada i njihove specifične kombinacije (formalna zaposlenost je ređa u ruralnim domaćinstvima, dok je poljoprivredni rad češći).

Analiza odnosa između resursne osnove domaćinstava i tipova strategija pokazala je da su samo pojedini tipovi resursa značajno korelirani sa tipom strategije. *Najjača povezanost registrovana je između radnog potencijala<sup>20</sup> domaćinstva i tipa strategije, potom između kulturnog kapitala i tipa strategije*.

Odnos između formi kapitala i ekonomskih strategija domaćinstava testiran je preko modela multinominalne logističke regresije.<sup>21</sup> Na temelju ovih statističkih analiza, mogu se izvesti sledeći zaključci:

- Na nivou celog modela, naj snažniji odnos sa tipovima ekonomske strategije ima radni potencijal domaćinstva, potom kulturni i na kraju ekonomski kapital. Međutim, uticaj različitih oblika i nivoa kapitala se razlikuje kod tipova strategija.
- Domaćinstva sa slabim radnim potencijalom imaju visoke šanse da profilišu pasivne, strategije supstitucije i radne strategije fokusirane na neregularne oblike rada i poljoprivredu, dok imaju male šanse da profilišu diversifikovane strategije, posebno u obliku kombinacije formalne zaposlenosti i poljoprivrednog rada.
- Kulturni kapital značajno utiče na šanse domaćinstava da profilišu sve tipove strategija, izuzev čisto poljoprivredne. Sa višim nivoima kulturnog kapitala,

<sup>20</sup> Radni potencijal operacionalizovan je kao broj članova domaćinstva radnog uzrasta.

<sup>21</sup> Ovaj model i analiza opisani su detaljno u Babović, 2009. U osnovi, tipovi ekonomskih strategija su postavljeni kao zavisne varijable u ovom modelu, dok su oblici kapitala (ekonomski, kulturni i radni potencijal) postavljeni kao nezavisne, faktorske varijable. Prema rezultatima testa značajnosti za ceo model, kao i individualne nezavisne varijable, i na osnovu visokih vrednosti koeficijenta determinacije, varijacije u tipovima ekonomskih strategija mogu se objasniti u velikoj meri varijacijama u tri oblika kapitala.

postoji veća šansa da se profilišu različite strategije koje uključuju formalnu zaposlenost, a manja šansa da se profilišu strategije supstitucije.

- Domaćinstva sa niskim ekonomskim kapitalom<sup>22</sup> imaju veću šansu da oblikuju strategiju supstitucije i strategiju fokusiranu na neregularni rad, dok imaju male šanse da oblikuju radnu diversifikovanu strategiju koja kombinuje preduzetništvo sa drugim oblicima rada (Babović, 2009).

Proučavanje ekonomskih strategija domaćinstava različitog klasnog položaja ima za cilj da ustanovi da li su pojedini tipovi strategije svojstveni pojedinim društvenim slojevima. Pored toga, poređenje domaćinstava istog slojnog položaja a različitih ekonomskih strategija može da ukaže na to koje su ekonomske strategije povezane sa uporedno boljim ekonomskim položajima domaćinstava.

Društveni slojevi su operacionalizovani preko zanimanja i obrazovanja članova domaćinstva, uz primenu takozvanog dominacijskog pristupa. To znači da je položaj člana domaćinstva sa najvišim individualnim statusom pripisan čitavom domaćinstvu. Domaćinstva su klasifikovana u sledeće slojeve: 1) menadžere (direktori i političari), 2) preduzetnike, 3) stručnjake (uključujući samozaposlene visokog obrazovanja), 4) prelazni sloj (službenici i tehničari, samozaposleni srednjeg obrazovanja), 5) kvalifikovani radnici (VKV i KV radnici, samozaposleni radničkih kvalifikacija), 6) nekvalifikovani radnici (PKV i NKV radnici), 7) poljoprivrednici i 8) marginalni sloj, koji obuhvata domaćinstva isključena iz sfere ekonomske reprodukcije (u kojima nijedan član domaćinstva nije bio niti je angažovan u zanimanju). Domaćinstva bez aktivnih članova su klasifikovana prema prethodnom zanimanju penzionisanih članova.

Podaci ukazuju da je tip ekonomske strategije domaćinstva u značajnoj korelaciji sa stratifikacijskim položajem (tabela 4).

Iz podataka predočenih u tabeli uočava se da su dva tipa strategije dominantna za sloj stručnjaka, prelazni sloj i kvalifikovane radnike, u oba posmatrana perioda: radna strategija diversifikovana na formalnu zaposlenost i dodatni rad, i radna strategija fokusirana na formalnu zaposlenost. Međutim, značajne razlike se javljaju između navedenih slojeva. Kod domaćinstava stručnjaka i prelaznog sloja, radna strategija fokusirana na formalnu zaposlenost preovladala je u 2007. godini. Među domaćinstvima kvalifikovanih radnika, strategija koja kombinuje formalnu zaposlenost sa dodatnim radom ostala je dominantna i čak je značajno povećala učešće. Dalje, razlike između tri navedena sloja uočavaju se u nešto većoj zastupljenosti pasivne strategije kod stručnjaka (može se pretpostaviti de-

<sup>22</sup> Ekonomski kapital je operacionalizovan preko indeksa sačinjenog od oko 50 različitih varijabli za tri dimenzije: prihode, imovinu i potrošnju.



Tabela 4. Domaćinstva prema tipu ekonomske strategije i slojnom položaju – uporedni podaci za 2003. i 2007. (u %)

Tip strategije	Slojni položaj domaćinstva <sup>23</sup>											
	Stručnjaci		Prelazni		KV radnici		NKV radnici		Poljoprivrednici			
	2003.	2007.	2003.	2007.	2003.	2007.	2003.	2007.	2003.	2007.		
Pasivna	6,9	6,1	4,3	4,2	4,8	3,2	14,1	12,4	0,6	2,3		
Supstitucija	7,7	7,3	6,5	7,5	8,7	5,1	<b>27,0</b>	19,9	8,5	8,7		
Formalna zaposlenost	31,6	<b>41,7</b>	35,0	<b>41,1</b>	24,8	32,0	12,7	11,7	-	-		
Neregularni rad	7,4	6,1	3,8	5,7	12,4	7,6	20,4	<b>31,3</b>	6,4	12,8		
Poljoprivredna proizvodnja	-	-	-	-	-	-	0,8	-	<b>61,0</b>	<b>41,6</b>		
Formalna zaposlenost i neregularni rad	<b>39,8</b>	36,5	<b>40,3</b>	36,2	<b>33,8</b>	<b>40,8</b>	15,4	17,5	-	-		
Formalna zaposlenost i polj. proizvodnja	6,6	2,3	10,1	5,3	15,4	11,3	8,7	7,2	-	-		
Poljoprivredna proizvodnja i neregularni rad	-	-	-	-	-	-	0,8	-	23,5	34,7		
Ukupno	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100		

Kramerov V = .523 (2003)

Kramerov V = .541 (2007)

p = .000

<sup>23</sup> Uzorkom istraživanja nije obuhvaćen dovoljan broj domaćinstava sa vrha i dna socijalne lestvice, što je onemogućilo analizu unutargrupnih diferencijacija prema tipu strategije. Stoga su u tabeli izostavljeni podaci za slojeve menadžera, preduzetnika i marginalni sloj.

lom zbog viših penzija i time manjeg pritiska da se obavlja dodatni rad i nakon penzionisanja). Napokon, strategija koja kombinuje formalnu zaposlenost sa poljoprivrednim radom više je zastupljena kod kvalifikovanih radnika nego u preostala dva sloja. Važno je napomenuti da je strategija fokusirana na neregularni rad povećala učešće u domaćinstvima kvalifikovanih radnika, kao i da je učešće diversifikovane strategije koja kombinuje formalnu zaposlenost sa poljoprivrednom proizvodnjom opala među domaćinstvima prelaznog sloja i kvalifikovanih radnika.

Nekvalifikovani radnici se u velikoj meri razlikuju od drugih slojeva i to u nekoliko aspekata: učešće pasivne strategije, strategije supstitucije i radne strategije fokusirane isključivo na neregularni rad značajno je veće nego kod drugih slojeva. Međutim, značajna promena se registruje i kod ovog sloja. U 2007. godini, radna strategija fokusirana na neregularne forme rada prevazišla je po učešću strategiju supstitucije, koja je kod ovog sloja bila najzastupljenija strategija 2003. godine. Napokon, važno je uočiti da su domaćinstva sa poljoprivrednicima počela više da diversifikuju svoje strategije. U posmatranom periodu, uočava se suprotan trend kod ovog sloja u odnosu na sloj stručnjaka, kao i prelazni sloj. Naime, dok domaćinstva poljoprivrednika pokazuju tendenciju da povećaju diversifikovanost svojih ekonomskih strategija, druga dva sloja pokazuju tendenciju izraženijeg oslanjanja isključivo na formalnu zaposlenost.

*Iz predočenih podataka može se uočiti da su šanse na tržištu rada značajno poboljšane za većinu domaćinstava. Međutim, na formalnom tržištu rada, šanse su povećane uglavnom za stručnjake i prelazni sloj, dok su za kvalifikovane i nekvalifikovane radnike šanse povećane uglavnom na neformalnom tržištu rada.*

Iako je operacionalizacija društvenih slojeva utemeljena na zanimanju i obrazovanju članova domaćinstva, ona reflektuje i ekonomske nejednakosti. U razvijenim društvima, položaj aktera u podeli rada pokazuje čvršću korelaciju sa zaradama, usled čega je i povezanost slojnog (definisano preko zanimanja) i ekonomskog položaja snažnija. U situaciji otežane transformacije u Srbiji, ne samo domaćinstva, već često i pojedinačni članovi mogu istovremeno da zauzimaju položaje u različitim segmentima tržišta rada, odnosno u sistemu ekonomske reprodukcije društva, usled čega njihovi socijalni položaji mogu biti manje kristalizovani. Ova nekristalizovanost socijalnih položaja ogleda se i u slabijoj povezanosti slojnog i ekonomskog položaja domaćinstava. Ipak, i u uslovima relativizovanog odnosa između varijabli slojnog i ekonomskog položaja, razlike u ekonomskim položajima slojeva su jasno manifestovane (tabela 8).<sup>23</sup>

<sup>23</sup> Prosečna vrednost ekonomskog položaja je izračunata na osnovu skale u kojoj je najniži položaj vrednovan sa 1 a najviši sa 5.

Tabela 8. Domaćinstva prema slojnom i ekonomskom položaju

Društveni sloj	2003.		2007.	
	Prosečna vrednost skali ekonomskog položaja	Standardna devijacija	Prosečna vrednost na skali ekon. položaja	Standardna devijacija
Preduzetnici	4,03	0,99	3,96	0,89
Stručnjaci	3,24	1,01	3,68	0,98
Prelazni sloj	2,88	0,99	3,21	1,00
KV radnici	2,39	0,90	2,73	0,91
NKV radnici	1,86	0,75	2,09	0,78
Poljoprivrednici	2,33	0,86	2,62	0,81
Marginalna klasa	1,42	0,50	1,63	0,51

Podatke za preduzetnike i marginalni sloj treba uzeti s oprezom zbog malog broja domaćinstava u ovim kategorijama. Iz podataka prezentovanih u tabeli uočava se da je, izuzev u slučaju preduzetnika, ekonomski položaj svih društvenih slojeva poboljšán.

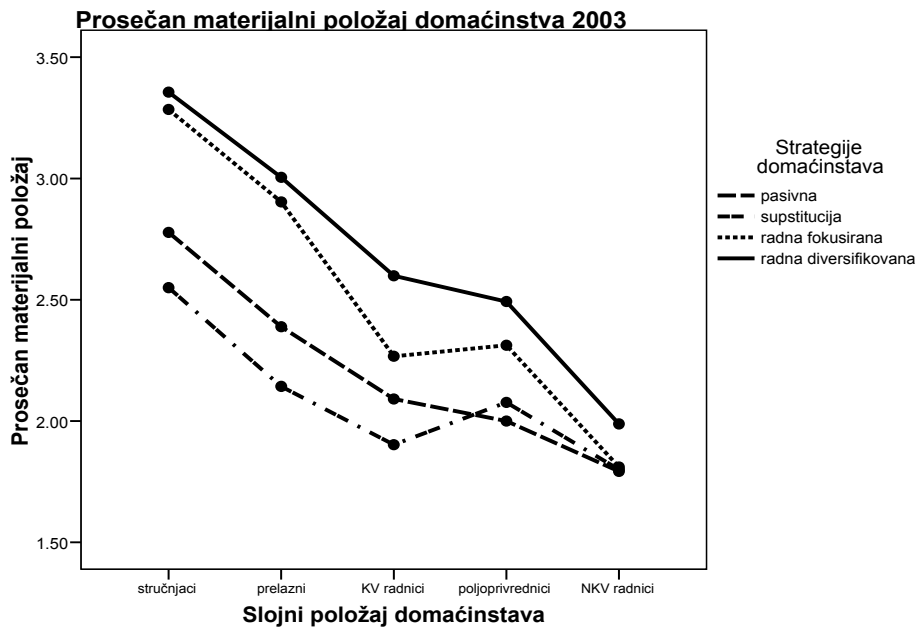
Odnos između slojnog i ekonomskog položaja je posredovan tipom ekonomske strategije domaćinstva. Naime, domaćinstva istog slojnog položaja pokazuju razlike u ekonomskom položaju upravo u zavisnosti od tipa ekonomske strategije. To, međutim, ne znači da postoji jedna „najuspešnija“ ili „pobednička“ strategija, već da različiti tipovi strategija u istom društvenom sloju ukazuju na povezanost sa osobenim (nižim ili višim) ekonomskim statusom, kao i da iste strategije u različitim slojevima mogu biti u drugačijem odnosu prema ekonomskom položaju (tabela 9).

Još jednom, podaci za preduzetnike i marginalnu klasu su izostavljeni zbog malog broja domaćinstava u uzorku. Podaci u tabeli generalno ukazuju da su *kod svih slojeva diversifikovane radne strategije povezane sa višim ekonomskim položajima, u poređenju sa radno fokusiranim strategijama*. U slučaju stručnjaka, kombinacija formalne zaposlenosti i dodatnog rada vodi najvišim prosečnim ekonomskim položajima. U prelaznom, kao i slojevima KV i NKV radnika, „dobitna“ ekonomska strategija je kombinacija zaposlenosti i poljoprivredne proizvodnje, što ukazuje na bolje šanse mešovitih domaćinstava. Kod prelaznog sloja, domaćinstva sa ovim tipom strategije imaju u proseku bolji ekonomski položaj nego domaćinstva sa strategijom diversifikovanom na formalnu zaposlenost i dodatni rad. Kod poljoprivrednika, diversifikovana strategija (koja kombinuje poljoprivrednu proizvodnju sa neregularnim formama rada) povezana je sa višim prosečnim ekonomskim položajima nego isključivo oslanjanje na poljoprivrednu proizvodnju. Konačno, važno je uočiti da je distanca u ekonomskim položajima domaćinstava različitih ekonomskih strategija povećana (grafikoni 2 i 3).

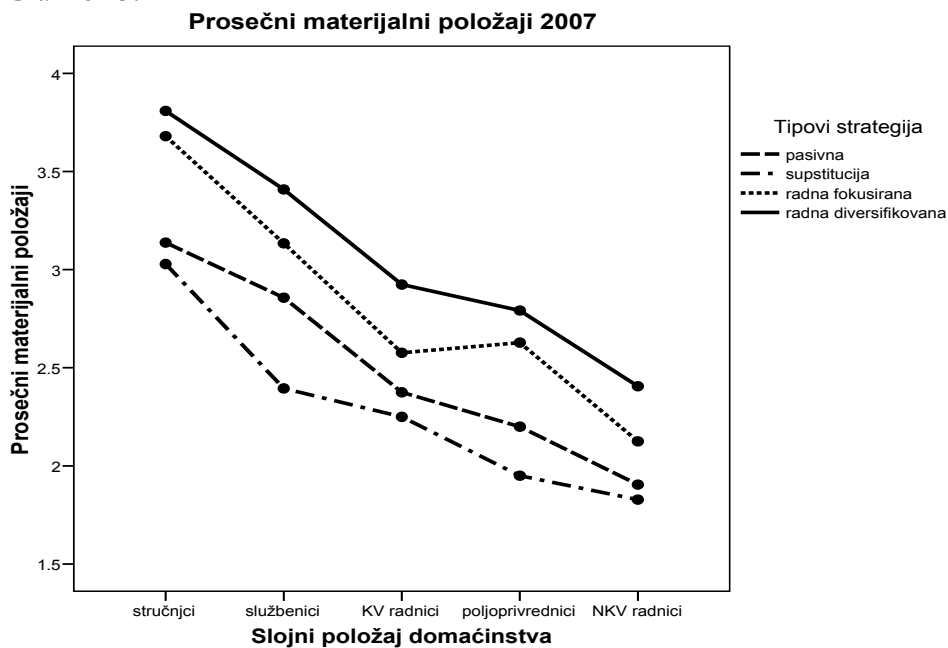
Tabela 9. Prosečan ekonomski položaj domaćinstava prema slojnom položaju i tipu ekonomske strategije – uporedni podaci za 2003. i 2007.

Društveni sloj	Tip ekonomske strategije	Prosečni ekonomski položaj	
		2003.	2007.
Stručnjaci	Pasivna	2,86	3,14
	Supstitucija	2,55	3,01
	Formalna zaposlenost	3,31	3,78
	Neregularni rad	3,24	3,28
	Poljoprivredna proizvodnja	-	-
	Formalna zaposlenost i dodatni rad	<b>3,39</b>	<b>3,86</b>
	Formalna zaposlenost i polj. proizv.	3,25	3,32
	Polj. proizvod. i neregularni rad	-	-
Prelazni sloj	Pasivna	2,39	2,93
	Supstitucija	2,06	2,41
	Formalna zaposlenost	2,88	3,20
	Neregularni rad	3,01	2,84
	Poljoprivredna proizvodnja	-	-
	Formalna zaposlenost i dodatni rad	<b>3,05</b>	3,42
	Formalna zaposlenost i polj. proizv.	2,87	<b>3,56</b>
	Polj. proizvod. i neregularni rad	-	-
KV radnici	Pasivna	2,11	2,32
	Supstitucija	1,90	2,23
	Formalna zaposlenost	2,32	2,56
	Neregularni rad	2,17	2,53
	Poljoprivredna proizvodnja	-	-
	Formalna zaposlenost i dodatni rad	2,54	2,93
	Formalna zaposlenost i polj. proizv.	<b>2,73</b>	<b>2,98</b>
	Polj. proizvod. i neregularni rad	-	-
NKV radnici	Pasivna	1,80	1,89
	Supstitucija	1,83	1,85
	Formalna zaposlenost	1,75	2,23
	Neregularni rad	1,83	2,02
	Poljoprivredna proizvodnja	-	-
	Formalna zaposlenost i dodatni rad	1,83	2,28
	Formalna zaposlenost i polj. proizv.	<b>2,41</b>	<b>2,74</b>
	Polj. proizvod. i neregularni rad	-	-
Poljoprivrednic	Pasivna	-	2,25
	Supstitucija	2,09	1,95
	Formalna zaposlenost	-	-
	Neregularni rad	1,93	2,30
	Poljoprivredna proizvodnja	2,36	2,74
	Formalna zaposlenost i dodatni rad	-	-
	Formalna zaposlenost i polj. proizv.	-	-
	Polj. proizvod. i neregularni rad	<b>2,47</b>	<b>2,79</b>

Grafikon 2:



Grafikon 3:



*Pređođeni rezultati ukazuju ne samo da različite ekonomske strategije povećavaju razlike između slojeva, već i da unutar-slojne razlike u ekonomskom položaju potiču od različitih tipova ekonomskih strategija. U nekim slučajevima, u zavisnosti od tipa strategije, niži slojevi mogu da prestignu više slojeve u prosečnom materijalnom položaju.*

## **Zaključak**

Rezultati istraživanja o socio-ekonomskim strategijama domaćinstava u periodu post-socijalističke transformacije Srbije ukazuju da su domaćinstva u nastojanjima da se prilagode izmenjenim društvenim uslovima u poslednjih deset godina razvijala ekonomske strategije obeležene kombinacijama različitih manje ili više aktivnih, tržišnih i netržišnih, formalnih i neformalnih ekonomskih aktivnosti u cilju adaptacije na dinamične i često vrlo nepovoljne promene. Tokom socijalizma, za većinu domaćinstava glavna ekonomska strategija bila je dugoročna, stabilna zaposlenost. Nakon sloma socijalizma, uočavaju se sledeći trendovi redefinisanja ekonomskih strategija:

1. Izrazita diversifikacija ekonomskih aktivnosti, ne samo uključivanjem različitih članova domaćinstava u različite položaje sistema socijalne reprodukcije, već često i simultanim angažovanjem jednog člana u višestrukim radnim aktivnostima (obično ne na nivou istih kvalifikacija, niti sa odgovarajućim radnim ugovorom, odnosno dozvolom).
2. Porast učestalosti neregularnih formi rada, pre svega u obliku neformalne zaposlenosti.
3. Kompenzovanje nedostatka resursa aktivnostima supstitucije kojima se potrebe domaćinstva zadovoljavaju izvan tržišta roba i usluga, posebno u uslovima kada zaposlenost nije dostupna opcija.
4. Povratak poljoprivrednim aktivnostima domaćinstava koja poseduju zemljište, a koja se suočavaju sa problemom nezaposlenosti.
5. Oprezan ulazak u preduzetništvo, uz zadržavanje drugih oblika ekonomskih aktivnosti koji ublažavaju potencijalne ili stvarne rizike.

Međutim, između 2003. i 2007. godine, odigrale su se neke značajne promene u ekonomskim strategijama domaćinstava.

1. Šanse na tržištu rada su se generalno poboljšale, mada posebno za društvene aktere visokog obrazovanja, što se zapaža iz porasta zastupljenosti radnih strategija fokusiranih na formalnu zaposlenost među domaćinstvima sa visokim kulturnim kapitalom.
2. U vezi sa prethodnim, takođe se može zaključiti da su šanse na tržištu rada poboljšane za slojeve stručnjaka i prelazne slojeve, dok su za kvalifikovane i

nekvalifikovane radnike uslovi nešto poboljšani tek na neformalnom tržištu rada.

3. Učešće domaćinstava sa defanzivnim ekonomskim strategijama (pasivnim i strategijama supstitucije) je opalo, dok je povećano učešće domaćinstava sa pro-aktivnim ekonomskim strategijama.
4. Formalna zaposlenost je značajno porasla, a domaćinstva koja temelje svoju egzistenciju isključivo na formalnoj zaposlenosti pretekla su u broju ranije najbrojnija domaćinstva sa radnim strategijama diversifikovanim na formalnu zaposlenost i dodatni rad.
5. Nezaposlenost i dalje ostaje važan problem na tržištu rada u Srbiji, ali je ipak broj domaćinstava koja se suočavaju sa problemom nezaposlenosti opao.
6. Strategije koje uključuju aktivnosti poljoprivredne proizvodnje pokazuju pad učešća, ali poljoprivredni rad i dalje ostaje značajna dodatna ekonomska aktivnost.

*Tipovi strategija pokazuju snažnu korelaciju sa slojnim položajem domaćinstava i deluju kao posredujuća varijabla između njihovog slojnog i ekonomskog položaja. Iako trendovi uočeni u posmatranom periodu ukazuju na povećanu kristalizaciju socijalnih položaja (posebno na vrhu socijalne lestvice), ekonomske strategije i dalje reprodukuju nekristalizovane socijalne položaje za većinu domaćinstava. To je evidentno ne samo iz podataka o nedovoljnoj konzistentnosti slojnog i ekonomskog položaja, već i iz podataka o tipovima strategija koji ukazuju na izrazito heterogene položaje članova domaćinstva u sistemu socijalne reprodukcije. Unutarslojne razlike u ekonomskim položajima mogu se velikim delom objasniti različitim ekonomskim strategijama domaćinstava, a diversifikovane strategije su povezane sa prosečno boljim materijalnim položajima. „Dobitna“ strategija za stručnjake je kombinacija formalne zaposlenosti i dodatnog rada, dok je to za prelazni i sloj kvalifikovanih radnika kombinacija formalne zaposlenosti i poljoprivredne proizvodnje. Navedeni trendovi ukazuju na nedovoljno kristalizovani institucionalni okvir (u novom institucionalnom okviru naziru se još uvek elementi perioda blokirane transformacije), kao i na nedovršeno restrukturiranje ekonomskog podsistema.*



## LITERATURA

- Anderson, M., Bechofer, F., Gershuny J. (eds.). (1994). *The Social and Political Economy of the Household*. Oxford: Oxford University Press.
- Arandarenko, M. (2000) "Ekonomska stvarnost Srbije" Lazić, M. (ur.), *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjić (335-372)
- Babović, M., Cvejić, S. (2002). „Strategije opstanka domaćinstava u Srbiji” (“Survival strategies of households in Serbia“). *Sociologija*. 2, 97-126.
- Babović, M. (2004). „Ekonomске strategije domaćinstava u post-socijalističkoj transformaciji Srbije”, u Milić, A. (ur.). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISIFF, 239-275.
- Babović, M. (2009). *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava u Srbiji*. Beograd: ISIFF.
- Bolčić, S, (2002a) “Post-socijalistička transformacija i društvene nejednakosti u SRBiji u komparativnoj perspektivi” u Bolčić, S, Milić, A. (ur.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISIFF (str. 35-48)
- Bolčić, S. (2003). “Blocked Transition and Post-Socialist Transformation: Serbia in the Nineties”. *Review of Sociology*. Vol. 9, no. 2, 27-49.
- Bourdieu, P. (1986). “The Forms of Capital”, in Richardson, J. (ed.). *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood.
- Burt, Ronald S, (1982) *Toward a Structural Theory of Action: Network Models of Social Structure, Perception, and Action*, New York: Academic Press
- Clarke, S. (1999). *New Forms of Employment and Household Survival Strategies in Russia*. UK, London; Russia, Moscow: ISITO/CCLS Coventry.
- Clarke, S. (2002) “Budgetary Management in Russian Households”. *Sociology*. Vol. 36, no. 3, 539-557.
- Castells, M, Portes, A. (1989) “World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy”, in Castells, M, Portes, A, Benton L.A. (Eds), *The Informal Economy*, The Johns Hopkins University Press, Oxford, UK, pp.11-37.
- Coleman, J. S. (1988). “Social Theory, Social Research, and a Theory of Action”. *American Journal of Sociology*. 91, 95-120.
- Crow, G. (1989). “The Use of the Concept of ‘Strategy’ in Recent Sociological Literature”. *Sociology*. 23, 1-24.
- Cvejić, S., Babović, M. (2000). „Strategije opstanka domaćinstava u Srbiji”, izveštaj iz istraživanja. Beograd: CPA.
- De La Rocha, M. G. (2004). “Private Adjustments: Household Responses to the Erosion of Work. *SEPED, Conference Series*. No. 6. New York: Bureau for Development Policy, UNDP.

- Goldthorpe, J., Marshall, G. (1996). "The Promising Future of Class Analysis", in Lee, D., Turner, B. (eds.). *Conflicts about Class: Debating Inequality in late Industrialism*, New York: Longman, 98-109.
- Gershuny, J. I. and Pahl, R.E. (1979) "Work outside employment: some preliminary speculations", *New Universities Quarterly*, 34, 120-135.
- Gershuny, J., Godwin, M., Jones, S. (1994) "The Domestic Labour Revolution: a Process of Lagged Adaptation", u Anderson, M., Bechhofer, F. & J. Gershuny (eds.) (1994) *The Social and Political Economy of the Household*, Oxford: Oxford University Press: 151-198
- Granovetter, M. (1985). "Economic Action and Social Structure: the Problem of Embeddedness". *American Journal of Sociology*. 91, 481-510.
- Hochschild, A. R. (1997). *The Time Bind – When Work becomes Home and Home becomes Work*, New York: Henry Holt and Company.
- Horrell, S., Rubery, J., Burchell, B., (1994) "Working-Time Patterns, Constraints, and Preferences", u Anderson, M., Bechhofer, F. & J. Gershuny (eds.) (1994) *The Social and Political Economy of the Household*, Oxford: Oxford University Press : 100-133
- Knights, D., Morgan, G. (1990). "The concept of strategy in sociology". *Sociology*. 24, 475-484.
- Krstić, G. et al. (1998a). „Analiza sive ekonomije u SR Jugoslaviji sa procenama za 1997. i preporukama za njenu legalizaciju”. Beograd: Ekonomski institut – izveštaj.
- Krstić, G. (1998b). „Uzroci i posledice sive ekonomije u Jugoslaviji”, u Milosavljević, M. (ur.). *Socijalna politika u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa, 387-404.
- Lazić, M. (1995). „Osobnosti globalne društvene transformacije Srbije”, u Bolčić, S. (ed.). *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*. Beograd: ISIFF.
- Lazić, M. (1996). "The Breakdown of Socialism and Changes in the Structure of Yugoslav Society". *International Review of Sociology*. 2.
- Lazić, M. (1996). „Delatni potencijal društvenih grupa” (“Action potential of social groups”). *Sociologija*. 2, 259-288.
- Lazić, M. (ur.) (2000) *Račji hod*, Filip Višnjić, Beograd
- Lazić, M. (2002). „(Re)strukturisanje društva u Srbiji tokom 90-ih” (“(Re)structuring of Serbian society during the 1990s”), in Bolčić, S, Milić, A. (eds.). *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: ISIFF, 17-34.
- Lengyel, G., Rostovanyi, Z. (2001). "Transformation and Adaptation of Hungary in the 1990s", in Lengyel, G., Rostovanyi, Z. (eds.). *The Small Transformation*. Budapest: Akademiai Kiado, 19-35.

- Leonard, M. (1992). "Household work strategies in a deprived community". *Irish Journal of Sociology*. 2, 70-84.
- Lokshin, M. M., Yemtsov, R. (2001). *Household Strategies for Coping with Poverty and Social Exclusion in Post-Crisis Russia*. Policy Research Working Paper 2556, World Bank.
- Mateju, P, Kriedl, M. (2001). "Rebuilding Status Consistency in Post-Communist Society". *Innovation*. Vol. 13, no. 1, 17-35.
- Mingione, E., (1994). "Life Strategies and Social Economies in the Postfordist Age". *International Journal of Urban and Regional Research*. Vol. 18, no. 1, 24-45.
- Mingione, E., (1987). "Urban Survival Strategies, Family Structure and Informal Practices", in Smith M. and Feagin, J. R. (eds.). *The Capitalist City: Global Restructuring and Community Politics*. Oxford: Blackwell, 297-322.
- Nelson, M.K. and Smith, J. (1999) *Working Hard and Making Do. Surviving in Small Town America*, Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press
- Morgan, D. H. J. (1989). "Strategies and Sociologists: a Comment on Crow". *Sociology*. 22, 25-29.
- Pahl, R. (1996a). "Is the emperor naked? Some questions on the adequacy of sociological theory", in Lee, D., Turner, B. (eds.). *Conflicts about Class: Debating Inequality in late Industrialism*. New York: Longman, 89-97.
- Pahl, R. (1996b). "A Reply to Goldthorpe and Marshall", in Lee, D., Turner, B. (eds.). *Conflicts about Class: Debating Inequality in late Industrialism*. New York: Longman, 110-114.
- Piirainen, T. (1997). *Towards a new social order in Russia*. Aldershot, Sydney, Singapore: Dartmouth.
- Rakodi, C. (1999). "A Capital Assets Framework for Analysing Household Livelihood Strategies: Implications for Policy". *Development Policy Review*. Vol. 17, 315-342.
- Republički zavod Srbije (1990) Statistički godišnjak Srbije, Beograd
- Roberts, B. (1989) Urbanization, migration and development, *Sociological Forum*, 4.4, 53-62.
- Savezni republički zavod (1999) Statistički godišnjak SRJ, Beograd.
- Savezni republički zavod (2002) Statistički godišnjak SRJ, Beograd.
- Vecernik, J. (1996). *Markets and People*. Ashgate Publishing Company.
- Wallace, C. (2002). "Household Strategies: Their Conceptual Relevance and Analytical Scope in Social Research". *Sociology*. Vol. 36, no. 2.
- Warde, A. (1990). "Household Work Strategies and Forms of Labour: Conceptual and Empirical Issues". *Work, Employment and Society*. 4(4), 495-515.

Mina Petrović

## POTROŠNJA DOMAĆINSTAVA I SOCIJALNA DIFERENCIJACIJA U SRBIJI 2003-2007.\*

### Uvod

Ovaj rad bavi se stanjem i promenama u sferi potrošnje domaćinstava u Srbiji početkom i sredinom dvehiljaditih godina.<sup>1</sup> U prvom delu rada razmatraju se sociološki relevantna pitanja povezanosti potrošnje i socijalne stratifikacije, odnosno socijalne uključenosti u savremenom društvu. U drugom delu rada iznose se rezultati empirijskog istraživanja u dva segmenta. Prvi se bavi standardom materijalne potrošnje i subjektivnom deprivacijom domaćinstava u sferi potrošnje, kao i nekim strategijama koje domaćinstva primenjuju u cilju njenog prevazilaženja (opcije samoprovizije, redukcije potrošnje, zaduživanja, pozajmica i sl). Drugi segment analize bavi se zastupljenošću pojedinih (savremenih) oblika potrošnje (brza hrana, kupovina u šoping centrima i sl). U oba segmenta, posmatrane dimenzije potrošnje dovode se u vezu sa indikatorima socijalnog položaja, kako bi se ukazalo na neke društvene razlike u ovoj oblasti.

---

\* Ovaj rad je deo projekta 149005 kojeg finansira Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine Republike Srbije.

<sup>1</sup> Podaci se baziraju na istraživanju o socio-ekonomskim strategijama domaćinstava, koje je uradio istraživački tim Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Terensko prikupljanje podataka obavljeno je tokom leta 2007. godine na reprezentativnom uzorku za Srbiju, od 1993 domaćinstva. Neki rezultati porede se sa prethodnim istraživanjem Instituta obavljenim 2003. godine, na uzorku od 1636 ispitanika. Treba, dakle, imati u vidu da rezultati ne odlikavaju efekte krize koja je nastupila krajem 2008. godine.

## Odnos potrošnje i socijalne diferencijacije u savremenom društvu

Industrijska revolucija je omogućila demokratizaciju potrošnje, iako su klasno slojni koncept, odnosno zanimanje, obrazovanje i realni dohodak smatrani ključnim dimenzijama i u periodu masovne potrošnje (Bocock, 2001). Potom su nova tehnološka revolucija, zamah ekonomske globalizacije i servisne ekonomije učinili da se potrošnja diversifikuje na funkcionalnu (kupovina nečega) i onu u kojoj je ekonomski/instrumentalni aspekt marginalizovan, u kojoj samo razgledanje robe postaje zadovoljstvo, a zadovoljavanje želja svrha po sebi (Bauman, 2001, Campbell, 1992). To je povećalo spektar značenja koja se pripisuju izborima u sferi potrošnje i unelo nove teorijske dileme u koncipiranje potrošača kao aktera, kao i u razumevanje odnosa potrošnje i socijalne stratifikacije.

Ekonomska teorija predstavlja potrošača kao racionalnog aktera koji pažljivo koristi raspoloživi dohodak pri kupovini dobara i usluga, u cilju ostvarenja maksimalne dobiti (kvaliteta u odnosu na cenu). Kritičari teorije masovnog društva smatraju da sveopšta komodifikacija podrazumeva pasivnog potrošača izloženog stalnom pritisku roba usmerenih na zadovoljavanje lažnih potreba (Paterson, 2006: 153). I kritičari globalizacije potrošačkih tržišta ističu homogenizaciju potrošača, masifikaciju i mekdonaldizaciju potrošnje. U osnovi tih procesa je želja da potrošači kroz isto iskustvo, bez obzira da li se nalazili u Bostonu, Pekingu ili bilo kom drugom delu sveta, steknu osećaj pripadanja zapadnoj (američkoj) kulturi i odgovarajućem načinu života i vrednostima (Ritzer, 2001: 160).<sup>2</sup> Kroz globalizovanu potrošnju, prema mišljenju kritičara globalizacije, afirmiše se novi model integracije, a pažnja defokusira sa klasno-slojnih i drugih društvenih nejednakosti (Paterson, 2006). Treća teorija nudi srednje rešenje, smatrajući da potrošač nije ni racionalan ni bespomoćno manipulisan, već da je reč o akteru koji svesno kombinuje simboličko značenje proizvoda, odnosno bira robu sa specifičnom namerom da kreira ili održi predstavu o vlastitom identitetu (Featherstone, 1991). Takav pristup insistira na fluidnosti granica između socijalnih grupa, a mnogo pažnje poklanja činjenici da se u sferi ukusa, vrednosti i potrošnje susreću socijalne kategorije koje su ranije smatrane sasvim udaljenim (Bocock, 2001; Peterson, Kern, 1996). Potrošnja se, dakle, sve manje smatra funkcijom socijalne stratifikacije, a sve više autonomnom sferom socijalne komunikacije (Warde, 2005).

Iako se u sociološkoj teoriji uočava šizma između pojmova klase i životnog stila, kojim se konceptualizuje individualizacija u sferi potrošnje,<sup>3</sup> može se reći da ipak

<sup>2</sup> Brendiranje robe se transformiše od materijalnih ka nematerijalnim dimenzijama, odnosno brendira se prodaja životnog stila, a ne materijalnih proizvoda (Ritzer, 2001).

<sup>3</sup> Definicija životnog stila u sociologiji varira u zavisnosti od teorijskog koncepta. Relativno stabilan model organizacije svakodnevnog života unutar zadate životne situacije, način

preovlađuje stanovište o koegzistenciji ovih analitičkih oruđa (Tomlison, 2003: 98). Ideja fleksibilnijeg povezivanja strukturnog pristupa sa fenomenom izbora u sferi potrošnje, nalazi se još u radovima socioloških klasika, Zimela<sup>4</sup> i Vebera<sup>5</sup>, kao i u Veblenovoj teoriji dokoličarske klase, čiji pojmovi socijalne emulacije i statusne potrošnje i dalje imaju značajni uticaj u sociologiji potrošnje.<sup>6</sup> Burdijeovo ukazivanje da se potrošnja može definisati kao skup socijalnih i kulturnih praksi koji služi ustanovljavanju razlika među socijalnim grupama, a ne samo izražavanju onih razlika koje nastaju pod dejstvom strukturnih/ekonomskih faktora<sup>7</sup> (Bocock 2001: 63), smatra se i pokušajem povezivanja ideja Veblena, Zimela i Vebera (Tomlison, 2003: 101). Prema Burdijeovom (1984) modelu, potrošač pravi izbore koji su (odgovarajuća) kombinacija finansijskih resursa (ekonomski kapital), humanog kapitala (radne sposobnosti i postignuća u karijeri) i kultur-

---

organizacije domaćinstva, rada, potrošnje, (slobodnog) vremena, planovi za budućnost i sl, smatraju se važnim elementima konstrukcije životnog stila (Bogenhold, 2001: 831).

<sup>4</sup> Zimelova analiza mode ukazala je na tenziju između potrošnje kao markera socijalnog statusa i bogatstva u skladu sa dominantnim društvenim normama i potrošnje kao polja pokazivanja individualnosti (ekscentričnost i ekstravagantnost kroz oblačenje i ponašanje). Budući da je Zimel modu vezivao za grad, smatrao je da se u gradovima intenziviraju socijalni odnosi kroz različite modalitete i povećava socijalna pokretljivost, što omogućava pojedincima iz nižih klasa da postanu svesni stila i mode viših klasa i da je oponašaju. (Paterson, 2006: 20).

<sup>5</sup> Veber je analitički kontrastirao sferu socijalnih pozicija i sferu životnih stilova (kao ekspresivno kulturnog aspekta potrošnje). Prema njegovom mišljenju, klasni položaj (položaj na tržištu) ima određujući uticaj na nečije životne šanse i način života, dok je životni stil pod dominantnim uticajem individualnog (ukusa) (Bogenhold, 2001). Upotrebom pojma socijalnog statusa, Veber je ukazao da pored ekonomskih klasa (i političkih partija), treba razlikovati grupe različitog socijalnog statusa, koje kroz specifičnosti u načinu života i potrošnje (jela, pića, oblačenja), teže da se međusobno prepoznaju i sačuvaju svoj ugled i poštovanje, kako u svojim, tako i u očima drugih sa kojima dele iste vrednosti (Paterson, 2006: 24).

<sup>6</sup> Pojam statusne/pozicione (neproaktivne, uočljive) potrošnje Veblen je vezivao za više klase (pre svega novoformiranu aristokratiju u SAD) i njihovu težnju da pokazivanjem bogatstva legitimizuju društveni položaj (po modelu evropske aristokratije). U skladu sa Veblenovom teorijom, industrijska elita (zauzeta zarađivanjem novca u odnosu na aristokratiju) prebacuje statusnu potrošnju na članove porodice, te početkom industrijskog perioda žene više i srednjih klasa postaju njeni glavni akteri, a vremenom, potrošački modeli viših klasa postaju predmet imitacije nižih klasa (Paterson, 2006: 18-24).

<sup>7</sup> Burdije (1984) smatra životne stilove sistemskim produktom *habitusa*, koji predstavlja sistem obrazaca ponašanja i vrednovanja koji akteri stiču kroz iskustvo zauzimanja određenog položaja u društvenom životu. To je skup dispozicija koji orijentiše aktere da delaju i reaguju na određeni način, a da pri tome nisu neposredno rukovođeni eksplisnim pravilima.



nog kapitala (akumulirane veštine u potrošnji), što potrošnju čini specifičnim poljem socijalne distinkcije (ukusa), u čijoj osnovi stoji hijerarhija znanja. Tako, potrošnju radničke klase obeležava neophodnost, zbog materijalnih ograničenja i niskih kulturnih resursa u pogledu poznavanja drugih ukusa, dok srednja klasa inklinira kulturnom eksperimentisanju. U slučajevima odsustva uočljive diferencijacije među društvenim grupama u potrošnji (na primer, kod lanaca brze hrane), distinkcija se ispoljava upravo u poznavanju i korišćenju velikog broja opcija (Warde et al., 1999).<sup>8</sup>

Za proučavanje stratifikacijske dinamike društva masovne potrošnje primenjuje se specifična kombinacija Veblenovog i Burdijeovog pristupa, jer se insistira na poimanju socijalne emulacije kao procesa koji nije svodiv na ciljano delanje, budući da se u njemu prepoznaju i elementi navike (habit), bazirane na znanju i iskustvu stečenim u prošlosti, koja obezbeđuje implicitna pravila u delanju, čak i u veoma nesigurnim i kompleksnim situacijama (Dwyer, 2009; Biggart, Beamish, 2003). Jedan od konkretnih primera je ponašanje potrošača srednjih slojeva, koji u situacijama bez posebnih preferenci i velikih ograničenja biraju robu srednje cene, što im pomaže u savladavanju nepoznanica i nesigurnosti na tržištu (Dwyer, 2009: 338). Takvo ponašanje, premda nije neposredno orijentisano ka strateškom postizanju višeg statusa, ipak ima pozicioni karakter, jer je srednja cena prepoznata kao garant dovoljnog kvaliteta. Izneto tumačenje pokazuje da pozicinu potrošnju obeležava simultanost konvencionalnosti i aspirativnosti, te da prihvatanje masovne potrošnje jeste distinktivno i da se manifestuje u modalitetima upotrebe dobara, a ne u vrsti robe (Holt, 1997).

I razumevanju tendencije da mnoga potrošna dobra od luksuznih postaju masovna pristupa se iz perspektive procesa socijalne emulacije. Iako tada prestaju da budu polje distinkcije viših klasa, takva dobra i dalje zadržavajući pozicioni karakter, jer upravo činjenica da su postala segment standarda života pokazuje da i ovaj pojam sadrži važne informacije o socijalnom pozicioniranju. To se prevashodno odnosi na doživljaj integrisanosti u dostignuti standard života određenog društva. Otuda i dobra koja ulaze u opus „normalnog“ standarda imaju distinktivnu funkciju, u pravcu odvajanja većine koja sebi može da ih priušti od manjine siromašnih. Diversifikacija po kvalitetu robe koja ulazi u definisani standard života svakako ostaje polje distinkcije, ali je nesumnjivo najveća distinkcija između onih koji je poseduju odnosno ne poseduju. Upravo ta distinkcija postaje jedan od važnih indikatora socijalne uključenosti, a emulativna potrošnja obeležje socijalne par-

<sup>8</sup> Warde i saradnici su ukazali da strategije konzumiranja različitosti (kulturnih omnivora) smanjuju potrošačku nervozu viših klasa i obezbeđuju joj kulturni simbolizam (kvalifikovanu kulturnu toleranciju) i neophodnu sposobnost komuniciranja koju nalažu upravljačke funkcije (1999: 107). Otuda se svako iskustvo smatra dragocnim procesom učenja.



tipicacije (Dwyer, 2009: 338). Osećaj isključenosti iz dominantnih potrošačkih praksi ne javlja se samo zbog nemogućnosti da se kupi nova roba (koja se smatra segmentom normalnog standarda u datom društvu), već i zbog primoranosti da se roba pribavi aletrnativnim kanalima (second hand, prijatelji i sl) (Williams, Windebanks, 2002), jer zahtevi da se bude uključen u konvencionalni standard života postaju sve viši što je društvo bogatije (Sen, 1987).

Stalnost procesa emulacije podrazumeva konstantnu produkciju nove luksuzne i distinktivne robe kojom se manjina bogatih odvaja od većine,<sup>9</sup> što istovremeno generiše i proces stalnog podizanja životnog standarda, a habitus modernog potrošača orijentiše na stalno prihvatanje novih roba (Campbell, 1992). Relativno laka dostupnost kredita pomaže uključenost u potrošnju nižih slojeva, uprkos rastućim dohodovnim nejednakostima,<sup>10</sup> kao i održavanje standarda potrošnje srednje klase (koji podrazumeva stalno prihvatanje novih roba i u vreme stagnantnog dohotka), makar i po cenu finansijske sigurnosti, jer potrošači ne napuštaju lako jednom dostignuti nivo potrošnje (Dwyer 2009: 341).

Lanci internacionalnih šoping molova, kafeterija i brze hrane, hipermarketa i sl, postaju idealno tipska mesta demokratizacije ukusa, odnosno procesa emulacije, a fleksibilizacija navedenih prostora potrošnje prema kupovnoj moći stanovništva istovremeno doprinosi i distinkciji potrošača. S druge strane, posete otvorenim pijacama ili prodavnicama „second hand“ robe postaje pomodni koncept viših klasa (Miles, Miles, 2004; šire u Petrović, 2009). U Engleskoj, na primer, istraživanja ukazuju da 15% pripadnika viših klasa često ili povremeno posećuje „second hand“ prodavnice, a da samo 33% to nikada ne čini (Williams, Windebanks, 2002: 509). Među potrošačima sa značajnijim ekonomskim i kulturnim kapita-

---

<sup>9</sup> Stalni protok potrošačkih modela odozdo na dole podrazumeva ne samo demokratizaciju ukusa u pogledu izbora i potrošnje dobara nižih slojeva po ugledu na više, već i činjenicu da elita i dalje određuje šta je zaista stil a šta je vulgarno (Corrigan, 1997). Slično, Bauman ukazuje da elite, premda teže da promovišu vlastitu kulturu individualnog izbora kao dominantni obrazac, istovremeno teže i da pokažu kako nisu svi u mogućnosti da upravljaju svojim životima, (što pripadnike elite čini elitom). Otuda ovaj autor naglašava da klasne razlike i dalje postoje u novim podelama u sektoru potrošnje (Bauman, 1995: 147).

<sup>10</sup> Istraživanje u Čileu je pokazalo da zaduživanje zbog konzumerizma kod nižih slojeva predstavlja strategiju izlaska iz siromaštva na nivou želje da se ne bude siromašan, iako se time realno siromaštvo ne prevazilazi. Takva strategija je predmet kritike viših slojeva koji je smatraju neracionalnim ponašanjem i nedostatkom adekvatnog znanja, čime se pokazuje da socijalni status nije samo rezultat finansijske sposobnosti da se troši, već i znanja kako da se to čini (van Bavel, Sell-Trujillo, 2003).

lom primetna je i praksa samostalnog dizajniranja i proizvodnje robe u cilju iskazivanja vlastite kreativnosti (Campbell, 2005).

U bivšim socijalističkim zemljama potrošnja tek postaje značajnija oblast socioloških istraživanja. Dominacija industrijalizacije i ekonomija nestašice (Kornai, 1992), ideologija jedinstvene radničke klase, politika kontrolisanih dohodaka i dohodovnih razlika, te kolektivne potrošnje, tokom socijalizma su nametale marginalizaciju pitanja koja se tiču odnosa socijalne strukture (socijalnih nejednakosti) i potrošnje. I pored politike pune zaposlenosti i subvencionisanja osnovnih potrošačkih dobara, visoki stepen birokratskog paternalizma rezultirao je volontarističkim tumačenjem distributivnih normativa, te su retki resursi u potrošnji (posebno u stanovanju, videti u Petrović, 2004: 69-80) korišćeni kao nagrada za lojalnost sistemu. Drugim rečima, politika malih dohodovnih razlika između radnika, stručnjaka i menadžera kombinovana je sa sistemom manjih ili većih privilegija u potrošnji (Deacon, 2000), što je ovu oblast ipak učinilo značajnim segmentom društvenih nejednakosti.

Tokom devedesetih, bivše socijalističke zemlje su se suočile sa socio-ekonomskom transformacijom i promenom prirode socijalnih nejednakosti, od onih zasnovanih na političkim ili birokratskim privilegijama, ka nejednakostima zasnovanim na tržišnim odnosima i individualizaciji potrošnje. Pad bruto nacionalnog dohotka i porast nezaposlenosti usloveli su pad životnog standarda većine stanovništva, a izlazak iz ekonomske depresije<sup>11</sup>, uz rastuće nejednakosti, učinili su da više od polovine stanovništva bude deprivirano, kako na osnovu objektivnih indikatora (finansijsko siromaštvo i deprivacija u potrošnji), tako i subjektivno (Matković et al., 2007), čemu svakako doprinosi i dvojnost referentnog okvira procene: prošlost (socijalizam) i/ili Zapad (Offe, 1996).

Ima autora koji su smatrali da je upravo neostvarena želja potencijalnih potrošača pomogla destabilizovanju socijalističkih režima u Evropi, a da ekspanzija potrošnje, širenje internacionalnih brendova i prostora potrošnje doprinosi da se u ovim društvima kapitalizam legitimise na nivou podsvesnog (Bocock, 2001: 111). Budući da konzumerizam postaje ideologija koja smisao života nalazi u kupovini stvari i prepakovanom iskustvu, legitimitet se postiže podsticanjem motivacije da se uzme učešće u potrošnji, kako u mašti, tako i u realnosti, te se

---

<sup>11</sup> Ekonomisti smatraju da je ekonomska depresija u postsocijalističkim zemljama u periodu 1990-1995. uporediva sa velikom depresijom u međuratnom periodom u Evropi i USA, jer su ove zemlje tada zabeležile pad realnog per capita dohotka za 25%, u baltičkim zemljama čak 41% a u Rusiji 54% (Milanović, 1998). Ekonomska kriza u većini ovih zemalja trajala je sve do kraja devedesetih godina, odnosno početka dvehiljaditih, kada su dostigle nivo GDP iz 1989.

smatra da ni visoka nezaposlenost na počecima postsocijalističke transformacije nije (bila) potpuna prepreka širenju konzumerizma (ibid)<sup>12</sup>.

Potrošnja postaje značajno polje socijalnih razlika u postsocijalističkim društvima, a one se ispoljavaju i u grubljem obliku no što je slučaj sa razvijenim kapitalističkim društvima (Nagy, 2001: 346). U prvom periodu transformacije, opšte osiromašenje društva i porast nezaposlenosti usmerili su većinu stanovništva na potrošnju u neformalnom sektoru (takozvane „buvlje“ pijace na kojima se kupovalo gotovo sve, tekstilna roba, odeća, tehnička roba, kozmetika, sredstva za higijenu, itd) (Sik, Wallace, 1999: 699). Postepeni ekonomski oporavak i dohodovno diferenciranje stanovništva, uz velike investicije u sektoru trgovine, doprinose da posete šoping molovima i drugim internacionalizovanim prostorima potrošnje postanu značajniji socijalni markeri no što su u razvijenim zemljama, tim pre što širenje diskontnih internacionalnih trgovinskih lanaca i fleksibilizacija šoping molova značajno kasne, jer se niskodohodovne grupe sporo profilišu kao masovni kupci. U takvim okolnostima, praksa „buvljaka“ se postepeno reguliše, da bi potrošnja jeftinijih brendova (ili falsifikata brendova) bila dostupna što širim segmentima stanovništva i obezbedila njihova uključenost u potrošnju. Uzimanje učešća u razgledanju i posećivanju šoping molova bez neposredne kupovine, međutim, postaje strategija dostizanja željene integracije u razvijeni svet i onima kojima roba nije dostupna (ili ne u željenoj meri), jer takva praksa doprinosi estetizaciji i stilizaciji svakodnevice prema željenom modelu (Keller, 2005: 69).

Specifična sporost transformacije srpskog društva učinila je ekonomsku depresiju i visoku stopu nezaposlenosti dugotrajnim fenomenima.<sup>13</sup> To je u velikoj meri anuliralo potrošačke prednosti koje su domaćinstva u Srbiji (bivšoj Jugoslaviji) imala tokom socijalizma<sup>14</sup> (u poređenju sa ostalim socijalističkim zemljama),

---

<sup>12</sup> Želja da se postane određeni tip osobe kroz potrošnju objekata (odeća, stil nameštaja...) predstavlja pogodnost za legitimaciju kapitalističkog sistema, jer želje ne nestaju u periodu recesije, utiču na ljude i u periodu nezaposlenosti, mogu biti prikrivene do trenutka poboljšanja materijalnog stanja ili promene okolnosti koje željene objekte čine dostupnijim (Bocock 2001: 51).

<sup>13</sup> U periodu 2001-2007. godine, u Srbiji je zabeležen godišnji rast GDP-a od 5,5% ali je stopa nezaposlenosti ostala visoka, oko 20%, a zabeležen je i rast dohodovnih nejednakosti (Gini koeficijent je u 2002. godini bio 0,293, a u 2004. godini 0,310) (European Commission, 2008). Srbija još nije dostigla nivo GDP-a iz 1989. godine.

<sup>14</sup> Sociološka istraživanja tokom socijalizma su ukazivala na postojanje slojnih razlika u svim dimenzijama materijalnog položaja (prihodi, potrošnja i imovina), načina i stila života (Popović, 1977, 1987, 1991). Za srednje i više slojeve identifikovan je statusni, odnosno ekskluzivni stil života, u domenu materijalne potrošnje sa prepoznatljivim ciljem socijalne distinkcije, odnosno iskazivanja društvene moći kroz emulaciju uvo-

zbog liberalnijeg režima plata, veće ponude u sferi potrošnje (posebno odeće i obuće, kao i kola, aparata za domaćinstvo i sl), mogućnosti putovanja (radi kupovine) u inostranstvo i itd. Fragmentacija srpskog društva tokom devedesetih nije dovela do brisanja slojnih razlika, iako je pad redovnih prihoda uslovio masovno osiromašenje (Lazić, 1994; Bolčić, Milić, 2002; Milić, 2004), pri čemu su se razlike u akumuliranim resursima stečenim tokom socijalizma pokazale značajnim, a glavna linija diferencijacije je ostala između manuelnih i nemanuelnih slojeva (Mrkšić, 1995). Strategije snalaženja domaćinstava u periodu transformacije obuhvatale su ne samo sferu rada (rad u sivoj ekonomiji, dodatni rad i sl), već i potrošnje (na primer, u pravcu redukovanja kupovine, odnosno traganja za jeftinijom robom i samoprovizijom potrošnih dobara), kako bi se ublažila materijalna deprivacija. Nakon 2000, lagani ekonomski napredak trebalo bi da vodi postepenom profilisanju novih socijalnih razlika i u sferi potrošnje, postepenim podizanjem „normalnog“ standarda života i emulacijom zapadnih modela potrošnje, što je predmet analize narednog poglavlja.

### **Rezultati istraživanja potrošnje domaćinstava u Srbiji**

Analizirani podaci se odnose samo na praksu potrošnje, a ne i vrednosti i aspiracije u potrošnji. Prvi deo analize bavi se materijalnim standardom u potrošnji (pozicioniranje u odnosu na standard života u srpskom društvu), dok se drugi deo analize usmerava ka mogućim razlikama u participaciji u nekim novim oblicima potrošnje (pozicioniranje u odnosu na zapadne modele potrošnje), pre svega vezanim za mesta kupovine (suprotstavljanjem kupovine u šoping centrima i na otvorenim pijacama i u kineskim radnjama). Cilj rada je pretežno deskriptivan, odnosno teži da ilustruje povezanost potrošnje sa relevantnim indikatorima socijalnog položaja domaćinstava, bez ambicija da se utvrdi uzročna težina svakog od njih. Imajući u vidu i da je masovnija diversifikacija izbora u potrošnji 2007. godine tek bila u začetku, istraživanje nije imalo za cilj da definiše različite modele potrošnje.

Odabrane dimenzije potrošnje posmatrane su u odnosu na sledeća obeležja socijalnog položaja domaćinstva: slojna pripadnost po osnovu zanimanja (kao in-

---

znih (zapadnih-modernih) obrazaca ponašanja, naspram radničkog, čija je materijalna potrošnja prevashodno bila usmerena na osnovne i primarne potrebe, i tradicionalnog, karakterističnog za poljoprivrednike, koji je obeležavala podređenost potrošnje potrebama proizvodnje (ideološki marginalizovane zbog kontrole privatnog vlasništva) te nizak standard potrošnje čak i kada bi materijalne mogućnosti dozvoljavale da bude viši (Pešić, 1977:130-31).

dikator koji reflektuje združeni uticaj ekonomskog i kulturnog kapitala);<sup>15</sup> nivo prihoda; kulturni kapital domaćinstva<sup>16</sup> i tip naselja u kojem domaćinstvo stalno boravi.<sup>17</sup> Slojevi su operacionalizovani na osnovu zanimanja, tako što je domaćinstvu pripisan položaj onog člana koji ima najpovoljnije karakteristike. Takav postupak podrazumeva značajnu inkonzistentnost ovog obeležja, budući da svaki sloj može da podrazumeva različite kombinacije zanimanja članova domaćinstva. To ilustruju i podaci o stepenu bivarijantne korelacije između slojne pripadnosti i prihoda, koje su statistički značajne, ali ne i visoke, dok je visoka korelacija zabeležena između slojne pripadnosti i kulturnog kapitala domaćinstva (Tabela P1 u Prilogu). Imajući u vidu da radni intenzitet domaćinstva (zaposlenost članova radnog uzrasta)<sup>18</sup> može biti značajna dimenzija materijalnog položaja nezavisno od zanimanja (slojne pripadnosti) (Pahl, 1989), utvrđen je i stepen korelacije ovog obeležja sa nivoom prihoda, koji je statistički značajan, ali ne i visok.

*Standard materijalne potrošnje, strategije prevazilaženja ograničenja u potrošnji i nivo subjektivne deprivacije*

Standard materijalne potrošnje iskazan je preko indeksa definisanog na osnovu sledećih šest dimenzija: (ne)opremljenost domaćinstva bazičnim i sekundarnim

<sup>15</sup> Analiza obuhvata sledeće slojeve: preduzetnike, stručnjake, službenike, KV radnike, poljoprivrednike, NKV radnike i potklasu. U potklasu su svrstana domaćinstva bez aktivnih članova koji obavljaju zanimanje ili penzionera (kod kojih je ranije zanimanje služilo za operacionalizaciju). Zbog malog broja domaćinstava u uzorku koja se svrstavaju u elitni položaj (političari, krupni preduzetnici i sl), ona nisu obuhvaćena analizom.

<sup>16</sup> Kulturni kapital domaćinstva računat je na osnovu najvišeg stepena obrazovanja svih punoletnih članova domaćinstva i podeljen na sledeće kategorije: nizak (24%), srednji (33%), srednji viši (36%) i visok (7%).

<sup>17</sup> Tip naselja uzet je u analizu zbog neujednačene infrastrukturne opremljenosti naselja kao preduslova dostupnosti određenog tipa potrošnje, posebno kada je reč o participaciji u novim oblicima potrošnje. Unutar gradskih naselja, diferencirana su sledeća naselja: Beograd; 4 velika grada: Subotica, Niš, Kragujevac i Novi Sad; drugi veći gradovi; i srednji i mali gradovi. U okviru seoskih naselja, izdvojena su: sela u okviru Beograda; sela u okviru drugih velikih gradova; sela u okviru ostalih gradova; i ostala seoska naselja (poslednja kategorija je relativno heterogena zbog različite udaljenosti takvih sela od gradova, ali je realno pretpostaviti da je ona značajna, bar za većinu naselja).

<sup>18</sup> Radni intenzitet računat je kao proporcija broja zaposlenih članova domaćinstva (i u formalnom i u neformalnom sektoru) i broja članova u radnom uzrastu. Izdvojene su sledeće kategorije: visok (na jednog zaposlenog jedan nezaposleni – 23% domaćinstava), umereni (na 1 zaposlenog od 1,1 do 2 nezaposlena – 35%) i nizak (na 1 zaposlenog člana više od 2,1 nezaposlenih – 15% domaćinstava). Iz ove klasifikacije izuzeta su domaćinstva u kojima su svi odrasli članovi penzioneri.

trajnim potrošnim dobrima (dve dimenzije), (ne)posjedovanje automobila, (ne) mogućnost odlaska na godišnji odmor, (ne)mogućnost kupovine nove odeće i obuće i (ne)mogućnost kupovine osnovnih sredstava za higijenu. Ovi indikatori odabrani su u skladu sa evropskim istraživanjima deprivacije u sferi potrošnje, koja u bazičnu dimenziju materijalne deprivacije ubrajaju sposobnost kupovine nove (a ne polovne) odeće i obuće, odlazak na godišnji odmor jedanput godišnje, u nekim društvima čak i mogućnost izlaska nekoliko puta nedeljno, a u sekundarnu dimenziju posjedovanje automobila, mobilnog telefona i drugih potrošnih dobara, kao i sposobnost njihove zamene kada su dotrajali (Whelan et al., 2002).<sup>19</sup>

Za indikatore bazične opremljenosti domaćinstva uzeti su frižider i mašina za veš, ne samo u pogledu (ne)posjedovanja, već (ne)nemogućnosti zamene dotrajalih aparata (starijih od 10 godina). Frižider jeste element standardne opremljenosti domaćinstava u Srbiji, jer ga samo 1,1% domaćinstava ne poseduje, ali čak svako deseto domaćinstvo ne poseduje mašinu za veš (9,3%). Među domaćinstvima koja poseduju aparate, međutim, čak 54,8% ima frižider stariji od 10 godina (u slučaju mašine za veš, 48,4%), što reflektuje relativno nisku potrošačku moć domaćinstava i značaj akumuliranih resursa. Sekundarna potrošnja merena je na osnovu posjedovanja sledećih uređaja: DVD, muzički stub, mašina za sudove, kompjuter, mobilni telefon, kablovska TV ili satelitska antena i Internet. Relativno je malo domaćinstava koja nemaju nijedan uređaj, 14%, ali je samo 26,2% domaćinstava koja poseduju sve od navedenih uređaja.<sup>20</sup> Posjedovanje automobi-

<sup>19</sup> Izbor dobara u navedenim dimenzijama je relativan i zavisi od dostignutog nivoa materijalnog standarda u datom društvu. Da bi depriviranost u potrošnji po bazičnoj dimenziji mogla da označava socijalnu isključenost, teži se izboru onih dobara čiji nedostatak nedvosmisleno vodi siromaštvu i socijalnoj isključenosti. Pri tome se može oslanjati na objektivni pristup (procenu eksperata), ili na takozvani konsenzualni ili subjektivni pristup, kada se neophodnim smatraju ona dobra koje takvima smatra bar 50% populacije (Mack, Lamsley, 1985). Treći pristup procenjuje depriviranost prema stepenu rasprostranjenosti posjedovanja određenih dobara (dakle ako je neko dobro postalo standardna opremljenost domaćinstva, u preko 90% slučajeva, smatra se da njegov nedostatak uslovljava depriviranost), što je kriterijum koji se sledi u ovoj analizi.

<sup>20</sup> U pogledu sekundarne opremljenosti, domaćinstva u selima u okviru Beograda bolje su opremljena od domaćinstava srednjih i malih gradova (5,4% bez ijednog aparata u odnosu na 12,7%), a razlike su daleko veće unutar seoskih no gradskih naselja (razlike se kreću od 3% domaćinstava bez ijednog aparata u Beogradu, do 12,7% u srednjim i malim gradovima, naspram 5,4% u beogradskim selima, do 28% u selima najudaljenijim od gradskih naselja). Ovi podaci dobro ilustruju združeni uticaj razlika u strukturi stanovništva po prihodima i socijalnom sastavu, ali i infrastrukturne opremljenosti naselja, odnosno dostupnosti preduslova određenog tipa potrošnje. Tu činjenicu još bolje ilustruje raspon potpune opremljenosti domaćinstava razmatranim aparatima, koji se kreće od 53,4% u Beogradu, do 9% u seoskim naseljima van Beograda, sa jasnom pravilnošću postepenog



la je, takođe, relativan luksuz, jer ga gotovo svako treće domaćinstvo u Srbiji ne poseduje, a samo 20% domaćinstava poseduje automobil vredniji od 2500 evra. Godišnji odmor, međutim, predstavlja pravi luksuz, koji sebi može da priušti tek svako treće domaćinstvo (36%), i to uključujući sve opcije (od odlaska samo nekih članova, do odlaska svih članova na odmor). Postotak domaćinstava koja ne mogu priuštiti kupovinu nove odeće (kupuju polovnu ili dobijaju kao pomoć) je relativno nizak, 7,7%, ali čak 39% domaćinstava pri kupovini odeće ili obuće prioritet daje nižoj ceni u odnosu na kvalitet. Samo 6,4% domaćinstava kupuje ne vodeći računa o ceni, a moglo bi se reći da taktiku „srednje cene“ (koja garantuje i zadovoljavajući kvalitet) primenjuje 47,9% domaćinstava. Iako se malo domaćinstava suočava sa nemogućnošću kupovine osnovnih potrepština za higijenu (2%), svako drugo domaćinstvo troši samo osnovna sredstva za higijenu (55%).

Navedeni opis materijalne potrošnje potvrđuje generalno nizak standard života u Srbiji i relativno rasprostranjenu deprivaciju u nekim od posmatranih dimenzija potrošnje,<sup>21</sup> koje u razvijenim društvima čine „normalni“ standard života.<sup>22</sup> Otuda većina dimenzija nije diskriminativna u pogledu socijalne isključenosti (poput godišnjeg odmora, na primer, ili sekundarne opremljenosti domaćinstava), te još predstavljaju oblast socijalne diferencijacije u pogledu posedovanja dobara koja su za različite slojeve manje ili više luksuzna, odnosno nedostižna.

Indeks potrošnje konstruisan je tako da unutar kategorije niske potrošnje ukaže na rasprostranjenost deprivacije u nekoliko ili svim posmatranim dimenzijama, odnosno da među domaćinstvima koja nisu deprivirana ukaže na razliku u nivou potrošnje (Tabela 1). Na osnovu takvog indeksa, gotovo svako treće domaćinstvo

---

smanjivanja, tako da sva urbana naselja imaju bolje pokazatelje od svih seoskih naselja uključujući i sela u okviru Beograda.

<sup>21</sup> Depriviranost je definisana na 6 dimenzija. Deprivacija u bazičnoj i sekundarnoj dimenziji opremljenosti domaćinstva definisana je neposjedovanjem nijednog od navedenih aparata. Depriviranim su smatrana i domaćinstva bez automobila, koja ne mogu da kupuju novu odeću i obuću i ona koja kupuju polovnu odeću, domaćinstva kojima nedostaju sredstva za osnovnu higijenu i čiji članovi ne idu na godišnji odmor.

<sup>22</sup> Na osnovu podataka istraživanja potrošnje u zemljama Evropske unije iz 2003. godine, kada je indikator materijalne deprivacije konstruisan na osnovu prosečnog broja nedostajućih dobara u domaćinstvu, od ukupno 8 posmatranih (od šporeta, frižidera, kolor TV, do mobilnog telefona i kompjutera), prosečna vrednost ovog indikatora je iznosila 0,5, međutim, u članicama pridruženim 2004. (obuhvaćenih istraživanjem) bila je tri do četiri puta viša (od 1,5 do 2,0). Slovenija je bila jedina zemlja u kojoj je vrednost indikatora bila na prosečnom nivou za EU, a pored nje samo je još Češka imala vrednost ispod 1. Među starim članicama (EU15), iznadprosečnu vrednost indikatora materijalne deprivacije imala je samo Portugalija (Marlier et al., 2007: 78).



u Srbiji deprivirano je bar u jednoj dimenziji potrošnje, dok su domaćinstva retko deprivirana na svim ili na većem broju dimenzija, što je u skladu sa nalazima istraživanja materijalne deprivacije u razvijenim zemljama (Saunders, 2003). Većina domaćinstava u Srbiji je srednjeg nivoa potrošnje, a tek svako deseto visokog (Tabela 1).

Tabela 1. Indeks materijalne potrošnje, 2003. i 2007. godine

Sloj	God.	Indeks materijalne potrošnje					
		Nizak – deprivirani				Srednji	Visok
		Na svim dimenz.	Na 4-5 dimenz.	Na 2-3 dimenz.	Na 1 dimenz.		
Preduzetnici	<b>2007.</b>	<b>0,0%</b>	<b>0,0%</b>	<b>0,0%</b>	<b>1,4%</b>	<b>64,3%</b>	<b>34,3%</b>
	2003.	0,0%	0,0%	0,0%	1,9%	68,5%	29,6%
Stručnjaci	<b>2007.</b>	<b>0,0%</b>	<b>0,0%</b>	<b>3,0%</b>	<b>7,2%</b>	<b>69,1%</b>	<b>20,7%</b>
	2003.	0,0%	0,8%	5,6%	10,3%	75,0%	8,3%
Službenici	<b>2007.</b>	<b>0,0%</b>	<b>0,2%</b>	<b>2,9%</b>	<b>9,1%</b>	<b>76,7%</b>	<b>11,1%</b>
	2003.	0,0%	0,2%	9,4%	14,4%	71,5%	4,5%
KV radnici	<b>2007.</b>	<b>0,0%</b>	<b>0,3%</b>	<b>8,8%</b>	<b>18,5%</b>	<b>65,8%</b>	<b>6,8%</b>
	2003.	0,2%	3,0%	18,4%	22,6%	54,2%	1,5%
Poljoprivrednici	<b>2007.</b>	<b>0,0%</b>	<b>4,1%</b>	<b>27,6%</b>	<b>16,7%</b>	<b>48,4%</b>	<b>3,1%</b>
	2003.	1,2%	17,4%	40,7%	16,7%	24,0%	0,0%
NKV radnici	<b>2007.</b>	<b>0,0%</b>	<b>5,7%</b>	<b>37,4%</b>	<b>21,1%</b>	<b>35,4%</b>	<b>0,4%</b>
	2003.	0,5%	11,7%	32,7%	23,9%	29,8%	1,5%
Potklasa	<b>2007.</b>	<b>2,4%</b>	<b>23,8%</b>	<b>35,7%</b>	<b>11,9%</b>	<b>23,8%</b>	<b>2,4%</b>
	2003.	5,3%	36,8%	26,3%	5,3%	26,3%	0,0%
Ukupno	<b>2007.</b>	<b>0,1%</b>	<b>1,9%</b>	<b>12,4%</b>	<b>13,0%</b>	<b>61,9%</b>	<b>10,7%</b>
	2003.	0,4%	5,7%	19,0%	16,9%	54,0%	4,0%

Za podatke iz 2003: Kramerov  $V = .276$ ,  $p = .000$ ; Za podatke iz 2007: Kramerov  $V = .272$ ,  $p = .000$

Indeks materijalne potrošnje domaćinstava ima relativno visoku korelaciju sa slojnom pripadnošću (0,519), ujedno i najizrazitiju u poređenju sa drugim varijablama (Tabela 2). Distribucija indeksa materijalne potrošnje prema slojnoj pripadnosti (Tabela 1) ukazuje na koncentraciju depriviranosti, odnosno visokog standarda potrošnje na polovima socijalne strukture i prosečnost potrošnje ostalih domaćinstava, obeleženu manjim ili većim stepenom odricanja.

Domaćinstva potklase su ubedljivo najviše deprivirana, to je jedina grupa u kojoj su zabeleženi retki slučajevi deprivacije na svim dimenzijama (2,4%) i značajan broj domaćinstava depriviranih na većem broju dimenzija (23,8%). Pored potklase i u grupi NKV radnika, domaćinstva koja se suočavaju sa deprivacijom čine apsolutnu većinu (75% odnosno 64,2%). Domaćinstva poljoprivrednika se gotovo ravnomerno raspoređuju na deprivirana i nedeprivirana, dok kod svih ostalih slojeva dominiraju domaćinstva sa srednjom vrednošću indeksa potrošnje. Indi-

kativno je, međutim, da domaćinstava koja se suočavaju sa deprivacijom ima u svim posmatranim slojevima (Tabela 1).

Tabela 2. Koeficijent korelacije dimenzija potrošnje i varijabli društvenog položaja

	Slojevi	Prihodi	Kulturni kapital	Radni intenzitet	Tip naselja
MATERIJALNA POTROŠNJA	<b>-,519(**)</b>	,306(**)	<b>,496(**)</b>	,029	<b>-,238(**)</b>
	,000	,000	,000	,293	,000
SAMOPROVIZIJA	,131(**)	<b>-,240(**)</b>	<b>-,169(**)</b>	,083(**)	,155(**)
	,000	,000	,000	,002	,000
DRUGE STRATEGIJE	,019	,067(**)	,002	-,013	,019
	,405	,003	,947	,630	,408
SUBJEKTIVNA DEPRIVACIJA	<b>,148(**)</b>	<b>-,133(**)</b>	<b>-,115(**)</b>	,073(**)	,067(**)
	,000	,000	,000	,006	,003
HRANA VAN DOMAĆINSTVA	<b>-,427(**)</b>	,346(**)	<b>,460(**)</b>	-,014	<b>-,307(**)</b>
	,000	,000	,000	,607	,000
ŠOPING CENTRI	<b>-,358(**)</b>	,278(**)	<b>,378(**)</b>	-,030	<b>-,229(**)</b>
	,000	,000	,000	,252	,000
OTVORENE PIJACE I KINESKE RADNJE	,108(**)	<b>-,167(**)</b>	<b>-,105(**)</b>	,057(*)	,088(**)
	,000	,000	,000	,030	,000
KUPOVINA VAN MESTA BORAVKA	,000	-,045(*)	-,042	-,034	<b>,239(**)</b>
	,989	,045	,060	,365	,000

\*\* Korelacija je značajna na nivou 0,01 (2-kraja).

\* Korelacija je značajna na nivou 0,05 (2-kraja).

Nivo potrošnje domaćinstava se lagano poboljšao između 2003. i 2007. godine, budući da je došlo do smanjenja postotka domaćinstava u svim opcijama deprivirane potrošnje, kao i do porasta udela domaćinstava srednjeg i visokog indeksa potrošnje. Pozitivne promene u potklasi karakteriše smanjenje deprivacije po broju dimenzija, ali ne i smanjenje udela domaćinstava u ovom položaju, dok su najizrazitije promene zabeležene kod poljoprivrednika (višestruko smanjenje udela domaćinstava koja su deprivirana na 4-5 dimenzija, kao i gotovo dvostruko smanjenje depriviranih na 2-3 dimenzije i isto toliko povećanje procenta domaćinstava srednje vrednosti indeksa potrošnje). Podaci u oba istraživanja pokazuju da povoljan položaj službenika i dalje čini relevantnom podelu na „bele“ i „plave“

okovratnike, ali i raslojavanje unutar „plavih“ okovratnika. Potom, izrazito poboljšanje položaja poljoprivrednika<sup>23</sup> ukazuje na postepeno uzdizanje ovog sloja, dok superiorni položaj preduzetnika (iako bez značajne zastupljenosti krupnih preduzetnika u uzorku) potvrđuje značaj tržišnih principa socijalne stratifikacije, a izrazitije poboljšanje položaja stručnjaka na indeksu materijalne potrošnje ukazuje i na konsolidovanje ovog sloja.<sup>24</sup>

U periodu 2003-2007. domaćinstva u Srbiji su zabeležila veće pozitivne promene u sferi potrošnje no prihoda (Grafikoni 1 i 2 u Prilogu). To se može povezati sa nalazom da u svim društvenim slojevima određeni postotak domaćinstava troši više no što prihoduje (oko 10% kod viših društvenih slojeva, 15% kod NKV radnika, 20% kod poljoprivrednika, i čak 35% kod potklase), što je dugo bilo karakteristično i za druge postsocijalističke zemlje (Braithwaite et al., 1999) a dovodi se u vezu sa iskrenošću u prijavljivanju prihoda (zbog rada u sivoj ekonomiji), ali i sa relativno raširenom praksom samoprovizije dobara i usluga kod svih socijalnih slojeva (sa relativno niskim koeficijentima korelacije sa svim varijablama, Tabela 2), kao i sa relativno diversifikovanim strategijama prevazilaženja finansijskih teškoća u sferi potrošnje, takođe, bez povezanosti sa posmatranim varijablama socijalnog položaja (varijabla druge strategije u Tabeli 2, bez statistički značajnih korelacija).

Većina domaćinstava prevazilazi nedostatak novca pre svega redukujući potrošnju (44,5%), a sve ostale strategije su gotovo ravnomerno zastupljene i obuhvataju: oslanjanje na dozvoljeni minus u banci ili podizanje kredita (14,6%), trošenje ušteđevine (12,1%), dodatni rad, odnosno zaradu (11,4%) i pozajmice od rođaka i/ili prijatelja (10,8%). Iz dobijene distribucije se vidi da strategije oslanjanja na finansijske institucije u vreme istraživanja još nisu bile oblast distinkcije među

<sup>23</sup> Poljoprivrednici su zabeležili poboljšanje na svim posmatranim dimenzijama indeksa potrošnje, a najznačajnije u pogledu posedovanja automobila (procenat domaćinstava bez automobila smanjen je sa 77,9% na 44,4%, iako je uglavnom reč o polovnim automobilima vrednosti do 2500 evra), potom je izrazito poboljšanje zabeleženo u pogledu mogućnosti kupovine nove odeće i obuće (postotak domaćinstava koja nabavljaju nošenu odeću se smanjio sa 30,2% na 9,6%), kao i u pogledu mogućnosti korišćenja sredstava za higijenu (procenat domaćinstava koja nisu mogla da kupuju ni osnovna sredstva je smanjen sa 14% na 1%). Na prve dve od pomenutih dimenzija, domaćinstva NKV radnika su zabeležila pogoršanje, te su domaćinstva poljoprivrednika 2007. godine od njih bolje pozicionirana, dok je u 2003. godini bilo obrnuto.

<sup>24</sup> Zbog spore privatizacije i reformisanja javnog sektora, položaj stručnjaka i rutinskih nemanuelaca tokom transformacije je beležio izrazitiju statusnu inkonzistenciju, usled pada dohotka i gubitka privilegija koje su im nekada bile garantovane u društvenom sektoru. Mnoga istraživanja pokazala su i da je ulazak u preduzetnički sloj bio alternativan način da visokoobrazovani brže osete značajnije promene u svom materijalnom statusu (Bolčić, Milić, 2002).

domaćinstvima (po posmatranim obeležjima), a kamoli opšte rasprostranjena praksa karakteristična za moderna potrošačka društva. Dominantna praksa redukovanja potrošnje u svim socijalnim grupama, takođe je nespecifična za potrošačko ponašanje u konsolidovanom ekonomskom kontekstu i ukazuje da ga srpsko tržište još nije (bilo) dostiglo.

Strategije zadovoljavanja određenih potreba u sferi potrošnje samostalnim radom u domaćinstvu izrazitije su povezane sa nivoom prihoda no sa drugim obeležjima, i ove razlike su ilustrovane u Tabeli 4. Imajući, međutim, u vidu da se većina domaćinstava u uzorku grupiše u nižim dohodovnim kategorijama (sa niskim, srednje niskim i srednjim dohotkom je 77,7% domaćinstava),<sup>25</sup> očigledno je da većina domaćinstava primenjuje strategije samoprovizije, i to istovremeno u više oblasti (hrana, odeća, opremljenost stana).<sup>26</sup> Odgovor na pitanje da li se iza ovih podataka kriju razlike u motivaciji (samoiskazivanje kreativnosti ili nužda) i u kojoj meri su one karakteristične za različite socijalne grupe, nije moguće dobiti iz podataka ovog istraživanja, ali se sa velikom verovatnoćom može pretpostaviti da uočene razlike pre ukazuju na neujednačeni stepen nužnosti samoprovizije nego specifičnu distinkciju u praksi samoprovizije.

Tabela 3. Strategije samoprovizije domaćinstava prema prihodima

Prihod	Strategije samopomoći*				Ukupno
	Bez	Jedna	Dve	Tri	
Nizak	27,1%	15,4%	18,6%	38,8%	100,0
Srednji niži	30,2%	13,2%	22,7%	33,8%	100,0
Srednji	38,5%	12,6%	25,5%	23,4%	100,0
Srednji viši	54,9%	9,3%	21,4%	14,4%	100,0
Visok	74,1%	3,5%	16,5%	5,9%	100,0
Ukupno	38,3%	12,2%	22,5%	27,0%	100,0

\* Obuhvaćene su strategije proizvodnje hrane i pića iz sopstvene bašte; popravka instalacija, krečanje, popravka aparata; prepravka i šivenje odeće (pletenje i sl).Kramerov V .160 p=,000

<sup>25</sup> Domaćinstva su prema prihodima podeljena u pet grupa: sa niskim prihodima (9,6%), sa srednje nižim (43,8%), sa srednjim (24,3%), sa srednje višim (17,9%), i sa najvišim prihodima (4,2%). Takva distribucija dobro ukazuje na relativno male segmente najsiromašnijih i najbogatijih, kao i na grupisanje većine domaćinstava u srednji ešalon (sa dominacijom srednje nižih prihoda).

<sup>26</sup> I unutar svih slojeva, sa izuzetkom preduzetnika i stručnjaka, prevladavaju domaćinstva koja primenjuju strategije samoprovizije. U slučaju potklase, uočava se manje oslanjanje na strategije samostalnog rada što, u skladu sa prethodno analiziranim podacima, ukazuje na odsustvo neophodnih materijalnih resursa (pri tome je važno napomenuti da domaćinstva potklase nisu relativno starija, što bi se moglo pretpostaviti i povezati sa problemom nedostajućeg humanog kapitala).

Indeks subjektivne deprivacije u sferi potrošnje konstruisan je na osnovu procene ispitanika da li osećaju da u njihovom domaćinstvu u dužem periodu nisu zadovoljene neke potrebe koje spadaju u dimenzije obuhvaćene indeksom materijalne potrošnje (nabavka neophodnih kućnih aparata, odeće i obuće, automobila, odlazak na letovanje). Uočljivo je da veći postotak ispitanika ima osećaj subjektivne deprivacije (bez obzira na intenzitet) u odnosu na postotak domaćinstava koja imaju nizak indeks materijalne potrošnje (deprivirani bar na jednoj ili više dimenzija), 89,7% prema 42% (Tabela 4 i Tabela 1).

Tabela 4. Indeks subjektivne deprivacije u potrošnji

Slojevi	Indeks subjektivne deprivacije				Ukupno
	Bez	Niska	Srednja	Visoka	
Preduzetnici	13,8%	72,3%	12,3%	1,5%	100,0%
Stručnjaci	14,5%	71,1%	9,2%	5,2%	100,0%
Službenici	10,7%	70,2%	14,8%	4,3%	100,0%
KV radnici	8,4%	74,1%	10,7%	6,8%	100,0%
Poljoprivrednici	7,9%	69,2%	15,9%	7,0%	100,0%
NKV radnici	7,8%	64,3%	15,2%	12,7%	100,0%
Potklasa	8,3%	52,1%	18,8%	20,8%	100,0%
Ukupno	10,3%	69,9%	12,8%	6,9%	100,0%

Kramerov V .106 p=,000

Među ispitanicima, odnosno domaćinstvima, dominira nizak stepen subjektivne deprivacije (69,9%), što je u skladu sa utvrđenom retkom deprivacijom na više dimenzija potrošnje. Indeks subjektivne deprivacije, međutim, pokazuje manji koeficijent korelacije sa posmatranim varijablama od indeksa materijalne potrošnje (iako je u oba slučaja najizrazitija po slojevima) (Tabela 2), a indeksi materijalne potrošnje i subjektivne deprivacije imaju statistički značajnu ali nisku korelaciju (-.136), što govori da se subjektivna percepcija depriviranosti proporcionalno ne smanjuje sa porastom dostupnih mogućnosti (može se i povećavati). To jeste u skladu sa nalazima istraživanja potrošnje u drugim postsocijalističkim zemljama, a suprotno je nalazima u razvijenim evropskim zemljama, gde su razlike između objektivne i subjektivne deprivacije manje, a nivo objektivne deprivacije je, po pravilu, viši od subjektivne. Viši nivo subjektivne od objektivne deprivacije u potrošnji je pod uticajem niza faktora, među kojima se ističe izraženija aspiracija za višim standardom života i proces socijalne emulacije, koji čine da je subjektivna percepcija jače povezana sa modelom referentne grupe (ne nužno unutar istog nacionalnog konteksta – emulacija zapadnih modela), nego sa realnim finansijskim mogućnostima (Matković et al., 2007: 642-648).

## Novi oblici potrošnje i socio-prostorna diversifikacija

Pojava novih oblika potrošnje je pretpostavljena oblast socijalne distinkcije. U ovom empirijskom istraživanju, fokus je stavljen na mesta kupovine, koja mogu da budu statusno značajna, budući da u potrošačkom društvu postaje jednako značajno gde neko kupuje, kao i šta kupuje. Lanci internacionalnih šoping molova i brze hrane, restorana, i sl, jesu prostori prilagođeni zahtevima savremenog globalnog sveta, čiji su idealno tipski akteri pripadnici srednje i više klase, sa visokim stepenom aktivnosti na sve konkurentnijem tržištu rada, čija je organizacija svakodnevice prilagođena zahtevima brzog protoka ideja, robe, novca. Posećivanje takvih mesta je bitan element socijalne emulacije kod ostalih segmenata stanovništva u meri u kojoj su im (platežno, prostorno) dostupna (Jayne, 2006). Šoping molovi, kao mesta u kojima kupovina nije (uvek) obavezna, posebno teže da uključe što šire segmente populacije u iskustvo potrošnje (između ostalog i koncepcijom akcionih sniženja cena određene robe), stvarajući novu viziju socijalne kohezije i nudeći lokalnom stanovništvu utisak prevazilaženja (ograničenja) lokalne sredine i identifikaciju sa razvijenim, bogatim svetom (oponašanjem obrazaca potrošnje po globalnom modelu). Pojava takvih prostora, dakle, predstavlja prodor modela masovne potrošnje i doprinosi stratifikacijskoj dinamici.

Imajući u vidu dugogodišnje iscrpljivanje domaćinstava Srbije u potrošnji, međunarodne sankcije, sporu privatizaciju i prodor stranih investicija, kao i strogi vizni režim, realno je da pojava navedenih prostora potrošnje bude posebno privlačna za sve posmatrane socijalne grupe, iako ne i jednako pristupačna. S druge strane, zbog značajnog broja domaćinstava sa skromnim primanjima, otvorene pijace i dalje ostaju važno mesto snabdevanja relativno velikog segmenta stanovništva, za koje i kineske prodavnice predstavljaju novu, ali dostupnu alternativu globalnim brendovima (ili njihovim manje ili više uverljivim falsifikatima). Budući da je istraživanje obavljeno u leto 2007. godine, kada ni u Beogradu nije bilo velikih šoping molova (Delta siti je otvoren krajem 2007, a Ušće tek početkom 2009), osim Merkatora i nekoliko hipermarketa, polazna pretpostavka je bila da je proces distinkcije u ovim oblicima potrošnje tek u začetku, ali da se može uočiti između domaćinstava različitog materijalnog i slojnog položaja, kulturnog kapitala, radnog intenziteta, kao i mesta stanovanja (budući da su šoping centri i slični prostori prevashodno locirani u velikim gradovima). Nedostatak razvijene ponude ograničio je i opseg pitanja, pa se ovom prilikom nije ulazilo u ispitivanje preferiranih brendova.

Indeks potrošnje hrane (spremljene) van kuće je operacionalizovan na osnovu tri indikatora: kupovina brze hrane, naručivanje hrane za kućnu dostavu i konzumiranje hrane u restoranima, pri čemu su na svakoj dimenziji suprotstavljeni slu-

čajevi onih koji nikada ne koriste navedene opcije u odnosu na one koji to čine, bez obzira na učestalost.<sup>27</sup> Takav indeks je najizrazitije povezan sa kulturnim kapitalom i slojnom pripadnošću, statistički je značajna korelacija i sa prihodima i mestom stanovanja, ali ne i sa intenzitetom zaposlenosti članova domaćinstva (Tabela 2). To ovom vidu potrošnje daje specifična obeležja u uslovima visoke nezaposlenosti, posebno mladih, kao i njihovog relativno kasnog napuštanja porodica porekla (Petrović, 2004). Činjenica da je pozitivna korelacija indeksa konzumiranja hrane van kuće veća sa kulturnim kapitalom domaćinstva nego sa prihodima, ukazuje da troškovna dostupnost ima manji značaj u odnosu na simboličko značenje koje se pridaje ovim oblicima i prostorima potrošnje. Distribucija vrednosti indeksa potrošnje hrane van kuće, prema socijalnoj pripadnosti i tipu naselja data je u Tabeli 5.

Tabela 5. Indeks potrošnje hrane (spremljene) van kuće

Varijabla	Indeks hrana van domaćinstva				Ukupno
	Nikada	Jedan vid	Dva vida	Sva tri	
<i>Slojevi</i>					
Preduzetnici	9,6%	28,8%	41,1%	20,5%	100,0%
Stručnjaci	20,7%	25,3%	32,6%	21,4%	100,0%
Službenici	27,1%	28,6%	27,1%	17,2%	100,0%
KV radnici	40,4%	32,9%	19,2%	7,5%	100,0%
Poljoprivrednici	68,1%	22,2%	8,3%	1,4%	100,0%
NKV radnici	66,7%	23,3%	7,6%	2,4%	100,0%
Potklasa	78,7%	17,0%	2,1%	2,1%	100,0%
<i>Tip naselja</i>					
Grad	26,8%	27,3%	27,5%	18,4%	100,0%
Selo	52,7%	26,6%	15,5%	5,3%	100,0%
Ukupno	39,0%	26,9%	21,8%	12,2%	100,0%

Za slojeve Kramerov V .262 p=.000; za tip naselja Kramerov V .308 p=.000

Domaćinstva preduzetnika, stručnjaka i službenika se izdvajaju po većem stepenu korišćenja ovih oblika potrošnje hrane, domaćinstva KV radnika imaju prelazna obeležja, dok u ovim oblicima potrošnje najmanje participiraju domaćinstva poljoprivrednika, NKV radnika i potklase. Brza hrana jeste najpristupačnija opcija za niže socijalne slojeve, ali se i ona češće praktikuje među domaćinstvima

<sup>27</sup> Od navedenih opcija, brza hrana je najčešće zastupljena (često je praktikuje 33,6% domaćinstava, retko 19,2% a nikada 46,2%), ishrana u restoranima već znatno ređe (8,4%, 30,3% i 60,4% respektivno), a daleko najređe opcija naručivanja hrane (3,6% često, 11,1% retko i 84,2% nikada).



najviših položaja (30% domaćinstava preduzetnika, stručnjaka i službenika nikada ne konzumira brzu hranu, prema 45% domaćinstava KV radnika i 71% NKV radnika), dok je hrana za kućnu dostavu generalno malo zastupljena (samo 3,5% domaćinstava u uzorku koristi ovu opciju često, a čak 85,6% nikada).

Diferencijacija domaćinstava prema tipu naselja odražava neujednačenu prostornu dostupnost posmatranih opcija, te se ispoljava pre svega u procentu domaćinstava koja nikada ne koriste hranu spremljenu van kuće. Tako Beograd i četiri najveća grada u Srbiji imaju najniži postotak domaćinstava koja ne praktikuju ovu vrstu potrošnje hrane (18%), potom slede domaćinstva u drugim gradovima, ali i selima u okviru Beograda (sa 35-37%), a najviše je takvih domaćinstava (54-55%) u drugim seoskim naseljima, što odgovara ne samo prostornoj nedostupnosti navedenih opcija, već i visokom stepenu samoprovizije hrane kod domaćinstava ovog tipa naselja.

Razlike u učestalosti kupovine neprehrambene robe u šoping centrima<sup>28</sup> su statistički značajno povezane sa svim posmatranim varijablama, a najviše sa kulturnim kapitalom i slojnom pripadnošću (Tabela 2), što i u ovom slučaju potvrđuje značaj simboličke vrednosti ovih prostora i robe koja se u njima prodaje. S druge strane, međutim, praktikovanje i učestalost kupovine iste vrste robe na otvorenim pijacama i u kineskim radnjama pokazuje manji stepen povezanosti sa svim varijablama, ali u relativnom smislu izrazitiju povezanost sa prihodima, no sa slojnom pripadnošću, odnosno kulturnim kapitalom (Tabela 2). To upućuje na činjenicu da ovi prostori nisu diskriminativni pre svega zbog relativno skromnih prihoda domaćinstava u svim slojevima, odnosno kategorijama kulturnog kapitala. Moguće je pretpostaviti i da se između ovih grupacija, ali i unutar njih, profilise različita motivacija za kupovinu u kineskim radnjama i na buvljim pijacama (materijalna nužda, odnosno alternativni stilovi povezani sa specifičnim vrednosnim opredeljenima).

Podaci u Tabeli 6 ilustruju slojne razlike prema učestalosti kupovine u šoping molovima, odnosno na buvljim pijacama i u kineskim radnjama. Kod viših sloje-

<sup>28</sup> Sva posmatrana obeležja domaćinstava su statistički značajno povezana sa praksom kupovine i drugih artikala u šoping centrima, ali je jačina korelacije najveća kada se posmatraju neprehrambeni proizvodi (odeća, obuća, tehnička roba), što su ujedno i proizvodi koji se najčešće kupuju na otvorenim/buvljim pijacama i u kineskim radnjama (domaćinstva u uzorku, na primer, uopšte ne kupuju hranu i piće u kineskim prodavnicama, a na buvljim pijacama samo 6,7%, slični podaci dobijaju se i u pogledu sredstava za higijenu ili opremanje domaćinstava). Upravo je upoređivanje učestalosti kupovine u šoping centrima i na buvljim pijacama/u kineskim radnjama bilo u fokusu analize, nezavisno od praktikovanja kupovine i na drugim uobičajenim mestima (prodavnice u blizini stana, centru grada i sl).

va je povremena i česta kupovina na otvorenim pijacama i u kineskim radnjama zastupljenija no što je kod nižih slojeva zastupljena kupovina u šoping centrima, koji su, kao mesta kupovine, gotovo van iskustva poljoprivrednika, NKV radnika i potklase. Niska participacija domaćinstava potklase na svim posmatranim mestima potvrđuje njihovu isključenost iz (n)ovih potrošačkih praksi.

Tabela 6. Mesto kupovine neprehrambenih proizvoda

	Šoping centri			Buvlje pijace i kineske radnje		
	Nikada	Povreme- no i često	Ukupno	Nikada	Povreme- no i često	Ukupno
Preduzetnici	37,0%	63,0%	100,0%	69,9%	30,1%	100,0%
Stručnjaci	41,1%	58,9%	100,0%	66,4%	33,6%	100,0%
Službenici	48,0%	52,0%	100,0%	57,0%	43,0%	100,0%
KV radnici	65,9%	34,1%	100,0%	43,8%	56,2%	100,0%
Poljoprivrednici	81,2%	18,8%	100,0%	54,2%	45,8%	100,0%
NKV radnici	87,8%	12,2%	100,0%	48,1%	51,9%	100,0%
Potklasa	84,1%	15,9%	100,0%	72,7%	27,3%	100,0%
Ukupno	60,4%	39,6%	100,0%	55,4%	44,6%	100,0%

Za šoping centre Kramerov V .366 p=.000; za buvlje pijace i kineske radnje Kramerov V .181 p=.000

Kupovina u šoping centrima ima statistički značajnu povezanost sa tipom naselja, a uočena korelacija između kupovine van stalnog mesta boravka i tipa naselja (Tabela 2) upućuje i na porast značaja ovog tipa prostorne pokretljivosti stanovništva. Između 60% i 70% domaćinstava iz seoskih naselja (zavisno od tipa), i preko 50% domaćinstava iz manjih gradova praktikuju kupovinu van stalnog mesta boravka, dok to čini samo 10% domaćinstava iz Beograda odnosno 12% domaćinstava iz sledeća četiri najveća grada, a već u drugim većim gradovima se njihov udeo penje na 43% domaćinstava. Dok procenat domaćinstava koja praktikuju ovaj vid kupovine raste sa pretpostavljenom udaljenošću seoskih naselja od gradova, postotak domaćinstava koja to često čine opada, odnosno veći je u naseljima koja su bliže gradovima. Tako, 43% domaćinstava iz sela u okolini Beograda često (više puta mesečno) kupuju van mesta stalnog boravka u odnosu na 25,9% domaćinstava iz sela koja nisu u okviru administrativnih područja gradova. Iako su ispitanici iz Beograda najmanje pokretljivi zbog kupovine, uzak segment populacije koji to čini odlazi u inostranstvo, a relativno malobrojna domaćinstva iz četiri najveća grada nakon Beograda uglavnom u Beogradu. Domaćinstva iz manjih gradova i seoskih naselja u najvećem broju odlaze u najbliži veći grad, odnosno najbliže gradsko naselje (Tabela 7).

Tabela 7. Destinacija kupovine van mesta stalnog boravka

Naselje	Destinacija kupovine					
	BG	Veliki gradovi	najbliži veći grad	Najbliži grad	Susedne zemlje	Druge zemlje
Beograd	0,0%	24,1%	0,0%	0,0%	35,7%	39,3%
4 grada	51,5%	12,1%	6,1%	0,0%	18,2%	12,1%
drugi veći gradovi	35,7%	35,7%	24,5%	2,0%	1,0%	1,0%
srednji i mali gradovi	13,0%	32,4%	31,5%	19,4%	1,9%	1,9%
Sela u okviru Bg i velikih gr.	19,2%	16,4%	,0%	60,3%	1,4%	2,7%
Sela u okviru većih gradova	10,0%	1,8%	34,5%	50,9%	0,9%	1,8%
druga sela blizu gradova	0,8%	21,1%	28,1%	40,6%	4,7%	4,7%
druga sela	5,9%	7,3%	28,4%	58,5%	0,0%	0,0%
Ukupno	11,0%	17,9%	20,9%	40,3%	4,7%	5,1%

Kramerov V.359

Kupovina van stalnog mesta boravka nema statistički značajnu korelaciju sa slojnom pripadnošću, prihodima i kulturnim kapitalom domaćinstava (Tabela 2), jer u ukupnom broju domaćinstava koja praktikuju ove aktivnosti dominiraju stanovnici srednjih i manjih gradova i seoskih naselja, koji se, bez obzira na ova socijalna obeležja, suočavaju sa nedovoljnom ili neadekvatnom ponudom u mestu stanovanja. Kada je reč o domaćinstvima iz Beograda i najvećih gradova u Srbiji, koja u svom neposrednom okruženju imaju relativno razvijenu ponudu, svakako da je reč o praksama koje imaju pozicioni karakter, ali zbog malog broja ovih domaćinstava u uzorku, analiza koja zahteva disperziju po više obeležja nije bila moguća.

### Zaključne napomene

Iako su tokom poslednje dve decenije domaćinstva u Srbiji (bila) izložena dugotrajnoj ekonomskoj krizi i padu životnog standarda, prethodna analiza je pokazala da se razlike u oblasti potrošnje jasno uočavaju prema posmatranim socijalnim obeležjima, a posebno prema slojnoj pripadnosti domaćinstava. Te razlike se odnose na nivo uspešnosti održavanja odnosno (postepenog) podizanja standarda potrošnje (za čim imaju aspiraciju svi socijalni slojevi, sudeći po visokoj i relativno ujednačenoj subjektivnoj deprivaciji), ali i na specifična mesta obavljanja kupovine, ne samo u pogledu troškovne dostupnosti, već i simboličkog značenja. Uopštena slika o standardu materijalne potrošnje u Srbiji, međutim, govori o prevladajućem niskom standardu na većini posmatranih dimenzija, koje bi u savremenom društvu trebalo da predstavljaju opšti standard života a ne luskuz, te da

izgube distinktivni status u pogledu dostupnosti (premda ne i kvaliteta). Činjenica da se svi slojevi suočavaju sa ekonomskim teškoćama i visokom nezaposlenošću, s jedne strane, smanjuje međuslojne razlike, te iako je depriviranost u potrošnji koncentrisana na dnu socijalne stratifikacije, među svim posmatranim slojevima ima domaćinstava koja se suočavaju sa nekim stepenom objektivne deprivacije. S druge strane, to istovremeno povećava unutar-slojne razlike, tako da i među domaćinstvima potklase ima oko 30% onih koja se ne suočavaju sa deprivacijom u potrošnji ni po jednoj dimenziji.

I pored toga što je poboljšanje standarda potrošnje između 2003. i 2007. godine uočeno kod svih socijalnih grupa, razlike među njima ostaju jednako značajne. Linija diferencijacije između **manuelnih i nemanuelnih slojeva** i dalje je značajna, ali se uočavaju promene i unutar manuelnih slojeva. Tako je, prema nalazima istraživanja iz 2003. godine, položaj domaćinstava poljoprivrednika bio lošiji od domaćinstava NKV radnika, a na osnovu istraživanja iz 2007. godine, ona se pozicioniraju između domaćinstava KV i NKV radnika. To ukazuje na poboljšanje potrošnje ovog (manuelnog) sloja, odnosno na njegovu heterogenizaciju (u pogledu preduzetništva), dok pogoršanje položaja NKV radnika (to je jedini sloj koji je na nekim dimenzijama indeksa potrošnje zabeležio pogoršanje) ukazuje na produblјivanje razlika unutar „pravih“ manuelnih slojeva. U pogledu primenjenih strategija prevazilaženja finansijskih ograničenja u sferi potrošnje (samoprovizija, redukovanje potrošnje, korišćenje kredita, dodatnog rada, pozajmica i sl), međutim, ne uočavaju se razlike prema posmatranim obeležjima, što je odraz i nedovoljno konsolidovanog ekonomskog okruženja i profilacije potencijalno distinktivnih opcija.

Opšta rasprostranjenost subjektivne deprivacije u potrošnji je rezultat relativno skromnih i sporo rastućih prihoda u svim socijalnim slojevima u odnosu na referentni (zapadni) model potrošnje. Sa uopšteno niskim prihodima povezana je i značajna rasprostranjenost kupovine na otvorenim pijacama i u kineskim radnjama, dok praktikovanje fokusiranih novih oblika potrošnje pokazuje izrazitije slojne razlike i razlike koje su više povezane sa kulturnim kapitalom no prihodima, što ilustruje njihov simbolički značaj. Diferencijacija u sferi potrošnje domaćinstava prema tipu naselja odražava neujednačenu (prostornu) dostupnost nekih opcija potrošnje (infrastrukturne pretpostavke u sferi sekundarne opremljenosti domaćinstva, kao i lokacije novih prostora potrošnje), i daje novu (pozicionu) dimenziju prostornoj pokretljivosti stanovništva.

Imajući u vidu da se sve razlike u potrošnji ne mogu izvesti iz obeležja socijalne stratifikacije, moguće je pretpostaviti i drugačije distinkcije (u motivaciji za kupovinu u kineskim radnjama i na buvljim pijacama, te za praksu samoprovizije)

unutar ili između domaćinstava posmatranih karakteristika. Distinkcije u potrošnji će dobijati na značaju sa porastom potrošačkih opcija (novi šoping molovi i povećani asortiman roba, nove finansijske pogodnosti potrošačkih kredita, koji su nakon 2007. godine dobili na zamahu, kao i očekivani porast šoping tura u inostranstvo sa viznom liberalizacijom od decembra 2009. godine), a, sa podizanjem opšteg životnog standarda, realno je očekivati i veću spremnost ispitanika da govore o ukusima u sferi potrošnje, budući da je u vreme istraživanja dominirala perspektiva deprivacije i/ili održavanja standarda života (i kroz dominaciju izbora nižih, odnosno „srednjih“ cena). O tome govore i podaci da je kupovina retko navođena kao omiljena aktivnost u slobodnom vremenu (samo 1-2% ispitanika, i kao prvi, i kao drugi, i kao treći mogući izbor),<sup>29</sup> a da su pristupačne cene bile važne za 92,5% ispitanika, dok je tek svaki treći ispitanik (33%) smatrao važnim da roba bude određene marke, uz statistički značajnu, ali nisku korelaciju takvog odgovora sa slojnom pripadnošću, prihodima i kulturnim kapitalom.

---

<sup>29</sup> Ispitanice ženskog pola jednako se retko bave šopingom u slobodnom vremenu, ali ipak relativno češće no muškarci (kao prvi izbor 2% u odnosu na 0,3%), a mladi nešto češće no stariji (kohorta 19-45 godina oko 2,5%, u poređenju sa ispod 1% kod starijih).

## LITERATURA

- Bauman, Z. (1995). "Searching for a Centre that Holds", in Fetherstone, M., Lash, S., Robertson, R. (eds.). *Global Modernities. Theory, Culture and Society*. Sage Publication, 140-154.
- Bauman, Z. (2001). "Consuming Life", *Journal of Consumer Culture*. 1(1), 9-29.
- Biggart, N. W., Beamish, T. D. (2003). "The Economic Sociology of Conventions: Habit, Custom, Practice and Routine in Market Order". *American Review of Sociology*. 29, 443-464.
- Bocock, R. (2001). *Consumption*. Routledge: Key Ideas.
- Bogenhold, D. (2001). "Social Inequality and Sociology of Lifestyle: Material and Cultural Aspects of Social Stratification". *American Journal of Economics and Sociology*. Vol 60(1), 829-847.
- Bolčić, S.; Milić, A. (ur.). (2002). *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: ISI FF.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. London: Routledge.
- Braithwaite, J., Grootaert, Ch., Milanovic, B.(eds.). (1999). *Poverty and Social Assistance in Transition Countries*. New York: St. Martin's Press.
- Campbell, C. (1992). "The Desire for the New: Its Nature and Social Location as Presented in Theories of Fashion and Modern Consumerism", in Silverman, R., Hirsch, E. (eds.). *Consuming Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*. London: Routledge, 48-64.
- Campbell, C. (2005). "The Craft Consumer: Culture, craft and consumption in a postmodern society". *Journal of Consumer Culture*. 5(1), 23-42.
- Corrigan, P. (1997). *The Sociology of Consumption*. Sage Publication.
- Deacon, B. (2000). "Eastern European welfare states: the impact of the politics of globalisation". *Journal of European Social Policy*. 10 (2), 146-161.
- Dwyer, R. E. (2009). "Making a Habit of it: Positional Consumption, Conventional Action and Standard of Living". *Journal of Consumer Culture*. 9(3), 328-347.
- European Commission. (2008). *Socijalna zaštita i socijalna uključenost u Srbiji*.
- Featherstone, M. (1991). "City Cultures and Post-modern Lifestyles", in *Consumer Cultures and Postmodernism*. Sage Publication. ch.7, 387-408.
- Holt, D. B. (1997). "Distinction in America? Recovering Bourdieu Theory of Tastes from its Critics". *Politics*. 36, 166-192.
- Jayne, M. (2006). *Cities and Consumption*. London: Routledge.
- Keller, M. (2005). "Needs, Desires and the Experience of Scarcity". *Journal of Consumer Culture*. 5(1), 65-85.
- Kornai, J. (1992). *The Socialist System*. Princeton: Princeton University Press.
- Lazić, M. (ur.). (1994). *Razaranje društva*. Beograd: Filip Višnjić.

- Mack, J, Lansley S. (1985) *Poor Britain*. London: George Allen&Unwin.
- Marlier, E, et al. (2007). *The EU and Social Inclusion*. Bristol: The Policy Press.
- Matković, T. et al. (2007). "Inequality, Poverty and Material Deprivation in New and Old Members of European Union. *Public Health*. 48, 636-652.
- Milanović, B. (1998). *Income Inequality and Poverty During the Transition from Planned to Market Economy*. Washington DC: World Bank.
- Miles, S., Miles, M. (2004). *Consuming Cities*. Palgrave.
- Milić, A. (ur.). (2004). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISI FF.
- Mrkšić, D. (1995). "The Dual Economy and Social Stratification", u Lazić, M. (ed.). *Society in Crisis*. Beograd: Filip Višnjić.
- Nagy, E. (2001). "Winners and Losers in the Transformation of the City Centre Retailing in East Central Europe". *European Urban and Regional Research*. Vol. 8, no. 4, 340-348.
- Offe, C. (1996). *Modernity and the State*. Cambridge: Polity Press.
- Pahl, R. (1989). "Some Remarks on Informal Work, Social Polarization and the Social Structure". *International Journal of Urban and Regional Research*. 12, 247-267.
- Paterson, M. (2006). *Consumption and Everyday Life. The New Sociology*. London: Routledge.
- Pešić, V. (1977). "Društvena slojevitost i stil života", u Popović, M. (ur.). *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: IDN, 121-196.
- Peterson, R., Kern, R. (1996). "Changing Highbrow Taste: From Snob to Omnivore". *American Sociological Review*. 61(5), 900-907.
- Petrović, M. (2004). *Sociologija stanovanja: Stambena politika između izazova i mogućnosti*. Beograd: ISI FF.
- Petrović, M. (2009). *Transformacija gradova: Ka depolitizaciji urbanog pitanja*. Beograd: ISI FF.
- Popović, M. (ur.). (1977). *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: IDN.
- Popović, M. (ur.). (1987). *Društvene nejednakosti*. Beograd: ISI FF.
- Popović, M. (ur.). (1991). *Srbija krajem devedesetih*. Beograd: ISI FF.
- Ritzer, G. (2001). *Explorations in the Sociology of Consumption*. Sage Publications.
- Saunders, P. (2003). "Can Social Exclusion Provide a new Framework for Measuring Poverty". Social Policy Research Centre, Discussion Paper no. 127. University of New South Wales.
- Sen, A. (1987). "The Standard of Living: Concept and Critiques", in Hawthorn, G. (ed.). *The Standard of Living*. Cambridge University Press.
- Sik, E., Wallace, C. (1999). "The Development of Open-air Markets in East-Central Europe". *International Journal of Urban and Regional Research*. Vol. 23, 697-714.



- Tomlison, M. (2003). "Lifestyle and Social Class". *European Sociological Review*. Vol 19 (1), 97-111.
- Van Bavel, R, Sell-Trujillo, L. (2003). "Understanding Consumerism in Chile". *Journal of Consumer Culture*. 3(3), 343-362.
- Warde, A. (2005). "Consumption and Theories of Practice". *Journal of Consumer Culture*. 5(2), 131-153.
- Warde A., et al. (1999). "Consumption and the Problem of Variety: Cultural Omnivorousness, Social Distinction and Dining Out". *Sociology*. Vol. 33(1), 105-127.
- Whelan, Ch. T., et al. (2002). "Multiple deprivation and persistent poverty in the European Union". *Journal of European Social Policy*. 12(2), 91-105.
- Williams, C. C., Windebank J. (2002). "The excluded consumer: a neglected aspect of social exclusion?". *Policy & Politics*. Vol. 30(4), 501-513.

**Prilog:**

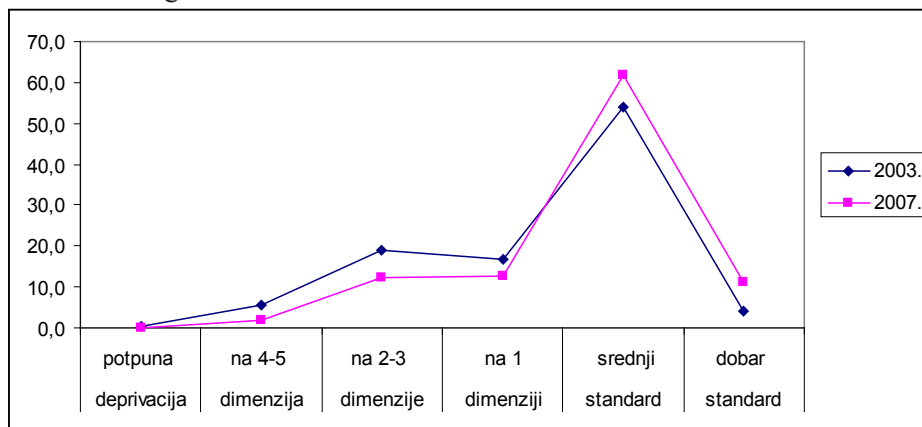
Tabela P1: Koeficijenti korelacije između obeležja društvenog položaja

	SLOJEVI	PRIHODI	KULTURNI KAPITAL	TIP NASELJA	RADNI INTENZITET
SLOJEVI	1	-,436(**)	-,715(**)	,381(**)	,052(*)
		,000	,000	,000	,049
PRIHODI	-,436(**)	1	,441(**)	-,284(**)	-,238(**)
	,000		,000	,000	,000
KULTURNI KAPITAL	-,715(**)	,441(**)	1	-,466(**)	-,023
	,000	,000		,000	,387
TIP NASELJA	,381(**)	-,284(**)	-,466(**)	1	-,033
	,000	,000	,000		,205
RADNI INTENZITET	,052(*)	-,238(**)	-,023	-,033	1
	,049	,000	,387	,205	

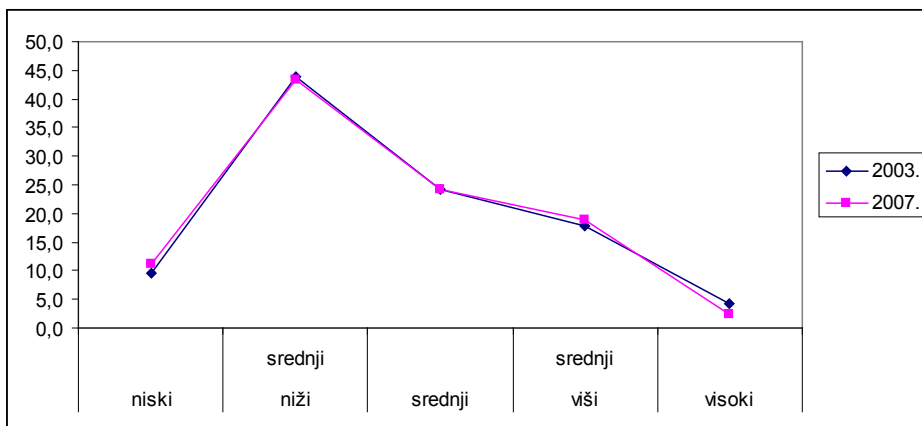
\*\* Korelacija je značajna na nivou 0,01 (2-kraja).

\* Korelacija je značajna na nivou 0,05 (2-kraja).

Grafikon P1: Distribucija domaćinstava prema indeksu potrošnje, 2003. i 2007. godine



Grafikon P2: Distribucija domaćinstava prema prihodima, 2003. i 2007. godine



Dušan Mojić

**PROMENE RADNIH STRATEGIJA MLADIH U  
POSTSOCIJALISTIČKOJ TRANSFORMACIJI:  
UPOREDNA ANALIZA GRADSKE I SEOSKE OMLADINE  
U SRBIJI, 2003-2007.\***

**Uvod**

Nakon petnaestogodišnjeg (gotovo potpunog) odsustva naučnih istraživanja položaja mladih u našem društvu, sredinom prve decenije ovog veka pojavljuje se više istraživačkih napora da se sagledaju njihov društveni položaj i orijentacije (Tomanović, Ignjatović, 2004, 2006a, 2006b; Mihailović, 2004; Mojić, 2004a, 2004b, 2008. i drugi). Osnovni zaključak većine ovih istraživanja je da položaj mladih u Srbiji može biti opisan kao „iznuđena produžena mladost“. Navedeni položaj karakteriše se usporenim procesom individualizacije mladih zbog odlaganja ključnih životnih događaja koji označavaju prelazak u „odraslost“ – završetka školovanja, zapošljavanja, zasnivanja porodice. U takvoj situaciji, razumljivo nastaje svojevrsno „odricanje od samostalnosti“, „sistemska inhibicija“ i „stvaranje vrline od nužnosti“. Nedostatak osnovnih resursa – posla, stambenog prostora, novčanih sredstava, dovodi mlade u položaj produžene finansijske i šire materijalne zavisnosti (Tomanović, Ignjatović, 2004: 60).

Istraživanja su pokazala i da veliki deo mladih u Srbiji živi u materijalnom i duhovnom siromaštvu (Mladi i siromaštvo, 2005; Mojić, 2008). Onemogućavanje procesa individualizacije usled zajedničkog života sa roditeljima, nemogućnost zadovoljavanja osnovnih životnih potreba, neinformisanost i nezainteresovanost za važne društvene probleme i tegobna radna svakodnevnica, samo su neki od as-

\* Ovaj rad je deo projekta 149005 kojeg finansira Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine Republike Srbije.

pekata siromaštva (u širem smislu) brojnih mladih ljudi. Kada je reč o materijalnom položaju i siromaštvu mladih u Srbiji, pojavljuju se dve jasne linije podele: prema mestu stalnog boravka (razlike između mladih sa sela i mladih iz grada), te prema radnom statusu (razlike između zaposlenih i nezaposlenih). Logično, slabiji materijalni položaj (pa i siromaštvo) vezuje se češće za mlade sa sela i nezaposlene mlade.

Navedeno stanje u velikoj meri je posledica činjenice da se sistemske promene u društvu Srbije (ali i društvima svih bivših socijalističkih zemalja Istočne Evrope) nadovezuju na prirodne tranzicije mladih: tranzicije u odraslost, tranzicije od školovanja ka zaposlenju i zasnivanju porodice i drugo. Poseban problem u većini društava Istočne Evrope predstavlja prelazak mladih od školovanja ka zaposlenju, a u Srbiji su pokazatelji u tom pogledu izrazito nepovoljni. Stopa participacije mlade radne snage je niska – oko 75% ukupne populacije koja završi školovanje. Poređenja radi, više od 90% mladih van obrazovanja u zemljama OECD-a učestvuje na tržištu rada (Arandarenko, 2008: 271).

Ipak, postoje značajne razlike upravo među zemljama OECD-a kada je reč o stopi nezaposlenosti mladih. Tako, na primer, zvanična nezaposlenost mladih je (pre sadašnje ekonomske krize) bila od 34% u Italiji i Španiji, 30% u Grčkoj, 25% u Francuskoj, do 8% u Austriji, Danskoj i Japanu i 6% u Švajcarskoj (Breen, 2005: 125). Do izvesne mere, ove stope su posledica stanja ekonomije u pojedinim državama, ali su varijacije nezaposlenosti mladih takve da je jasno da ekonomske prilike utiču na njihovu nezaposlenost na različite načine u različitim zemljama. Među institucionalnim faktorima koji se najčešće ističu kao ključni su stepen regulacije tržišta rada i stepen usklađenosti potreba tržišta rada i obrazovnog sistema. Poslednjih godina, sve češće se ističe da se veće stope nezaposlenosti u evropskim zemljama u odnosu na SAD mogu objasniti izraženijim nivoom regulisanosti tržišta rada, ali istraživanja pokazuju da uticaji te regulacije ni izbliza nisu tako jasni i nedvosmisleni. Sa druge strane, obrazovni sistemi se veoma razlikuju kada je reč o usklađenosti njihovih ishoda (kvalifikacija, veština i znanja mladih) i zahteva tržišta rada. Sociološka istraživanja ukazuju na dva glavna problema povezana sa procesom završetka školovanja i zapošljavanja: prvo, stepen u kojem obrazovni sistem pruža specifična, pre nego opšta znanja i veštine i, drugo, stepen u kojem postoje neposredne veze između obrazovnog sistema i poslodavaca (Breen, 2005: 126).

Nasleđe komandnih ekonomija u Istočnoj Evropi i proces sistemskih promena dodatno otežavaju prelazak mladih od obrazovanja ka zaposlenju u ovim zemljama. Radna svakodnevnica mladih u Srbiji pogotovo je otežana decenijom razorenog društva i blokirane postsocijalističke transformacije i zatim protivrečnom odblo-

kiranom postsocijalističkom transformacijom. Period od 2003. do 2007. godine u Srbiji (u kojem se prate promene radnih strategija gradske i seoske omladine) je nesumnjivo obeležen političkom nestabilnošću i nedovoljnom institucionalnom transformacijom političkog i privrednog sistema. Iako su zabeležene visoke stope rasta društvenog proizvoda (2,8% 2003. godine, 8,2% 2004. godine, 5,6% 2005, 6% 2006. i 7,1% 2007. godine (UNECE Countries in Figures 2009 – Serbia, 2009), kao ključni nedostatak ekonomske tranzicije ističu se nedovoljna konkurentnost domaćeg tržišta i politika konkurencije. Naime, prema metodologiji EBRD (Evropske banke za obnovu i razvoj), u Srbiji su najslabije ocenjene reforme u oblasti politike konkurencije, tržišta akcija i nebankarskih ustanova, te u reformi infrastrukture i reforme preduzeća (restrukturisanje i korporativno upravljanje). Sprovođenje privatizacije, uključujući i osnivanje privatnih preduzeća, bez čvrste politike konkurencije nije uspeo da obezbedi uspeh privatizacije: ova dva procesa moraju ići simultano jer se, u protivnom, stvaraju uslovi za uspostavljanje privatnih monopola ili bar za rast preduzeća koja imaju veliku tržišnu moć, što se u Srbiji dogodilo (Cerović, 2009: 369).

Sve to nesumnjivo utiče na zaposlenost i radnu svakodnevicu mladih u Srbiji, kao jednu od nesumnjivo najugroženijih kategorija u tom pogledu. Prema zvaničnim podacima Nacionalne službe za zapošljavanje, stopa nezaposlenosti mladih bila je 48,1% 2004. godine, 47,7% 2005, 47,8% 2006. godine i 43,7% 2007. godine. Prema nalazima Ankete o radnoj snazi iz aprila 2009. godine (koji daju realniju sliku zaposlenosti i radne angažovanosti), stopa aktivnosti ukupnog stanovništva u radnom uzrastu (15-64 godine) u Srbiji iznosi 60,8%. Sa druge strane, mladi imaju stopu aktivnosti 28,3%, stopu zaposlenosti 16,8%, a nezaposlenosti 40,7%. Stopa njihove neaktivnosti je 71,7% (Anketa o radnoj snazi, April 2009).

Ipak, uprkos navedenim podacima koji predstavljaju istraživački, ali i praktični izazov, radne strategije mladih u Srbiji su još uvek u velikoj meri nedovoljno istražene (Mojić, 2004a, 2004b). Pojam radnih strategija pogodan je za istraživanje radne svakodnevice mladih zbog činjenice da omogućava bolje razumevanje kombinovanja formalnog, neformalnog i kućnog rada, kao i podelu rada između ovih različitih oblika radnih aktivnosti (Babović, Cvejić, 2002). Zbog toga, u ovom istraživanju, nastoji se da se osvetle promene društvenog položaja i radnih strategija gradske i seoske omladine u Srbiji 2007. u odnosu na 2003. godinu. Rezultati istraživanja iz 2007. zasnivaju se na anketnom ispitivanju 353 osobe starosti od 18 do 29 godina (217 mladih iz gradskih i 136 iz seoskih naselja). Poduzorak mladih 2003. godine činila je 291 osoba starosti od 18 do 29 godina (175 iz gradskih, 116 iz seoskih naselja). Oba uzorka su reprezentativna za teritoriju Srbije (bez Kosova i Metohije).

## Promene društvenog položaja mladih u postsocijalističkoj transformaciji Srbije

Pretpostavke o gradskom i obrazovanijem stanovništvu kao relativnim „tranzicionim dobitnicima“ naspram manje obrazovanih i žitelja sela kao „tranzicionih gubitnika“ u postsocijalističkim društvima, potvrđene su i u nekim istraživanjima u Srbiji (videti u Babović, Cvejić, 2002). Takođe, u istraživanju društvenog položaja mladih 2003. godine potvrđene su pretpostavke da se kao jedan od činilaca ocene promena u procesu postsocijalističke transformacije izdvajaju upravo školska sprema i stepen urbanizovanosti naselja u kojem žive ispitanici. Očekivano, promenu nabolje uočilo je 35,6% mladih iz grada (koji imaju generalno viši nivo obrazovanja) naspram 23,3% seoske omladine, dok više od polovine drugih (53,4%) smatra da je način života njihovog domaćinstva ostao isti.

Poređenje materijalnog položaja domaćinstava ispitanika pokazuje jasne razlike između domaćinstava mladih iz grada i domaćinstava mladih sa sela i 2003. i 2007. godine. U drugom istraživanju (2007. godine) izračunata je aritmetička sredina za kategorije materijalnog položaja (od niskog – 1 ka visokom – 5), tako da viša aritmetička sredina označava i bolji materijalni položaj. Tako, pokazuje se da je materijalni položaj domaćinstava mladih iz grada povoljniji nego kod domaćinstava mladih iz seoskih sredina (3,55 naspram 3,10, razlika je i statistički značajna na nivou značajnosti od .000).

Tabela 1. Uporedna analiza materijalnog položaja domaćinstava mladih iz grada i mladih sa sela 2003. i 2007. godine

		Materijalni položaj				
		Nizak	Niži srednji	Srednji	Viši srednji	Visok
Gradska omladina	2003.	1,7	25,7	30,9	26,3	15,4
	2007.	0,5	17	30,7	31,7	20,2
Seoska omladina	2003.	7,8	41,4	31,9	16,4	2,6
	2007.	3,6	29,9	30,7	24,8	10,9

Kada je reč o promenama materijalnog položaja domaćinstava mladih u Srbiji, u ovom periodu (2003-2007), primećuje se znatno poboljšanje i u gradskim i u seoskim naseljima. Ako svedemo pet kategorija iz tabele 1 na tri (niži, srednji i viši materijalni položaj, vidimo primetno poboljšanje materijalnog položaja domaćinstava obe grupe. Zanimljivo je da je udeo domaćinstava srednjeg materijalnog položaja u oba istraživanja gotovo isti i kod gradske i kod seoske omladine (nešto manje od jedne trećine ili oko 30%). Podaci iz 2003. godine pokazuju da je 49,2% mladih iz grada naspram 27,4% mladih sa sela živelo u domaćinstvima nižeg materijalnog statusa (indeks 0,56). Sa druge strane, kod višeg položaja od-



nos je i više nego duplo veći u korist gradske omladine (41,7% nasuprot 19,0%) (indeks 2,19).

U istraživanju 2007. godine, u kategoriju nižeg materijalnog položaja svrstano je 17,5% domaćinstava mladih iz grada, te 33,5% domaćinstava ispitanika iz seoskih naselja (indeks 0,52). Nasuprot tome, viši materijalni položaj ima 51,9% domaćinstava mladih iz grada i 35,7% domaćinstava mladih sa sela (indeks 1,45). Dakle, poređenjem indeksa 2003. i 2007. godine, uočavamo da su se smanjile razlike u materijalnom položaju domaćinstava mladih ispitanika iz gradskih i seoskih naselja. Kada je reč samo o promenama materijalnog položaja domaćinstava mladih sa sela, 2003. godine udeo domaćinstava nižeg položaja je bio 49,2%, a 2007. godine je pao na 33,5% (indeks 0,68). Kod višeg položaja, udeo domaćinstava iz seoskih naselja je porastao sa 19% 2003. godine na 35,7% 2007. (indeks 1,88). Kod domaćinstava mladih iz grada, udeo onih u kategoriji nižeg položaja je pao sa 27,4% 2003. na 17,5% 2007. godine (indeks 0,64). Sa druge strane, kod višeg položaja, udeo je porastao sa 41,7% na 51,9% (indeks 1,24). Dakle, vidljivo je da je došlo do smanjenja razlika u materijalnom položaju domaćinstava mladih sa sela u odnosu na domaćinstva mladih iz grada, što se verovatno može objasniti strategijom kombinovanja formalne zaposlenosti i poljoprivredne proizvodnje u mešovitim domaćinstvima mladih sa sela (više o tome u zaključnom delu rada).

Kod subjektivne procene društvenog položaja mladih 2003. godine, jasno su se pokazale razlike između mladih iz grada i mladih sa sela. Naime, mladi sa sela mnogo češće su smatrali da se nalaze na nižim lestvicama društvene hijerarhije u odnosu na mlade iz grada. Ipak, zanimljivo je da je i za gradsku i za seosku omladinu zajednička optimistička percepcija sopstvenog društvenog položaja u skorijoj budućnosti, pošto su i jedni i drugi očekivali društveni uspon. U istraživanju 2007. godine, uočavaju se slični obrasci kao i u prethodnoj studiji, tj. mladi iz grada sebe percipiraju ponovo na višim stupnjevima društvene hijerarhije nego mladi sa sela, dok je zajedničko i dalje optimističko gledanje na sopstveni društveni status u budućnosti. Kao mera ocene sopstvenog položaja uzeta je aritmetička sredina (obrnuti skor na skali 1-5 – gde viši rezultat podrazumeva niži subjektivni položaj i obrnuto). Tako, prosečan skor mladih iz grada, kada je reč o subjektivnoj proceni sopstvenog položaja u društvu je 3,04, a mladih iz seoskih sredina 3,26.

Sa subjektivnom procenom sopstvenog položaja mladih povezan je i izbor životnih strategija za izmenu tj. poboljšanje tog položaja. U istraživanju 2003. godine, kod mladih sa sela dominira orijentacija na pronalaženje bilo kakvog posla, tj. zapošljavanje bez obzira na oblik te radne angažovanosti i eventualnu dokvalifikaciju. Sa druge strane, mladi iz grada upućeni su češće na napredovanje na

poslu ili pronalaženje boljeg zaposlenja. Takođe, mladi iz gradskih sredina su se znatno (dvostruko) češće nego mladi iz seoskih sredina odlučivali za strategiju dodatnih ulaganja u svoj kulturni kapital, tj. konkretnije u školovanje i sticanje novih znanja i veština. Nasuprot tome, mladi na selu su skloniji da se opredele za pasivno iščekivanje budućih događaja, bez nastojanja da učine bilo šta radi poboljšanja sopstvenog položaja. Potvrda ove činjenice je i podatak da je gotovo 2/3 mladih ispitanika iz grada (64,6%) 2003. godine imalo planove za svoju karijeru u narednih pet godina, naspram samo 46,1% mladih sa sela koji su osmislili takve planove. Kada je reč o životnim strategijama mladih 2007. godine, osnovni (i veoma ohrabrujući) nalaz je da obrazovanje u percepciji mladih predstavlja najprivlačniju životnu strategiju. Zanimljivo je da u tom pogledu prednjače mladi sa sela, kod kojih je 1,71 puta češće opredeljivanje za obrazovanje kao ključnu životnu strategiju nego ranije, dok je kod mladih iz grada taj odnos manji (1,56).

Tabela 2. Životne strategije mladih iz gradskih i seoskih sredina 2007. godine („Šta Vi lično nameravate da uradite u sledećih godinu-dve da bi živeli bolje?“)

Životne strategije	Gradska omladina		Seoska omladina	
	2003.	2007.	2003.	2007.
Nema planove, čeka promenu društvenih okolnosti	3,7	3,4	7,8	8,4
Da se zaposli, pronade posao, započne samostalan posao	18,2	16,7	32,1	32,8
Da napreduje u poslu, proširi osnovni, pronade bolji posao	13,4	12,3	7,8	16,0
Da radi više	4,9	3,0	7,8	3,8
Da se školuje, završi fakultet	35,4	55,2	16,5	28,2
Da ode u inostranstvo	11,6	2,0	11,7	0,8
Ostalo	3,7	2,5	6,8	2,3

Kada je reč o planovima za budućnost, u istraživanju iz 2007. ispitanici su pitani ne samo za planove u pogledu karijere, nego i školovanja, stanovanja i planiranja porodice. Uočene su (može se reći očekivane) razlike između mladih iz grada i mladih sa sela kada je reč o planiranju karijere i školovanja. Tako 70,6% mladih iz grada naspram 55,9% mladih sa sela ima planove za svoju karijeru, dok je kod školovanja razlika još veća u korist prvih (74,1% naspram 46%). Sa druge strane, kod planova za stanovanje nema većih razlika, dok kod planiranja porodice češće planiraju mladi sa sela (48,1% prema 39,9%). Logično je objašnjenje za to potražiti u kulturnim činiocima (vrednostima), konkretnije u većoj vezanosti za porodicu u seoskim sredinama i, sa druge strane, individualizovanijim životnim tranzicijama (putanjama) mladih iz grada.

Tabela 3. Planovi za budućnost mladih iz grada i mladih sa sela 2007. godine

Planovi	Gradska omladina		Seoska omladina	
	Da	Ne	Da	Ne
Karijera	70,6	29,4	55,9	44,1
Školovanje	74,1	25,9	46,0	54,0
Stanovanje (nalaženje, proširenje, uređivanje stana)	56,9	43,1	54,8	45,2
Planiranje porodice (venčanje, rođenje deteta, odvajanje)	39,9	60,1	48,1	51,9

Ocena razloga neispunjavanja planova (tabela 4) takođe pokazuje znatne razlike između mladih iz grada i mladih sa sela. Mladi iz seoskih sredina češće ističu da nisu bili u mogućnosti da planiraju (22,8% prema 14,3%) ili da nisu imali dovoljno sreće u ostvarivanju svojih planova (22,1% naspram 18%). Sa druge strane, svoje planove su češće nerealnim u odnosu na okolnosti smatrali mladi iz grada (12,9% u odnosu na 7,4% mladih sa sela). Takođe, više ispitanika iz grada (29%) nego iz sela (22,8%) smatra da su planovi bili dobri, ali da su se okolnosti promenile. Najzad, blizu četvrtine i jednih i drugih ocenjuje da je sve teklo po planu kada je reč o pomenutim aspektima njihovih životnih putanja.

Tabela 4. Razlozi neispunjavanja planova mladih iz gradskih i seoskih naselja 2007. godine (ako su planovi propali)

Razlozi neispunjavanja planova	Gradska omladina	Seoska omladina
Nemogućnost planiranja	14,3	22,8
Nedostatak sreće	18,0	22,1
Nerealnost planova u odnosu na okolnosti	12,9	7,4
Dobri planovi ali promenjene okolnosti	29,0	22,8
Uglavnom je sve teklo po planu	24,9	24,3

Kada je reč o najvažnijim faktorima za napredovanje u našem društvu, zanimljiv je podatak da 2003. godine i mladi iz grada i mladi sa sela, kao apsolutno najvažniji pojedinačni faktor, izdvajaju kvalitetno obrazovanje (oko 1/3 i jednih i drugih). U svojevrsnom rangiranju različitih aspekata pojedinih vrsta kapitala (kulturnog – obrazovanje, ekonomskog – bogato poreklo i socijalnog – poznavanje pravih ljudi) i ličnih osobina (ambicioznost, naporan rad, spremnost prihvatanja rizika), mladi su relativnu prednost davali upravo kulturnom kapitalu ili dobrom obrazovanju, ali i pomenutim crtama ličnosti koje ukazuju da mladi, uprkos nepovoljnom društvenom kontekstu, ipak smatraju da sami imaju presudan uticaj na svoje životne putanje.

Tabela 5. Rangiranje najvažnijih faktora napredovanja u našem društvu od strane mladih iz grada i mladih sa sela 2003. i 2007. godine

	Rang	Faktori napredovanja			
Gradska omladina	I		Kvalitetno obrazovanje	Poreklo iz bogate porodice	Poznavanje pravih ljudi
		2003.	34,3	17,4	17,4
		2007.	26,7	15,7	20,3
	II		Ambicioznost	Poznavanje pravih ljudi	Naporan rad
		2003.	23,8	23,3	15,1
		2007.	19,7	22,0	14,2
	III		Spremnost na rizik u poslu	Poznavanje pravih ljudi	Naporan rad
		2003.	18,6	15,7	15,1
		2007.	12,4	16,6	16,1
Seoska omladina	I		Kvalitetno obrazovanje	Poznavanje pravih ljudi	Naporan rad
		2003.	32,7	15,9	15,0
		2007.	28,7	21,3	6,6
	II		Naporan rad	Ambicioznost	Poznavanje pravih ljudi
		2003.	20,4	17,7	16,8
		2007.	18,4	13,2	20,6
	III		Poznavanje pravih ljudi	Poslušnost	Spremnost na rizik u poslu
		2003.	19,6	17,0	14,3
		2007.	16,9	15,4	12,5

U istraživanju 2007. godine dodata je alternativa „Političko angažovanje“, za koju se u prvom rangu odlučuje 12,4% mladih iz grada i 12,5% mladih sa sela. Ovu mogućnost kao drugi rang bira 18,3% prvih i 11% drugih i, najzad, kao treći rang 10,6% mladih iz gradskih naselja i 9,6% mladih iz seoskih sredina. Dakle, mladi su svesni značaja političke sfere i mogućnosti društvenog uspona ovim kanalom pokretljivosti. Navedeni činilac (politički angažman) probio se među prva tri najčešće pominjana faktora (ispred napornog rada!) u prvom rangu kod mladih iz grada, odnosno u drugom rangu kod mladih sa sela. Očigledno je (i očekivano) da sveprisutnost politike u našim svakodnevnim životima ima uticaj i na percepciju najbitnijih faktora napredovanja među mladima u našem društvu. Uporedna analiza podataka iz 2003. i 2007. godine ukazuje da mladi smatraju da se u našem društvu vremenom manje vrednuju obrazovanje i lične osobine poput ambicioznosti, marljivosti, spremnosti preuzimanja rizika, a da je na delu uspon važnosti socijalnog kapitala (poznavanje pravih ljudi i političko angažovanje).

Kada je, pak, reč o poželjnom stanju (ili „zamišljenom redu“), i mladi iz grada i mladi sa sela ubedljivo izdvajaju (više od polovine i jednih i drugih) kvalitetno obrazovanje kao činilac koji bi trebalo da bude najvažniji u našem društvu. Nešto više od četvrtine kao drugi činilac navodi naporan rad, dok ostale činioce navode znatno ređe – ispod 10% (ambicioznost, poznavanje pravih ljudi, spremnost na rizik u poslu, politički angažman, bogato poreklo i spretnost u pridržavanju zakonskih propisa). Zanimljivo je da čak 3,7% ispitanika iz seoskih sredina navodi poslušnost kao poželjno najvažniji činilac napredovanja kod nas, a da, sa druge strane, nijedan ispitanik iz grada ovaj faktor ne pominje na taj način! Iako su poznati rezultati istraživanja o izraženoj autoritarnosti među našim seoskim stanovništvom, ipak se čini da je ovaj nalaz neočekivan.

Tabela 6. Izbor najpoželjnijeg faktora napredovanja u društvu Srbije – mladi iz grada i mladi sa sela („Šta bi trebalo da bude najvažnije za napredovanje u našem društvu?“)

Šta bi trebalo da bude najvažnije?	Gradska omladina	Seoska omladina
Kvalitetno obrazovanje	52,3	50,7
Naporan rad	27,1	28,7
Ambicioznost	6,4	7,4
Poznavanje pravih ljudi	5,0	2,9
Spremnost na rizik u poslu	5,0	2,2
Politička angažovanost	1,8	0,7
Poreklo iz bogate porodice	0,5	2,2
Spretnost u pridržavanju zakonskih propisa	1,8	1,5
Poslušnost	-	3,7

Promene materijalnog položaja domaćinstava mladih, životne strategije i percepcija najvažnijih faktora napredovanja u našem društvu, nesumnjivo utiču i na promene radnih strategija mladih iz grada i mladih sa sela. Smanjenje razlika u materijalnom položaju između gradske i seoske omladine, životne strategije i jednih i drugih koje su sve više usmerene na dalje školovanje, te percepcija upravo obrazovanja kao najpoželjnijeg činioca napredovanja u našem društvu, ukazuju, čini se, na porast aspiracija ka formalnom zaposlenju i mladih iz grada i mladih sa sela. Kakve su, pak, konkretne radne strategije u uslovima izražene i dugoročne nezaposlenosti mladih kod nas, pokazaće sledeće poglavlje.

### Promene radnih strategija gradske i seoske omladine

U uvodu rada analizirana je nezaposlenost mladih u Srbiji i ukazano na tranziciju od školovanja ka zaposlenju kao jedan od ključnih činilaca te nezaposlenosti.

Inače, u istraživanju 2007. godine, kao nezaposleno se izjašnjava 14,3% mladih iz grada i 26,1% mladih sa sela. Kada je, pak, reč o zapošljavanju (formalnom i neformalnom), blizu četvrtina i jednih i drugih (od onih koji su zaposleni) radi u državnim/društvenim firmama. U firmama u mešovitom vlasništvu radi 9,9% mladih iz grada i 4,1% mladih sa sela. U privatizovanim firmama radi 8,8% mladih iz grada i 2,0% mladih sa sela. U privatnim novoosnovanim firmama radi 48,4% mladih iz grada i 57,1% mladih sa sela. U zadrugama radi 3,3% mladih iz grada i 2,0% mladih sa sela. U stranim kompanijama radi 4,4% mladih iz grada. Od mladih sa sela, njih 10,2% se izjašnjava da radi na poljoprivrednom gazdinstvu.

Kada je reč o pravima i interesima zaposlenih, gotovo trećina zaposlenih mladih prihvata stav da svako najbolje štiti svoje interese. Naime, ovo stanovište zastupa 30,2% mladih iz grada i 34,6% mladih sa sela. Sindikate kao aktere navodi 11,5% mladih iz grada i 7,7% mladih sa sela, dok državu kao najbolju zaštitnicu ovih interesa vidi 4,2% mladih iz grada i 7,7% mladih sa sela. Kod navođenja nevladinih organizacija, primećuju se znatne razlike (odnos 3:1), pošto 6,3% mladih iz grada i 1,9% mladih sa sela ove organizacije vidi kao najbitnije za ostvarivanje radnih prava. Političke stranke u tom pogledu navodi 1,0% mladih iz grada i 1,9% mladih sa sela. Upravu preduzeća ističe 5,2% mladih iz grada i 3,8% mladih sa sela. O ovom problemu ne razmišlja blizu 2/5 mladih ili, konkretnije, 41,7% mladih iz grada i 38,5% mladih sa sela, što jasno pokazuje percepciju sveukupnog stanja u našem društvu i realne obespravljenosti zaposlenih u njemu. Zanimljivo je istaći da se za odgovor „Niko ne štiti interese zaposlenih“ odlučuje čak 3,8% mladih sa sela, ali niko od mladih ispitanika iz gradskih naselja.

Tabela 7. Odnos mladih iz grada i mladih sa sela prema participaciji zaposlenih u upravljanju preduzećima

Da li ste za participaciju zaposlenih u upravljanju firmama?	Gradska omladina	Seoska omladina
Da, samo u društvenim/državnim firmama	9,3	20,0
Da, u svim firmama	54,7	41,5
Ne, ne zalažem se za participaciju zaposlenih	36,0	38,5

Sa ovim problemom nesumnjivo je povezan i odnos mladih uopšte (ne samo zaposlenih) prema učešću zaposlenih u upravljanju radnim organizacijama. Nešto više mladih sa sela (38,5%) nego mladih iz grada (36%) nisu pristalice participacije zaposlenih. Sa druge strane, više od polovine mladih iz gradskih naselja (54,7%) zalaže se za participaciju zaposlenih u svim preduzećima, bez obzira na tip vlasništva u njima, dok nešto više od dve petine (41,5%) mladih sa sela prihvata ovaj stav. Najzad, duplo više mladih sa sela (20%) nego mladih iz grada

(9,3%) smatra da je participacija zaposlenih u upravljanju poželjna samo u društvenim ili državnim preduzećima.

Na svojim radnim mestima zaposlene mlade osobe se suočavaju sa brojnim poteškoćama i tegobama. Kao najčešći problem ističe se neplaćeni prekovremeni rad, s tim što postoje znatne razlike između mladih iz grada i mladih sa sela u tom pogledu, pošto čak jedna trećina prvih (32,3%) naspram jedne petine drugih (19,6%) ima takva iskustva. Slede po učestalosti problemi sa nedefinisanim radnim zadacima (blizu jedne četvrtine i mladih iz grada i mladih sa sela). Neredovnu isplatu zarada i uskraćivanje godišnjeg odmora doživljavalo je 19,8% zaposlenih mladih iz grada i 17,6% zaposlenih mladih sa sela, neuplaćivanje doprinosa 18,8% prvih i 13,7% drugih, a uskraćivanje bolovanja 14,6% zaposlenih mladih iz gradskih sredina i 11,8% iz seoskih. Najzad, znatne razlike se uočavaju kada je reč o doživljavanju omalovažavanja na radnom mestu, pošto duplo više zaposlenih mladih iz grada ima takva iskustva (18,8%) u odnosu na 9,8% mladih iz seoskih sredina koji rade. Pored toga, 2,1% mladih iz grada doživelo je seksualno uznemiravanje na poslu, dok među mladima sa sela koji rade niko nije naveo takvo iskustvo.

Tabela 8. Najvažniji problemi mladih na radnom mestu

Problemi na poslu	Gradska omladina	Seoska omladina
Neredovna plata	19,8	17,6
Neuplaćivanje doprinosa	18,8	13,7
Neplaćen prekovremeni rad	32,3	19,6
Uskraćivanje bolovanja	14,6	11,8
Uskraćivanje godišnjeg odmora	19,8	17,6
Nedefinisani radni zadaci	24,0	23,5
Omalovažavanje	18,8	9,8
Seksualno uznemiravanje	2,1	-

Kada je reč o obavljanju dodatnih poslova, istraživanje 2003. godine nije pokazalo gotovo nikakve bitne razlike između mladih iz grada i mladih sa sela. Naime, blizu 60% i jednih i drugih nije obavljalo nikakve dodatne poslove, dok je oko jedne petine redovno (svaki mesec) radilo dodatno. Velika većina i mladih iz grada i mladih sa sela dodatni posao (od onih koji rade dodatno) obavljalo je ili za neformalnog poslodavca (31,0% gradske omladine i 30,4% seoske) ili samostalno, za sebe (50,7% prvih i čak 63,0% drugih – ovako visok drugi procenat najviše se odnosio na rad u poljoprivredi, na sopstvenom gazdinstvu). Mladi sa sela su se češće dodatno radno angažovali u zanatstvu, dok su mladi iz grada, logično, dominirali učešćem u trgovini i intelektualnim i umetničkim delatnostima.



Tabela 9. Obavljanje dodatnih poslova mladih iz grada i mladih sa sela 2003. i 2007. godine

Obavljanje dodatnih poslova	Gradska omladina		Seoska omladina	
	2003.	2007.	2003.	2007.
Ne	58,9	70,8	60,3	59,7
Redovno (svakog meseca)	19,4	18,2	19,8	23,1
Povremeno (5-6 puta godišnje)	16,6	10,0	17,2	12,7
Retko (1-2 puta godišnje)	5,1	1,0	2,6	4,5

Istraživanje radnih strategija mladih iz 2007. godine ukazuje na značajno povećanje udela mladih iz grada koji ne obavljaju dodatne poslove (sa 60% na 70%), dok je kod mladih sa sela taj procenat ostao blizu 60%. Dok je kod mladih iz grada redovno (svakog meseca) dodatno radno angažovanje ostalo na približno istom nivou (blizu jedne petine), smanjen je povremeni dodatni rad (5-6 puta godišnje) sa 16,6% na 10% i dodatno radno angažovanje (1-2 puta godišnje) sa 5,1% na samo 1%. Sa druge strane, kod mladih sa sela primećuje se blagi porast dodatnog radnog angažovanja (sa 19,8% 2003. na 23,1% 2007. godine), pad povremenog dodatnog rada (sa 17,2% na 12,7%), te opet rast dodatnog rada jednom ili dvaput godišnje – sa 2,6% na 4,5%. Kada je reč o oblicima dodatnog radnog angažmana, kod mladih iz grada dominira samostalni rad (10,4%), rad za neformalnog poslodavca (8,9%), te rad preko zadruge (5,4%). Kod mladih sa sela, sa druge strane, izrazito dominiraju samostalni rad (za sebe) – 18,8% i rad za neformalnog poslodavca (17,3%), dok je udeo ostalih načina obavljanja poslova znatno manji.

Kada je reč o motivu dodatnog posla, 2003. godine, kod mladih sa sela, prvenstveni motiv dodatnog rada znatno češće bilo je preživljavanje (61,3%) nego kod mladih iz grada (44,8%). Naravno, obrnuto važi kada je reč o nastojanju da se obezbedi bolji životni standard (22,6% mladih iz seoskih sredina i 37,9% mladih iz gradskih naselja). U istraživanju iz 2007. godine smanjuju se razlike kada je reč o motivaciji za dodatno obavljanje poslova između ove dve kategorije mladih. Tako, preživljavanje ili sigurnije zadovoljavanje potreba je motiv kod 41,1% mladih iz grada i 51,9% mladih sa sela. Viši životni standard je motiv za 38,9% prvih i 30,8% drugih (i ovde приметно smanjenje razlika). Najzad, lično zadovoljstvo ili hobi je motiv za 18,9% mladih iz grada i 13,5% mladih sa sela.

Kada je reč o prihvatanju (ili neprihvatanju) pojedinih konkretnih radnih strategija, primećuje se manja spremnost na prostornu pokretljivost (promenu mesta stanovanja) 2007. nego 2003. godine, pogotovo kod mladih iz grada, dok je kod mladih sa sela taj pad spremnosti manje izražen. Spremnost da se radi svaki plaćeni posao porasla je kod mladih iz seoskih sredina, dok je kod mladih iz grada ostala na istom nivou. Sličan obrazac se može приметiti i kod spremnosti da se

radi i duže od radnog vremena, pošto je sa 78,1% 2003. godine taj udeo među mladima sa sela porastao na 86%, dok je kod mladih iz grada taj porast manji (sa 80,5% na 82,4%). Dalje, prihvatljivost da se obavlja istovremeno više poslova (u više firmi) takođe je porasla i kod jednih i kod drugih. Strategija dequalifikacije (obavljanja posla ispod kvalifikacije), radi većih primanja, nešto je prihvatljivija mladima iz grada u drugom, nego u prvom istraživanju, ali je zato znatno neprihvatljivija mladima sa sela.

Tabela 10. Spremnost prihvatanja pojedinih radnih strategija mladih iz grada i mladih sa sela 2003. i 2007. godine

Da biste sebi i svojoj porodici osigurali potrebna sredstva za život spremni ste:	Gradska omladina		Seoska omladina	
	2003.	2007.	2003.	2007.
Promeniti mesto stanovanja ako tako dolazite do zaposlenja ili veće zarade	78,2	71,1	71,9	69,1
Raditi svaki plaćeni posao	42,0	41,7	52,2	58,1
Raditi i duže od normalnog radnog vremena	80,5	82,4	78,1	86,0
Raditi istovremeno više poslova, u više firmi	53,8	57,8	44,7	56,9
Da radite posao ispod svoje kvalifikacije, ali uz znatno veću platu	72,3	73,7	80,9	73,7
Da iz stalnog radnog odnosa pređete na povremeni, ali znatno bolje plaćen rad po ugovoru	49,7	47,8	43,4	44,1
Raditi, uz stalan posao, i dodatne poslove po ugovoru, honorarno	82,8	82,7	71,9	79,4
Raditi neformalno, poslove u „sivoj ekonomiji“	31,0	37,0	35,1	33,6
Steći nova znanja, veštine, kvalifikacije	89,0	93,8	83,5	83,8
Započeti neki samostalan posao („samozaposliti se“)	75,3	79,6	69,6	66,4
Osnovati sopstvenu firmu ili firmu sa nekim drugim vlasnicima	71,3	76,3	52,2	51,1

Spremnost da se iz stalnog radnog odnosa pređe na povremeni, ali znatno bolje plaćen rad po ugovoru opala je među mladima iz gradskih naselja, a porasla kod mladih iz seoskih sredina. Da radi, uz stalan posao, i dodatne honorarne poslove (po ugovoru) spremno je 2007. godine 82,7% mladih iz grada (bez promena u odnosu na 2003. godinu) i 79,4% mladih sa sela (porast sa 71,9%). Spremnost radnog angažovanja u neformalnoj ili „sivoj ekonomiji“ porasla je među mladima iz grada, dok je među mladima sa sela opala. Prihvatljivost strategije sticanja novih znanja, veština i kvalifikacija za rad veća je nego ranije kod mladih iz grada, dok je kod mladih sa sela ostala na sličnom nivou (83,8% naspram 83,5%). Na kraju, spremnost za osnivanje privatne firme povećana je među mladima iz

gradskih naselja sa 71,3% na 76,3%, a smanjena među mladima iz seoskih sredina sa 52,2% na 51,1%.

Tabela 11. Izbor dominantne radne strategije mladih iz grada i mladih sa sela 2003. i 2007. godine

Ponuđena alternativa	Gradska omladina		Seoska omladina	
	2003.	2007.	2003.	2007.
Promeniti mesto stanovanja ako tako dolazite do zaposlenja ili veće zarade	12,7	6,0	19,1	11,2
Raditi svaki plaćeni posao	6,6	7,5	14,5	13,4
Raditi i duže od normalnog radnog vremena	8,4	6,5	8,2	7,5
Raditi istovremeno više poslova, u više firmi	3,6	2,0	1,8	5,2
Da radite posao ispod svoje kvalifikacije, ali uz znatno veću platu	3,6	3,5	8,2	3,0
Da iz stalnog radnog odnosa pređete na povremeni, ali znatno bolje plaćen rad po ugovoru	1,8	0,5	0,9	1,5
Raditi, uz stalan posao, i dodatne poslove po ugovoru, honorarno	15,7	17,5	16,4	9,0
Raditi neformalno, poslove u „sivoj ekonomiji“	-	0,5	-	0,7
Steći nova znanja, veštine, kvalifikacije	15,1	19,0	11,8	20,1
Započeti neki samostalan posao („samozaposliti se“)	12,0	18,5	9,1	16,4
Osnovati sopstvenu firmu ili firmu sa nekim drugim vlasnicima	20,5	18,0	10,0	11,2

Ispitanici su zamoljeni u oba istraživanja da izdvoje jednu od alternativa (radnih strategija) kojoj su najviše skloni. U istraživanju 2003. godine, mladi sa sela bili su najspremniji za prostornu pokretljivost radi pronalaska novog ili boljeg posla, a zatim su prema stepenu prihvatljivosti sledili dodatni honorarni rad uz postojeće zaposlenje, te prihvatanje svakog plaćenog posla. Kod mladih iz grada, najzastupljenija radna strategija bilo je započinjanje preduzetničke delatnosti (osnivanje radnje ili preduzeća), dodatni honorarni rad po ugovoru, sticanje novih znanja i veština, te promena mesta stanovanja radi novog ili boljeg zaposlenja.

Anketa iz 2007. godine ukazuje na približavanje dominantnih radnih strategija mladih iz grada i mladih sa sela. Naime, prvo izbor i jednih i drugih jesu strategija sticanja novih znanja, veština i kvalifikacija (19% mladih iz grada i 20,1% mladih sa sela) i strategija samozapošljavanja (18,5% mladih iz gradskih i 16,4% mladih iz seoskih sredina). Treća radna strategija mladih iz grada je osnivanje firme (18%), a mladih sa sela prihvatanje svakog plaćenog posla (13,4%). Sledi kod prvih obavljanje dodatnog honorarnog posla (uz stalni posao) (17,5%), dok isti stepen prihvatanja kod drugih imaju osnivanje firme i promena mesta stanovanja radi pronalaska novog ili boljeg posla (11,2%).

Tabela 12. Namera otvaranja privatne firme mladih iz grada i mladih sa sela 2003. i 2007. godine

Imate li nameru da otvorite privatnu firmu?	Gradska omladina		Seoska omladina	
	2003.	2007.	2003.	2007.
Već imam privatnu firmu	4,0	3,2	-	6,6
Ne	54,6	58,1	71,9	70,1
Da, razmišljao sam o tome	36,2	34,6	25,4	21,2
Da, već sam prikupio/prikupljam potrebne informacije	2,3	0,9	2,6	2,2
Da, prikupljam kapital, tražim prostor, nabavljam opremu, itd.	2,3	2,3	-	-
Da, sve je spremno za registraciju firme	0,6	0,9	-	-

Neposredno pitanje ispitanicima o namerama ili razmišljanjima o otvaranju privatne firme, u prvom istraživanju pokazalo je značajne razlike među mladima iz grada i mladima sa sela. Naime, dok je 4% prvih već imalo započet legalan privatni posao, niko od mladih ispitanika iz seoskih naselja nije imao otvorenu firmu. Sa druge strane, naspram 54,6% mladih iz grada koji su bili izričiti da nemaju nameru da započnu sopstveni posao, čak 71,9% mladih sa sela je bilo tog mišljenja. U istraživanju iz 2007. godine, neznatno se povećao udeo mladih iz grada koji nemaju nameru da otvore firmu, a smanjio kod mladih sa sela. Ipak, ono što je najzanimljivije (i neočekivano) jeste da dvostruko više mladih iz seoskih sredina već ima privatnu firmu (6,6% naspram 3,2%). Ipak, ono što donekle relativizuje ovaj rezultat jeste podatak da je 4,1% mladih iz grada već započelo aktivnosti na otvaranju firme u odnosu na 2,2% mladih sa sela.

## Zaključak

Iako se u periodu od 2003. do 2007. godine u Srbiji nastavlja proces transformacije našeg društva, ipak je njegova najdominantnija karakteristika politička nestabilnost i nedovršena institucionalna transformacija političkog i privrednog sistema. Visoke stope rasta bruto društvenog proizvoda zasnivale su se prevažno na sektorima trgovine, transporta i finansijskih usluga, a sve to zahvaljujući inostranim donacijama, doznakama i kreditima, uz znatan udeo privatizacionih prihoda i manji deo stranih direktnih investicija. Iako je zahvaljujući tome nesumnjivo podignut životni standard najvećeg dela stanovništva i smanjeno siromaštvo u ovom periodu, zaposlenost je ostala na veoma niskom nivou. Mladi su u tom pogledu relativno najviše pogođeni, pošto stopa njihove registrovane nezaposlenosti iznosi blizu 50% tokom ovih godina, a to neminovno odlučujuće utiče na njihove radne strategije.

Kada je reč o materijalnom položaju, u ovom istraživanju smo došli do podatka da se razlike između domaćinstava mladih iz grada i domaćinstava mladih sa sela smanjuju. Ove se verovatno u velikoj meri može pripisati još uvek znatnom udelu mešovitih domaćinstava u kojima se kombinuje formalna zaposlenost i poljoprivredna proizvodnja (za sopstvene potrebe, ali i za tržište). Rezultati ranijih istraživanja (Babović, Cvejić, 2002) pokazali su da pomenuta kombinovana radna strategija mešovitih domaćinstava omogućava povećavanje prihoda kao i kod nepoljoprivrednih domaćinstava, ali i da sprečava pad potrošnje koji je čest kod ovih poslednjih, pogotovo u vreme ekonomske krize.

Zanimljivo je da su životne strategije mladih (pogotovo iz seoskih sredina) u takvim uslovima 2007. godine, znatno češće nego 2003. godine, usredsređene na obrazovanje. Iako mladi smatraju da se u našem društvu na kraju ovog perioda manje vrednuju obrazovanje, ambicioznost, marljivost, spremnost preuzimanja rizika, a više ceni poznavanje pravih ljudi i političko angažovanje nego 2003. godine, upravo obrazovanje izdvajaju kao činilac koji bi trebalo da bude najvažniji za napredovanje u Srbiji.

Kod analize radnih strategija mladih 2003. godine, pokazala se tačnom hipoteza da postoje značajne razlike između mladih iz gradskih i mladih iz seoskih sredina, pošto su prvi prihvatili proaktivne i rizične strategije, a drugi reaktivne i sigurnije radne alternative. Nasuprot tome, osnovna teza ovog rada da će se pomenute razlike produbiti, u ovom periodu nije potvrđena, jer nalazi ukazuju na približavanje dominantnih radnih strategija mladih iz grada i mladih sa sela. I jednima i drugima najbliže su strategija sticanja novih znanja, veština i kvalifikacija i strategija samozapošljavanja. Dakle, čini se da su mladi u Srbiji iz opšte strategije odlaganja ključnih životnih događaja ili „prekretnica“ (odlaganje zaposlenja, odlaganje samostalnog stanovanja, odlaganje zasnivanja porodice) isključili odlaganje obrazovanja. Reč je o veoma ohrabrujućem nalazu koji, nažalost, u partijskoj državi, institucionalnom neredu i nereformisanoj privredi neće imati velikog uticaja ni na živote mladih ljudi, a ni na društvo u celini.

Naime, teško je ne složiti se sa ocenom da su institucionalne reforme u Srbiji tokom prve decenije postsocijalističke transformacije, u najmanju ruku, veoma spore i nedovoljne. Novi ustav je usvojen tek šest godina nakon političkih promena 2000. godine, a dugo najavljivana reforma pravosuđa sprovedena je 2009. godine, na izrazito problematičan način. Lustracija nikada nije sprovedena, a finansiranje političkih stranaka je još uvek netransparentno. „U Srbiji na svim nivoima vlasti vlada negativna selekcija kadrova, koja je posledica činjenice da nemamo pravnu, već partijsku državu... Jedan istoričar je zapisao da se u istoriji po dobrim delima pamte samo oni carevi, kraljevi, sultani koji su znali da oko sebe okupe

---

pametne ljude. Ovde toga nema. Svaka revolucija izbaci mnogo karijerista koji nisu dorasli zadatku“ (Kovačević, 2010). U ovakvoj atmosferi, pomenuti „obrazovni entuzijazam“ mladih još uvek ustupa pred sveprisutnošću političkih kanala društvene promocije i s njima povezanim poznavanjem pravih (političkih) ljudi.

## LITERATURA

- Anketa o radnoj snazi April 2009 – Prethodni rezultati. 2009. Beograd: Republicki zavod za statistiku, dostupno na <http://webrzs.stat.gov.rs/axd/dokumenti/saopstenja/RS10/rs10042009.pdf>
- Arandarenko, M. (2008). „Od škole do posla u Srbiji“, u Vuković, D., Arandarenko, M. (prir.). *Tržište rada i politika zaposlenosti*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Babović, M., Cvejić, S. (2002). „Strategije opstanka domaćinstava u Srbiji“. *Sociologija*. Vol. XLIV, br. 2.
- Breen, R. (2005). “Explaining Cross-national Variation in Youth Unemployment: Market and Institutional Factors”. *European Sociological Review*. Vol. 21, no. 2, 125-134.
- Cerović, B. (2009). „Napredak u tranziciji, inicijalni uslovi i privreda Srbije“. *Teme*. God. 33, br. 2.
- Kovačević M. (2010). „Vlast vodi državu u bankrot“. *Blic*, 11. april.
- Mihailović, S. (2004), „Oduzimanje budućnosti – omladina Srbije u vodama tranzicije“, u Mihailović S. (ur.). *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Mladi i siromaštvo*. (2005). Beograd: Grupa 484.
- Mojić, D. (2004a). „Radne strategije gradske i seoske omladine u Srbiji“, u Milić A. (ur.). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.
- Mojić, D. (2004b). „Zaposlena omladina u Srbiji početkom trećeg milenijuma“, u Mihailović, S. (ur.). *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Mojić, D. (2008). „Siromaštvo mladih u Srbiji danas“. *Socijalna misao*. God. XV, br. 4.
- Tomanović, S., Ignjatović, S. (2004). „Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja“, u Mihailović, S. (ur.). *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Tomanović, S., Ignjatović, S. (2006a). “Attitudes on Transition to Adulthood among Young People in Serbia”. *Sociologija*. Vol. 48, no. 1.
- Tomanović, S., Ignjatović, S. (2006b). “The Transition of Young People in a Transitional Society: The Case of Serbia”. *Journal of Youth Studies*. Vol. 9, no. 3.
- UNECE Countries in Figures 2009 – Serbia*. (2009). Dostupno na: <http://www.unece.org/stats/profiles2009/serbia.pdf> (preuzeto 29. avgusta 2009).



Ivana Spasić

## KULTURNI OBRASCI I SVAKODNEVNI ŽIVOT U SRBIJI POSLE 2000. GODINE\*

Ovaj tekst<sup>1</sup> ima nameru da da jedan skroman prilog „sociologiji kulturnih praksi“, kao istraživačkoj oblasti koja se poslednjih dvadesetak godina dinamično razvija. Taj razvoj je posledica tzv. „kulturnog obrta“ u sociologiji (Alexander, 2003), koji je doveo, između ostalog, i do jasnog uvida u značaj koji sfera kulture i umetnosti, odnos koji ljudi prema njoj uspostavljaju i način na koji je koriste, ima za oblikovanje njihovih društvenih identiteta. Kako je to zgodno formulisao Ričard Piterson (Peterson, 2005: 265), svojim ukusima i izborima u estetičkom domenu pojedinci „simbolički objavljuju svoje mesto u svetu“. Konkretnije, savremena sociologija kulturnih praksi posebno se zanima za vezu između kulturne potrošnje i, na različitim osnovama formiranih, društvenih grupa. To se zanimanje, pak, kreće u oba smera: s jedne strane, reč je o ispitivanju dejstva društvenih, pogotovo stratifikacijskih determinanti na ukuse i prakse; s druge, proučavaju se mehanizmi nastanka društvenih grupa putem tzv. „rada na granicama“, odnosno procesa kojima se povlače, održavaju i/ili menjaju simboličke granice unutar društava (Lamont, 1992; Lamont, Fournier, 1992a). To podrazumeva pitanja kako se kulturni signali mobilišu u postupcima isključivanja i uključivanja, te kakvu ulogu konkurentne definicije kulturne vrednosti igraju u sukobima oko identiteta, koji su uvek i sukobi oko raspodele društvene moći.

---

\* Ovaj rad je deo projekta 149005 kojeg finansira Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine Republike Srbije.

<sup>1</sup> Na pomoći tokom izrade ovog rada želim da zahvalim Ivani Živadinović i Dunji Poleti, koje su asistirale u statističkoj obradi podataka, i Predragu Cvetičaninu, koji je sa mnom nesebično podelio literaturu i ideje.

## Modeli objašnjenja

Iako prethodnici u ranijoj sociološkoj tradiciji postoje, ovu liniju proučavanja suštinski je začeo Pjer Burdije svojim radovima iz šezdesetih godina, posvećenih školskom sistemu (npr. Bourdieu, Passeron, 1964) i pristupu kulturnim ustanovama (Bourdieu, Darbel, Schnapper, 1966), a naročito svojom najpoznatijom studijom, *Distinkcija* (1979). Nasuprot tada neupitnom internalističkom i sociološkom pogledu na kulturnu kompetenciju kao stvar urođenog ličnog talenta, Burdije je ustvrdio da ukus ima društvenu genezu. Danas, teorijski teren u koji se smestaju proučavanja odnosa između kulturne potrošnje i društvene stratifikacije omeđen je, na jednoj strani, Burdijeovom teorijom strukturalne homologije, a na drugoj postmodernim teorijama o identitetu kao izboru.<sup>2</sup>

Burdijeovo stanovište i dalje predstavlja nezaobilazan reper za proučavaoce kulturne potrošnje, svejedno da li mu se priklanjaju ili ga kritikuju. Treba imati na umu da su teze, koje danas deluju trivijalno, o povezanosti između kulturne prakse i društvenog položaja, u vreme kada ih je Burdije izneo bile u velikoj meri nove, bezmalo revolucionarne, te da je upravo njegova velika zasluga to što su one danas tako samorazumljive. Njegov je pristup, za ovih četrdesetak godina, izlagan mnogim i teškim kritikama, ali je njegova najbazičnija postavka mnogo puta potvrđivana, i to u različitim društvima.<sup>3</sup> Ta elementarna, ogoljena suština jeste *teza o homologiji*: tvrdnja da obrasci kulturne potrošnje imaju socijalne osnove, da su ukus i društveni sloj povezani, te da postoji paralelizam između kulturnog polja, u koje su smešteni kulturni proizvodi, i društvenog polja, u kojem akteri zauzimaju položaje (burdijeovskom frazom rečeno: „homologija društvenih položaja i prostora stila života“). Iako su pojedine propozicije ove teorije opravdano pobijane i odbacivane, osnovna je činjenica da „potrošnja kulturnih dobara i usluga i dalje odražava karakteristike društvene stratifikacije“, a politika demokratizacije kulture, preduzimana u mnogim zemljama, nije daleko stigla (Coulangeon, 2004: 59).

Prema Burdijeu, klasna diferencijacija se ne temelji samo na odnosima proizvodnje, već i na simboličkoj dimenziji društvenih odnosa.<sup>4</sup> Osnovno generativno načelo svih praksi, pa i kulturnih, jeste *habitus* – sistem inkorporiranih obrazaca opažanja, mišljenja i delanja, koji se u pojedinca usađuju tokom rane socijalizacije i

<sup>2</sup> Korisni sažeci te debate mogu se naći u: Chan, Goldthorpe, 2007: 1-4; Cvetičanin, 2007: 10-28; Coulangeon, 2005: 5-11.

<sup>3</sup> O tome v. u Van Eijck, 2001; Bennett et al., 2009; Donnat, 1994.

<sup>4</sup> O Burdijeovoj kulturnoj teoriji klase, kao i o pojmu distinkcije kao njenom elementu, šire se raspravlja u: Spasić, 2006.

nose tragove izvornih (klasnih) uslova svog nastanka; on se jednim svojim delom sastoji i od različitih količina i vrsta *kulturnog kapitala*. Usmeravajući pojedince na kvaziautomatski način ka određenim ponašanjima, u različitim oblastima života, klasni habitusi učestvuju u podizanju simboličkih barijera između društvenih grupa i doprinose njihovoj unutrašnjoj koheziji. Diferencijacija praksi, pa time i grupa za koje su one karakteristične, ujedno znači i hijerarhizaciju: na jednoj strani stoji dominantna, „legitimna“ kultura, a na drugoj podređena, „narodska“ kultura. U oblasti kulture, kao i u političkoj ili religijskoj sferi, „legitimnost“ kao svojstvo upućuje na to da se premoć određenih kulturnih formi ne temelji na pukom prisilnom nametanju, već na priznanju i veri u njihovu intrinzičnu superiornost. „Legitimna“ je ona kultura koja je u društvu (manje-više) univerzalno prihvaćena kao vrhunski vredna;<sup>5</sup> njenu vrednost ne osporavaju ni oni koji su od nje udaljeni, koji je ne razumeju, koji u njoj ne učestvuju. Ovaj osobeni jaz, neku vrstu tragičnog raskoraka između uverenja i sposobnosti/prakse – u sferi kulture kao i u mnogim drugim područjima ispoljavanja društvenih nejednakosti koje je proučavao, kao što su recimo rodni režimi – Burdije je nazivao *simboličkim nasiljem*: njegove žrtve, ali istovremeno i subjekti perpetuiranja njegovih efekata, jesu društvene grupe koje su u društvenoj raspodeli kompetencija, uvek izrazito nepravednoj, prošle rđavo, ali je proces usađivanja važećih simboličkih hijerarhija kod njih uspešno ostvaren. Nasuprot dominantnoj, stoji „niska“, narodska kultura, koja je zapravo paradoksalna *ne-kultura* manjka, nemanja i odsustva: odsustva pre svega simboličke posvećenosti, odnosno društvenog priznanja; zatim znanja i sposobnosti na strani potrošača; i konačno mogućnosti izbora, jer narodska kultura je kultura onih koji, iz materijalnih i nematerijalnih razloga, nisu u poziciji da izaberu nešto drugo.<sup>6</sup> Ove simbolički izdiferencirane „vrste“

<sup>5</sup> „Legitimnu“ kulturu Benet i saradnici definišu kao kulturu koja je „institucionalizovana putem veličanja u okviru obrazovnog sistema i kulturnih aparata povezanih s ustanovama kao što su muzeji i umetničke galerije“ (Bennett et al., 2009: 11). Govoreći o „teoriji kulturne legitimnosti“, Lair je opisuje kao pristup koji, „polazeći od odnosa kulturne dominacije kojima se proizvoljna kultura elite proglašava 'kulturom', 'istinskom' ili 'visokom kulturom' (u svim njenim modalitetima – akademskom, školskom, avangardističkom, pomodarskom itd.)“, proučava pre svega „distancu, društveno izdiferencirane odnose prema 'kulturi', društvene funkcije 'kulture' i društvene efekte dominacije koju ova kultura vrši nad kulturno najprikraćenijim grupama“ (Lahire, 2006: 35). U ovom tekstu se pridev „legitiman“, svejedno da li pod znacima navoda ili ne, uvek koristi u tom, teorijski određenom smislu, a ne evaluativno: nije reč o mom ličnom vrednovanju dotičnih kulturnih formi, već o njihovom društveno-simboličkom statusu.

<sup>6</sup> Sama ideja „ukusa“, tvrdi Burdije, tipično je buržoaska ideja, jer, implicirajući samom svojom definicijom mogućnost izbora, neodvojiva je od ideje slobode; stoga je „ukus nužnosti“ paradoksalan pojam (Bourdieu, 1979: 199). Jednu od prvih promišljenih kritika ovakvog „negativnog“ poimanja popularne kulture kod Burdijea ponudili su Grinjon i Passeron, koji ističu da se narodskoj kulturi oduzima svaki smisao ako se ona sagledava samo

kulture asociraju se, kod Burdijea, na sasvim određeni način s društvenim klasama. Za višu klasu, posebno njenu intelektualnu frakciju, karakterističan je stav „distinkcije“ – poznavanja, potrebovanja i potrošnje visoke (legitimne) kulture i, istovremeno, odbacivanja, distanciranja i „gađenja“ nad narodskom i masovnom kulturom, koje se doživljavaju kao vulgarne i inferiorne.

Na suprotnom polu konceptualizacija odnosa između kulturnih praksi i društvene strukture nalaze se „postmoderne“ teorije identiteta (Featherstone, 1991; Maffesoli, 2000; Giddens, 1991; Harvey, 1990). Ovde se stilovi života shvataju kao realnosti *sui generis*, uz pomoć kojih se sopstvo, koristeći razigrano bogatstvo kulturnih resursa dostupnih u postmodernoj današnjici, neprekidno iznova samodefiniše. Kulturna značenja i obrasci preuzeli su moć identifikacije od kriterijuma klase, bogatstva ili kulturnog kapitala. Stilovi života su fluidni i nestabilni, jer ih pojedinci u najvećoj meri sami biraju, i nijedna identifikacija se više ne može nametnuti. Društvene nejednakosti nisu nestale, ali su radikalno izmenile svoju narav.

Treće stanovište na terenu teorija kulturne potrošnje, *teorija svaštojeda* ili *omnivora*, može se shvatiti kao svojevrсни most ili posrednik između dve prikazane pozicije. Ona se vezuje za američkog istraživača Ričarda Pitersona i prvi put je izneta u nizu članaka objavljenih tokom devedesetih godina (Peterson, Simkus, 1992; Peterson, Kern, 1996; Peterson, 1997). Teorija je potom proveravana, osporavana i modifikovana u nizu iskustvenih studija sprovedenih u različitim zemljama sveta (pregled v. u Peterson, 2005). Osnovna teza ove teorije glasi da vladajuće klase – nasuprot Burdijeovoj tvrdnji da se u reprodukovanju svog elitnog položaja oslanjaju na kulturnu distinkciju (isključivu potrošnju visoke kulture i odbacivanje masovnog i vulgarnog) – ne markiraju svoj elitni položaj snobovskim distanciranjem od narodskog, već eklekticismom svojih kulturnih ukusa i prakse. Izvorna formulacija teze (Peterson, Simkus, 1992) bazirala se na podacima o slušanju različitih muzičkih žanrova u SAD, gde se pokazalo da oni koji vole klasičnu muziku i operu, nasuprot predviđanjima burdijeovske teorije distinkcije, ne ograničavaju svoj muzički izbor na te visokokulturne žanrove već, naprotiv, istovremeno uživaju u raznim vrstama muzike sa svih nivoa kulturne legitimnosti. U daljem razvoju, „teorija svaštojeda“ račva se na dve struje, od kojih je jedna bliža antistrukturalnom stanovištu individualnog izbora u „demokratiji ukusa“ (Van Eijck, Knulst, 2005), a druga insistira da društveno-stratifikacijska osnova kulturnih izbora nije nestala, nego se samo javlja u preoblikovanom vidu. Na vrhu društvene lestvice, po teoretičarima ove druge struje, nalaze se „svažtojedi“ – eklektični korisnici širokog raspona kulturne ponude – a na njenom dnu

---

u mreži odnosa dominacije, umesto kao simbolički sistem po sebi. U krajnjem ishodu, „legitimizam“, bez obzira na svoje dobre namere, „opisuje svaku razliku kao nedostatak, svaku drugost kao inferiornost“ (Grignon, Passeron, 1989: 36-37).

„jednojeđi“ (univori), koji se drže one jedne vrste kulturnih proizvoda na koju su navikli (Bryson, 1996, 1997). Otud se „svaštožderstvo“ može shvatiti kao povlastica viših klasa, koje svom repertoaru „legitimne“ kulture dodaje i izvestan broj „nelegitimnih“ praksi, ali pri tom zadržava osećanje za kulturnu hijerarhiju. Takođe, elitne grupe zadržavaju i osoben pristup, obeležen intelektualnošću i sklonošću ka teoriji, čak i kada je reč o „vulgarnim“ žanrovima (Coulangeon, 2005: 60-61).

Posrednički karakter ima i četvrta, najnovija koncepcija – „sociologija individua“ Bernara Laira (Lahire, 2003, 2006). Iako se zalaže za uvažavanje jedinstvenosti pojedinca, Lair ga ne shvata kao slobodnolebdećeg postmodernog subjekta, već kao ishod prepletenih društvenih procesa, odnosno kao mesto ukrštanja: kako različitih momenata i agenasa socijalizacije, što rezultira nepredvidljivim kombinacijama nesaglasnih dispozicija, tako i različitih vrsta kontekstualnog pritiska (situacionih, relacionih, emocionalnih i drugih, manje ili više prinudnih uslovljavanja). Rezultat ovih ukrštanja su individualni „profili“ kulturnih ukusa i praksi, koji, iako neponovljivi u datim kombinacijama, imaju sociološki objašnjivo zaleđe. Mada empirijski pokazuje da su pojedinci u svojim izborima i navikama mnogo češće „neskladni“ nego burdijeovski „skladni“, Lair isto tako naglašava klasni karakter distribucije broja i tipa neskladnih profila: homogeni tipovi ukusa češći su pri dnu društvene lestvice, a disonantni profili se umnožavaju kako društveni položaj raste.

Može se reći da je najšire prihvaćen dosadašnji zaključak ove debate, a nasuprot radikalnim postmodernim stanovištima, to da granice (između visoke i niske kulture, između društvenih klasa/slojeva, itd) možda zaista blede, ali nikako nisu nestale, tačnije, preoblikuju se i menja se način njihovog obeležavanja i ispoljavanja. Redefiniše se pojam „kulturnog legitimiteta“, a stroge i jednoznačne, konsenzualno prihvaćene kulturne hijerarhije zamenjuju se kompleksnijim igrama oko kulturnih vrednosti. Danas se kulturna nejednakost sve više ispoljava kao nejednaka fleksibilnost repertoara koji se mogu aktivirati, u odgovarajućim kontekstima, što samo po sebi predstavlja jednu vrstu kompetencije, raspodeljene nejednako, u zavisnosti od količine kulturnog i socijalnog kapitala. Tu sposobnost, tu novu vrstu kapitala, Betani Brajson je nazvala „multikulturnim kapitalom“ (Bryson, 1996; slične teze iznose i Warde et al., 1999; Erickson, 1996; Coulangeon, 2004). Dakle, veština „šetanja“ kroz ukuse i žanrove, sposobnost baratanja različitim kulturnim registrima, u skladu sa situacijom – što podrazumeva i umeće prepoznavanja tipa situacije i brzog, „prirodnog“ izbora prikladnog registra – jeste klasno-slojno obeležena, a ne do kraja individualizovana i subjektivna. To je zaključak najobimnijih i teorijski najpromišljenijih novijih istraživanja kulturne potrošnje (Bennett et al., 2009; Lahire, 2006; Coulangeon, 2005).

Postoji još jedan momenat, na koji skreću pažnju dve kanadske autorke (Fridman, Ollivier, 2004): Burdije nije prevaziđen, iako je Piterson u pravu, i zato što otvorenost prema raznolikosti, tolerancija i kosmopolitizam danas predstavljaju traženo dobro, koje je na ceni od biznisa, preko politike, do popularne kulture; a to dobro je asocirano s privilegovanim društvenim grupama, dok se suprotni pol – „univorstvo“, zatvorenost, netolerancija, antipatija – povezuje s deprivilegovanim, podvlašćenim grupama, ili pak s društvima Trećeg sveta.<sup>7</sup> Ovaj pravac razmišljanja – o globalnim simboličkim hijerarhijama, koje su verni pratioci opipljivijih oblika međunarodnih nejednakosti – veoma je koristan prilikom sagledavanja kulturne potrošnje u našem društvu, pozicioniranom na neizvesnoj (polu) periferiji u odnosu na metropolska društva Zapadne Evrope i Severne Amerike. Domaća kulturna potrošnja bila je predmet detaljne studije Predraga Cvetičanina (2007), čiji se rezultati, dobijeni postupkom metodološki kompatibilnim s navedenim stranim istraživanjima, u glavnim crtama uklapaju u prikazani obris.

To je, dakle, opšti okvir u koji se smešta analiza ponuđena u ovom radu. Treba, međutim, imati na umu ograničenja, koja nameću neophodnu skromnost u postavljanju ciljeva. Pre svega, reč je o suženom obimu i tematskom obuhvatu podataka koji se neposredno odnose na kulturu, bilo u smislu ukusa, bilo u smislu praksi. Pošto je projekt bio usmeren pre svega na socioekonomske strategije, kulturnoj potrošnji je bio posvećen relativno mali broj pitanja,<sup>8</sup> tako da se na osnovu njih ne mogu izvoditi krupna uopštavanja. Treba znati da se, u dosad akumuliranom istraživačkom iskustvu u ovom domenu, iskristalisao uvid o postojanju tri relativno nezavisne dimenzije kulturne stratifikacije – *poznavanju*, *ukusu (preferencijama)* i *praksi (participaciji)* – koje je poželjno integrisati u istraživački nacrt da bi slika bila potpuna. Ove tri dimenzije su u raspoloživim podacima prisutne više fragmentarno no sistematski. Analiza koja sledi zasniva se na sledećem materijalu: dimenzija *znanja* je zastupljena kroz raspodelu odgovora „ne znam“, kao jedne od opcija kod pitanja o muzičkim žanrovima; *preferencije* su ispitivane u sferi muzike (stavovi prema muzičkim žanrovima) i u provođenju slobodnog vremena

<sup>7</sup> „Demonstrativna otvorenost prema raznolikosti funkcioniše kao kulturni kapital, u burdijeovskom smislu kulturnog elementa koji je širok priznat kao poželjan ali čiji su uslovi sticanja nejednako raspodeljeni u društvenom prostoru“ (Fridman, Ollivier, 2004: 107). U pitanju je, smatraju autorke, „novi diskurs legitimnosti“ čijem nastanku upravo prisustvujemo i prema kojem treba gajiti neophodnu sociološku sumnjičavost (Isto, 123).

<sup>8</sup> Takođe treba reći da su se pitanja o kulturnim praksama nalazila na samom kraju dosta obimnog upitnika (pri čemu su pitanja o žanrovima i načinu slušanja muzike bila i doslovno poslednja). Može se pretpostaviti da je ta činjenica, usled zamora ispitanika, bar u nekim slučajevima uticala na pouzdanost odgovora. (Na efekat metodološkog konteksta u kojem se postavljaju pitanja o kulturnoj potrošnji /dužina upitnika, tip ankete, pozicija pitanja u upitniku itd/) ukazuju i: Di Maggio, Mukhtar, 2004.)

(omiljeni i neomiljeni oblici dokolice), a što se tiče stvarnih *praksi*, delimično je ispitivana dokolica (da li se omiljena dokolica upražnjava dovoljno), kao i načini pribavljanja i slušanja muzike.

### **Muzika: „nepogrešivi klasifikator“?**

Razmotrićemo, najpre, muzičke preferencije. Burdije (1979: 22) je muziku nazvao „nepogrešivim klasifikatorom“ – kulturnom sferom koja najpouzdanije od vaja pripadnike elite od ostatka, „mase“ društva, zato što se znanje i kompetencija u toj oblasti stiču duže, teže i „skuplje“ nego u drugima. Piterson (Peterson, 2005: 266) je, tridesetak godina kasnije, doveo u pitanje ovaj Burdijeov stav, tvrdeći da su se uslovi sticanja muzičke kompetencije danas iz korena izmenili, pre svega zahvaljujući tehničkim inovacijama, usled čega su muzička znanja neuporedivo pristupačnija, dostupna kao roba na tržištu i stoga temeljno devalvirana kao statusni marker. Međutim, najnovija istraživanja na neki način iznova daju Burdijeu za pravo: uprkos svim neospornim procesima o kojima govori Piterson, muzika i dalje najviše diferencira. Kod Beneta i saradnika, muzika se ispostavlja kao polje u kojem vladaju najdublje podele i najstrastveniji sporovi (Bennett et al., 2009: 47-48, 75). Do sličnog zaključka dolazi i Lair, otkrivajući da od sedam domena kulturne potrošnje koje je ispitivao, muzika ima najveću prediktivnu moć (Lahire, 2006: 182). Cvetičanin, na našim domaćim podacima, ima istovetan nalaz (2007: 92-100). Nije, međutim, uvek bila u pitanju ona suprotnost koju je Burdije jedino priznavao kao bitnu – naime, između legitimne (klasične i opere) i popularne muzike – nego se glavne linije podele često povlače na drugačiji način, kao što ćemo videti.

#### *Muzički ukus – naklonosti i nenaklonosti*

Ispitanicima je ponuđeno 17 muzičkih žanrova, prema kojima su zamoljeni da se opredele, na skali od 1 do 5.<sup>9</sup> Opštu sliku stavova prema raznim vrstama muzike vidimo u sledećoj tabeli:

<sup>9</sup> 1 – „ne podnosim“, 2 – „ne volim da slušam“, 3 – „nemam stav“, 4 – „volim da slušam“, 5 – „to mi je omiljena muzika“, 6 – „ne znam šta je to“.



Tabela 1. Stavovi prema muzičkim žanrovima, u procentima<sup>10</sup>

Žanr muzike	Negativan stav	Neutralan stav	Pozitivan stav	Ne poznaje
Zabavna domaća	22,1	11,8	65,4	0,7
Zabavna strana	39,3	13,9	45,8	1,0
Rock	49,9	13,7	33,3	3,1
Heavy metal/Hard rock	69,1	12,9	6,6	11,4
Jazz/Blues	54,6	18,0	19,2	8,2
Techno/Dance	62,4	14,5	11,8	11,3
Opera	63,7	16,8	17,3	2,2
Klasična	53,9	16,1	27,5	2,5
Izvorna narodna	19,0	10,7	70,1	0,2
„Stari“ narodnjaci	20,9	9,3	69,7	0,1
„Novi“ narodnjaci/Grand	41,5	10,1	47,5	0,9
Elektronska	58,0	13,4	9,3	19,3
Reggae/R'n'B	46,4	13,8	14,0	25,8
Rap/Hip-hop	54,3	13,2	10,3	22,3
Evergreen	32,4	16,2	40,6	10,8
Starogradska	20,4	12,0	65,8	1,8
Etno/World music	33,9	21,4	26,2	18,5

Prvo što se može uočiti jeste da ovde nije od velike koristi osnovni princip raspodele kulturnih praksi uobičajen u zapadnim istraživanjima: bilo u formi suprotnosti između visoke i popularne kulture, koju postulira Burdije, bilo u formi tročlanog razlikovanja kulturnih nivoa (*highbrow*, *middlebrow*, *lowbrow*), uobičajenog kod anglosaksonskih istraživača.<sup>11</sup> Ono što je kod nas najrasprostranjenije, najomiljenije, što najmanje „grebe“ kolektivno uho, nije neka varijanta komercijalne, masovne (*middlebrow*) muzike, već razne vrste narodne muzike. Ono, s druge strane, što je zapadnjački *mainstream*, kod nas već na neki način iskoračuje iz

<sup>10</sup> Ocene 1 i 2 spojene su u „negativan stav“, a ocene 4 i 5 u „pozitivan“.

<sup>11</sup> Razlikovanje *high* – *middle* – *lowbrow* kulture (*brow* doslovno znači „čelo“, a prenosno, „intelektualni nivo“, tako da bi ova tri termina označavala „visok-srednji-nizak nivo kulture“) rasprostranjen je u Britaniji i SAD već stotinak godina, kao način organizovanja mape kulturne ponude u modernizovanim društvima. *Highbrow* je u osnovi sinonim za evropsku „visoku“ (ili Burdijeovu „legitimnu“) kulturu, uključujući i kanonizovane stare majstore i modernističku avangardu; *middlebrow* su komercijalizovane, najčešće masmedijski posredovane, intelektualno manje zahtevne kulturne forme koje, međutim, još uvek teže izvesnom umetničkom efektu (najtipičniji primer su uspešni holivudski filmovi); konačno, *lowbrow* su kulturni proizvodi koji su namenjeni najširem masovnom tržištu, uključujući i potrošače s najmanje obrazovanja, i ne nude, niti pretenduju, ni na kakav poseban stvaralački doprinos niti zahtevaju napor na strani konzumenta.

masovnog i zalazi u domen (tendencijski elitističkog) ličnog izbora. Neki žanrovi koji u angloameričkoj sredini važe za prilično „vulgarne“ forme pop-kulture – tehno, hevi metal, rep – u našem društvu su ezoterična preferencija obrazovane manjine.<sup>12</sup> Kao što će se kasnije videti, „visokokultivisan“ ukus, kao dosledno opredeljenje bilo kog sloja, naprosto ne postoji; blagonaklonost prema klasičnoj muzici, ionako nimalo impresivna po brojnosti – o operi da ne govorimo – najčešće se kombinuje sa znatno heterodoksnijim izborima.

Umesto uobičajene zapadne podele, u Srbiji se kao središnja osa što deli kulturne orijentacije ispostavlja dimenzija domaće-strano, odnosno lokalno-globalno. To je već zapazio Cvetičanin (2007: 67, 223, 227-231), a naši podaci samo još naglašnije pokazuju nagnuće srpske kulturne publike da voli i troši „domaće“. Razlog za to je pre svega strukturalno drugačiji položaj koji društvo Srbije zauzima unutar globalne konstelacije u poređenju s najčešće proučavanim, zapadnim društvima. To je kardinalna činjenica od koje mora polaziti svako ispitivanje kulturnih vrednosti, ukusa i praksi. U ovakvim ispitivanjima, naime, veoma je važno da li je naš predmet jedno od „malih društava“, čija kultura, u jednoj dobro pogodenoj formulaciji, „nije u poziciji moći na svetskom identitetskom tržištu“ (Fridman, Ollivier, 2004: 121), ili je pak jedno od vodećih društava savremenog globalizovanog sveta. Jer, u perifernim društvima, definisanje i hijerarhija kulturnih vrednosti, kao i borbe oko njih, nužno slede samosvojne mehanizme. Pre svega, sudelovanje u tokovima globalne kulturne industrije u njima neizbežno ima drugačije značenje no u metropolskim društvima: svako iskoračivanje iz lokalnih okvira ovde već podrazumeva određeni kulturni kapital, a najčešće i povoljniji položaj na opštoj stratifikacijskoj lestvici. Posledica toga je da kulturne forme koje se, u društvima „centra“, prepoznaju kao masovne, u perifernijim društvima umeju da funkcionišu kao znaci distinkcije, kulturne sofisticiranosti koja je otvorena samo eliti.<sup>13</sup> Na drugoj strani, ono što je, na periferiji, istinski „narodsko“, jesu kulturni izbori okrenuti „prema unutra“, ka domaćem kulturnom krugu, ka lokalnoj tradiciji i na tradiciji (ma koliko preoblikovanoj) zasnovanoj savremenoj kulturnoj produkciji.

Instruktivno je dalje porediti ove rezultate sa Cvetičaninovima (2007: 92-93), što je i bila jedna od namera ovako koncipiranog pitanja. U njegovoj studiji, petnaest

<sup>12</sup> Eto još jednog svedočanstva koliko je teško praviti precizna poređenja u pogledu muzičkih izbora od jedne do druge nacionalne sredine, jer se linije podele, sadržaj i društveno značenje pojedinih žanrova najčešće ne poklapaju (up. i Coulangeon, 2005: 65).

<sup>13</sup> Kao što je, još pre dve decenije, Ines Prica (1991) ukazivala na semiološki preobražaj koji kulturne forme doživljavaju kada se presade iz svog izvornog konteksta: pank, u Britaniji potkultura pobune mladih radnika, u Jugoslaviji je ponajpre bio vid „bezopasnog“ stilskog razlikovanja dece iz srednje klase.

ponuđenih žanrova razvrstano je u tri grupe: 1) žanrovi s najširoom popularnošću; 2) žanrovi s otprilike izjednačenim pozitivnim i negativnim ocenama, koji polarizuju ispitanike po sociološkim odrednicama (starost, obrazovanje, zanimanje, mesto boravka); i 3) neomiljeni žanrovi, gde je odbacivanje bar dvostruko veće od prihvatanja. Ta klasifikacija se i ovde pokazuje kao operativna, mada je sastav grupa donekle izmenjen.<sup>14</sup> Takođe, žanrovi su sada namerno definisani malo drugačije: neki su preimenovani, neki izostavljeni, neki novi dodati. Na primer, umesto „turbo-folk“ korišćen je naziv „novi narodnjaci/Grand produkcija“, pošto je prva oznaka spolja nametnuto ime koje nosi negativan, čak podsmehljiv prizvuk, dok sami slušaoci tu muziku obično zovu drugačije („narodna“, „folk“, ili jednostavno po imenu izvođača).<sup>15</sup> Pod ovim drugačijim nazivom, žanr je znatno popravio svoj rejting, prešavši iz grupe „odbačenih“ (3) među „polarizujuće“ (2). Verovatno je ovo tačniji odraz stvarne prihvaćenosti te vrste muzike među slušaocima u Srbiji. Slično tome, „novokomponovana narodna“ je preimenovana u „stare narodnjake“, koji su, takođe, napredovali – iz grupe 2 u grupu 1. I najzad, jedna razlika za koju nemamo objašnjenje – ovde je znatno manji procenat neutralnih ocena.<sup>16</sup>

Takođe je zanimljivo pratiti kretanje postotaka odgovora „ne poznajem“, koji se vide u gornjoj tabeli. Uopšteno uzev, neupućenih, kao što bi se i očekivalo, ima više među starijima i manje obrazovanima, ali procenti su dosta različiti od žanra do žanra. Razne vrste narodne muzike su, da tako kažemo, najtransparentnije – nepoznavaoци se tu mogu bukvalno izbrojati na prste,<sup>17</sup> a blisko ih prate varijeteti

<sup>14</sup> U grupi opšteprihvaćenih, sada su izvorna narodna i starogradska, ali i „stari“ narodnjaci i zabavna domaća (novi žanr). 2) Među polarizujućim vrstama jesu rok i novouvedene zabavna strana, evergreen i etno, te preimenovana Grand produkcija. 3) „Odbačeni“ obuhvataju, ponovo, hevi metal, džez, tehno, rege, rep i operu, te novi žanr elektronsku. Klasična muzika se nalazi na prelazu između 2. i 3. grupe.

<sup>15</sup> Istina, ne možemo znati, ni ovde, ni uopšte u bilo kom anketnom istraživanju, *šta su tačno* ispitanici podrazumevali pod ovim ili onim žanrom. U literaturi se retko ukazuje na problem žanrovskih oznaka i njihovog nekritičkog tretmana; od njih se, i to obično sasvim malog broja, naprosto polazi (izuzetak v. npr. u Bennett et al., 2009: 78).

<sup>16</sup> U Cvetičaninovim rezultatima, oni se kreću od najmanje 15% pa do 27% i to, indikativno, najviši su kod etabliranih žanrova poput klasične muzike 27%, opere 23% ili džez 22%. To deluje logično, jer neutralan stav u takvim slučajevima predstavlja bezbednu, ništa-me-ne-košta opciju, otvorenu onim ispitanicima koji, iako svesni kanonizovane lestvice kulturnih vrednosti, sami nisu skloni „kultivisanoj“ potrošnji. Stoga iznenađuje da naši ispitanici nisu tome pribegli u većem broju.

<sup>17</sup> Neobična je ta sigurnost, budući da bi se upravo ovde muzički profesionalci zamislili – naime, granica koja deli „izvornu narodnu“ od „starih narodnjaka“ i „starogradske“ krajnje je nejasna, a sporno je i gde prestaju „stari“ a počinju „novi“ narodnjaci. Naši ispitanici, međutim, jedino tu nisu bili zbunjeni.

zabavne muzike. Umereno nepoznavanje (1-10% odgovora „ne znam“) odlikuje žanrove koji su, mada pripadaju različitim kulturnim habitusima, relativno dugo-večni i etablirani u našoj sredini. U grupi najnepoznatijih žanrova, kod kojih broj neupućenih ide i do jedne četvrtine ispitanika, okupljene su vrste muzike koje su dosta nove, bar za nas, i prilično neomiljene (gotovo sve dobijaju prosečne ocene ispod 2,5, v. sledeću tabelu).

Naredna tabela, zasnovana na ocenama datim na originalnoj petostepenoj skali, pruža sasvim sličnu sliku kao i prethodna:

Tabela 2. Redosled žanrova po prosečnoj oceni

Rang	Žanr	Prosečna ocena
1.	„Stari“ narodnjaci	3,66
2.	Izvorna narodna	3,63
3.	Starogradska	3,53
4.	Zabavna domaća	3,47
5.	Evergreen	3,10
6.	Zabavna strana	3,07
7.	Grand produkcija	3,03
8.	Etno	2,88
9.	Rock	2,81
10.	Klasična	2,64
11.	Jazz/blues	2,53
12.	Reggae/R'n'B	2,48
13.	Rap/hip-hop	2,32
14.	Techno	2,27
15.	Elektronska	2,25
16.	Opera	2,24
17.	Hard rock/heavy metal	2,06

Iz ovog prikaza otkrivamo još jedan pokazatelj centralnosti podele „lokalno-globalno“: razmaci među susednim žanrovima na ovoj rang-listi većinom su mali, osim jednog jasnog prekida, koji razdvaja domaću zabavnu muziku i evergrin (pozicije 4. i 5, razlika 0,37 ocene), odnosno „domaće“ žanrove (izuzev neofolka) od „internacionalnih“. Ovi prvi su, dakle, ne samo najpopularniji, nego na neki način i kvalitativno izdvojeni.

Opređeljivanje prema žanrovima nije bilo nasumično, već je sistematski variralo saglasno bitnim sociološkim karakteristikama ispitanika. Pokušaćemo da ilustrujemo kako sociološke varijable, iako u prvom redu uslovljavaju, isto tako

ostavljaju neke interesantne prostore kontingencije. Na osnovu svih dosadašnjih, stranih i domaćih ispitivanja muzičkih sklonosti i potrošnje, kao „tvrde“ varijable s najvećom specifičnom težinom pokazali su se stepen obrazovanja, starost, pol i, u našem društvu, tip mesta boravka (grad/selo).<sup>18</sup> Polazimo, dakle, i ovde od pretpostavke da će navedene karakteristike ispitanika uticati na to kakav će stav oni zauzimati prema muzičkim žanrovima, tako da će grupacije slušalaca i neslušalaca, ljubitelja i mrzitelja, zadobijati donekle prepoznatljiva sociološka obličja.

Ako pogledamo **obrazovanje**, vidimo, najpre, da je ono – uz starost – najvažniji faktor diskriminacije stavova prema različitim vrstama muzike. Međutim, ono ne diferencira u svim slučajevima jednako snažno (v. Tabele 3 u Prilogu). Kod većine žanrova, korelacije s obrazovanjem su pozitivne (što više obrazovanje, to verovatniji pozitivan stav prema tom žanru, i obrnuto), pretežno i statistički značajne, ali intenzitet povezanosti varira: negde ona skoro nestaje (hevi metal, tehno, elektronska, rege, rap/hip-hop, starogradska), negde je veoma slaba (etno, zabavna domaća), a samo kod malog broja žanrova relativno jaka: to su, redosledom rastuće povezanosti, evergrin, opera, džez, klasična, rok, zabavna strana. Najveće iznenađenje je, svakako, to da opera i klasična muzika nisu na čelu ove liste, da se kotiraju čak iza roka, a opera i iza džeza; te da je odnos prema stranoj zabavnoj muzici najzavisniji od obrazovanja. Negativnog smera je povezanost obrazovanja sa tri „narodne“ vrste muzike, uz primetno slabiji intenzitet kod izvorne narodne: ovaj žanr, kao neka vrsta „politički korektnih narodnjaka“, očigledno je najprihvatljiviji obrazovanijima.<sup>19</sup> Kod Grand produkcije je negativna korelacija najsnažnija – što takođe može doći kao iznenađenje: jer, turbo-folk je znatno „moderniji“ u muzičkom i u vizuelnom smislu, koketira sa globalnim muzičkim trendovima, što bi moglo voditi pretpostavci da će biti privlačniji ljudima s nešto škole, bar mladima, od „staromodne“ novokomponovane narodne. To se, međutim, nije pokazalo kao tačno.

**Starost**, očekivano, takođe utiče na muzički ukus dosta direktno, u dva suprotna smera – pozitivno za grupu „starijih“ žanrova, kao što su izvorna i novokomponovana narodna muzika, a negativno za grupu omladinskih urbanih žanrova. Ako se pogleda tabela sa prosečnom starošću ljubitelja i slušalaca (Tabela 4 u Prilo-

<sup>18</sup> Up. slično kod Cvetičanina (2007), obrazovanje na str. 95-96, starost str. 220-221, rod str. 220 i 68, selo-grad str. 123.

<sup>19</sup> Izvorna narodna muzika ne samo da je i u ranijim periodima bila ovenčana aurom autentičnosti i asocirana s ustanovama „visoke“ kulture (kao što su državna televizija i kulturni centri), nego je i dodatno posvećena poslednjih godina, kada, kako to zapaža Ivan Čolović (2006), nastaje posebna konjunktura za „finije“ oblike kulturnog ispoljavanja nacionalne lojalnosti, posle poraza militarizovanog i populističkog nacionalizma karakterističnog za razdoblje pre 2000. godine.

gu), vidimo da je raspon veliki.<sup>20</sup> Ali, ni zavisnost od starosti nije podjednaka. Na primer, kod opere i klasične muzike, povezanost nije statistički značajna; kod ostalih žanrova jeste, ali je pretežno slabog intenziteta.<sup>21</sup> Pozitivna (iako veoma slaba) povezanost sa starošću kod Grand produkcije još je veće iznenađenje nego malopre pomenuta snažna negativna korelacija s obrazovanjem, a iz istog razloga – mladalačke i savremene slike koju ovaj žanr o sebi projektuje.

Jednu dodatnu interesantnu stvar možemo uočiti ako se vratimo na Tabelu 4, gde vidimo da razlike između prosečne starosti uže grupe, „ljubitelja“ i šire grupe, „slušalaca“, nisu svuda iste. Mala razlika bi se mogla protumačiti kao znak da se ta muzika sluša, bilo kao prvi izbor ili ne, u jednoj dosta homogenoj publici; a žanrovi kod kojih je razlika veća, demonstriraju jedan, da tako kažemo, „koalicioni potencijal“ da oko sebe okupe raznorodnije slušaoce nego što su njihovi najodaniji poklonici. Tu dva „legitimna“ žanra prolaze ponajbolje, budući da kod njih ta razlika iznosi 7, odnosno 12 godina.

Što se tiče **rodnih** razlika, u istraživanjima kulturne potrošnje redovno se zapaža veće učešće žena u „legitimnim“ kulturnim praksama (pregled v. u Lizardo, 2006). U našim podacima, tendencija je vidljiva – žene su sklonije pozitivnom, a manje sklone negativnom odnosu prema klasičnoj muzici od muškaraca, dok je opera još naglašenije „ženski“ žanr – ali to je ujedno i jedina nesumnjiva rodna razlika. Kod ostalih žanrova, raskoraka ili uopšte nema, ili su izuzetno slabi: tako su evergrin i etno lagano omiljeniji među ženama, a hevi metal i tehno među muškarcima.<sup>22</sup> Zanimljivo je da se nikakva povezanost ne zapaža ponegde gde bismo je očekivali – recimo, kod repa/hip-hopa, koji neguje imidž veoma „muške“ muzike, ali to se stavovima prema njemu nije potvrdilo.

Takođe, **mesto boravka** (selo-grad) ume da utiče na ocene muzičkih žanrova i kada se otkloni efekat obrazovnih disproporcija. Kod klasične muzike, povezanost je vidljiva, što znači da su ispitanici na istom nivou obrazovanja (naročito oni sa završenom osnovnom ili srednjom školom) skloniji da je pozitivno ocene

<sup>20</sup> Kulanžon tumači starosne razlike – koje, u francuskim podacima, potrošnju muzike diferenciraju više nego ijednu drugu kulturnu praksu – manje kao puki broj godina, a više kao posledicu generacijskog sazrevanja u kulturnom ambijentu kojim dominira određena muzika (Coulangeon, 2005: 64-65).

<sup>21</sup> Pozitivna, jedva primetna povezanost postoji kod evergrina i etna; veoma slaba kod Grand produkcije; malo jača kod starogradske, i dosta jaka kod starih narodnjaka i izvorne narodne. Negativna povezanost je kod svih ostalih vrsta muzike: veoma slaba kod hevi metala, džezza i domaće zabavne, osrednja kod elektronske, a jača kod zabavne strane, roka, tehna, regea i repa.

<sup>22</sup> Razlike su primetnije ako se koristi originalna petostepena skala nego sažeta, trostepena.

ako žive u gradu.<sup>23</sup> Obrnut je slučaj sa starim narodnjacima i (u nešto manjoj meri) Grand produkcijom, čija prihvaćenost raste na selu, čak i za više obrazovne kategorije.

### *Sociološki profili muzičkih žanrova*

Kako bismo stekli detaljniji uvid u neke od gore opisanih zavisnosti (kao i odstupanja), napravićemo niz „socioloških sličica“ publike pojedinačnih muzičkih žanrova. Pošto je za društveno značenje određene muzike najrelevantnija grupa koja je s njome najčvršće asociirana, pre svega će nas zanimati najstrastveniji poklonici određenih žanrova, što je u našim podacima operacionalizovano kao ocena 5 (stav „to mi je omiljena muzika“). Stoga u daljem tekstu *poklonicima* ili *ljubiteljima* nekog žanra nazivamo ispitanike koji su mu dali ocenu 5, a *slušaocima* kombinovanu grupu najžešćih ljubitelja i ostalih, koji tu muziku „vole da slušaju“ (ocene 4 i 5 zajedno).<sup>24</sup>

Sociološki profili su formirani na osnovu niza varijabli za koje se, na osnovu teorijskog polazišta, moglo pretpostaviti da će pružiti relevantne informacije o „objektivnoj“ pozicioniranosti grupa ljubitelja različitih žanrova, ali i o više „subjektivnim“ aspektima njihovih ukusa, stavova i praksi. Ono prvo je obeležje jedne robustnije (neki bi rekli jednostavnije: više materijalističke) sociologije kulture, koja uspostavlja tesnu i pravolinijsku vezu između društvenog položaja i kulturnih izbora; ovo drugo, pak, osvetljava ponešto i u suprotnom smeru, u kojem se kulturno-simbolički izbori donekle osamostaljuju i postaju delovi jedne kompleksne, mada nipošto uvek svesne, simboličke strategije samopozicioniranja pojedinaca i grupa na društvenoj mapi. Među objektivnim varijablama, praćeni su tip naselja (urbano-ruralno, kao i veličina), obrazovanje (stepen, ali i vrsta završene škole), radno mesto (socioekonomski status) i materijalni položaj (prema indeksu relativnog materijalnog položaja). Za subjektivne dimenzije iskorišćeni su odgovori na pitanja o subjektivnoj klasnoj pripadnosti i subjektivnom materijalnom položaju danas, o omiljenom i neomiljenom načinu provođenja slobodnog vremena, o najdražoj (domaćoj i stranoj) TV stanici, o političkoj stranci koja se oseća kao najbliža. Najzad, za uvid u jedan važan aspekt postupka povlačenja simboličkih granica među društvenim grupama iskorišćene su vizije poželjne društvene pokretljivosti. U Burdijeovoj teoriji, naime, simboličke borbe

<sup>23</sup> Izvesna pozitivna korelacija s urbanim boravištem postoji i kod strane zabavne muzike, džeza, evergrina, etna, opere i starogradske.

<sup>24</sup> Ovo terminološko razdvajanje, koje je sistematski sprovedeno, treba imati na umu, jer se profili dveju grupacija ponekad znatno razlikuju, a te razlike su često predmet dodatnih analiza u tekstu.



su neodvojiv deo neprekidnih društvenih borbi oko dominacije: jedan važan segment tih borbi sastoji se od sukoba na „simboličkom tržištu“ oko relativne vrednosti različitih vrsta kapitala. Svako se, u tim sukobima, bori za što višu vrednost onog kapitala koji sam poseduje. Jedno pitanje iz našeg upitnika, „Šta bi trebalo da bude najvažnije za napredovanje u društvu?“, gotovo idealno operacionalizuje taj burdijeovski problem. Među ponuđenim odgovorima na to pitanje, samo dva su se izdvojila kao relevantna: „kvalitetno obrazovanje“ i „naporan rad“. I baš kao što bi burdijeovska sociologija predvidela, srazmere među njima se zakonomerno menjaju u zavisnosti od kategorije ispitanika: obrazovaniji više cene obrazovanje, manje obrazovani rad.<sup>25</sup> Iako su sve ove varijable uzimane u obzir prilikom analize, nisu se sve pokazale kao informativne u svim slučajevima, pa će se prema tome i javljati u daljem tekstu.

Najpre ćemo razmotriti tzv. kulturnolegitimne žanrove, pre svega se zanimajući za pitanje oko kojeg se vrti glavina postburdijeovske debate – naime, da li je aktivno ispoljavanje legitimnog kulturnog ukusa značajno za potvrđivanje visokog društvenog statusa, kao što tvrdi Burdije, ili je visoka kultura izgubila poziciju neosporne kulturne vrednosti, čak i u višim slojevima, kao što tvrde njegovi kritičari.<sup>26</sup> **Opera** je ubedljivo najmanjinska vrsta muzike – njenih ljubitelja u uzorku ima ispod 1%, koji praktično svi žive u gradu, i to daleko najviše u Beogradu; najstariji su od svih grupa ljubitelja, te, logično, među zanimanjima dominiraju penzioneri; dobro su obrazovani (polovina ima srednje obrazovanje, a polovina više i visoko). Profil ljubitelja **klasične** muzike je sličan, mada manje ekstreman: njih ima malo više (2,2%), takođe je posredi veoma urbana populacija, od čega dve trećine otpadaju na Beograd, a ostatak na druge velike gradove u Srbiji; koncentracija je u srednjoj, a potom starijoj životnoj dobi; tri četvrtine su žene, polovina ima fakultet, a među srednjeobrazovanim dominiraju svršeni gimnazijalci. Zbog malo mlade prosečne dobi nego kod opere, kao najbrojnije zanimanje, javljaju se stručnjaci, uz penzionere. Ostale karakteristike su identične – imaju povoljan materijalni položaj, u slobodno vreme znatno više od proseka vole da čitaju knjige; najčešće biraju B92 kao svoju omiljenu domaću TV stanicu (Pink skoro da se i ne javlja kao izbor), a od stranih National Geographic. Ljubitelji oba

<sup>25</sup> U ukupnoj raspodeli, vrednost „kvalitetnog obrazovanja“ je ispred „napornog rada“ u srazmeri 47,9% : 33,5%, odnosno otprilike 1,5 : 1.

<sup>26</sup> Mnogobrojne su formulacije ovog zapažanja (za opšti pregled v. Di Maggio, Mukhtar, 2004). Na primer: mladi ispod 35 godina udaljavaju se od posvećene kulture, a razvoj medijsko-reklamne ekonomije normalizuje antiintelektualizam kao novi kulturni imperativ (Donnat, 1994: 136-138); vera u legitimnu umetničku i književnu kulturu znatno je opala tokom poslednjih trideset godina (Lahire, 2006: 562); visoka kultura je manjinska i unutar elite (Halle, 1996: 137ff); visoka kultura nije kultura više klase, nego jednog uskog sloja profesionalaca koji žive od visoke kulture (Gans, 1992: x); i tako dalje.

visokokulturna žanra sebe vide najčešće kao pripadnike „srednje“ i „više srednje klase“, a u političkoj sferi daleko iznadprosečno podržavaju stranke liberalne orijentacije (DS i LDP).

No, pošto su grupe najpredanijih ljubitelja „legitimnih“ žanrova veoma uske, pitanju kulturne distinkcije treba pristupiti i drugim pravcem, idući *od* socioloških kategorija *ka* muzičkim stavovima. Tako, ako se pogledaju ispitanici sa završenim fakultetom, cela polovina te grupe kaže da „voli da sluša“ klasičnu muziku, čemu treba dodati i desetinu kojoj je to najdraža muzika; jedna petina iskazuje neutralan stav. Dakle, klasičnu muziku odbacuje samo jedna petina visokoobrazovanih. Teško bi se, onda, moglo tvrditi da je tu preferencija prema legitimnoj kulturi „manjinska“ (kao što tvrde npr. Halle, 1996: 196, Gans, 1992: x). Što se tiče opere, ona je neomiljenija – preko polovine (56%) visokoobrazovanih je ne sluša, ali je među njima 23% neutralnih, što ostavlja samo trećinu negativnih stavova. Ako se pak posmatra preko klasnog položaja, te se izdvoji grupa „stručnjaka“, slika je malo nepovoljnija:<sup>27</sup> preko dve trećine ne sluša operu, ali je i dalje jedan znatan deo (20% od cele grupe stručnjaka) neutralan; za klasičnu, jedna polovina okuplja pozitivno raspoložene, a druga polovina se ugrubo deli na neutralne i negativne stavove. U svakom slučaju, po oba sociološka kriterijuma re-ljefno se izdvajaju grupe koje imaju pozitivniji odnos prema kulturnolegitimnim žanrovima nego ostali ispitanici.

Ako pogledamo, kako je najavljeno, odgovore na pitanje o poželjnim osnovama društvenog napredovanja, slušaoci dvaju „legitimnih“ žanrova ne samo da su veoma obrazovani, nego su još više no što bi njihova obrazovna struktura nalagala skloni snažnom vrednovanju upravo tog kapitala: „kvalitetno obrazovanje“ dobija od njih čak šest puta veću podršku nego „naporan rad“.<sup>28</sup> To je pokazatelj „kulturne distinkcije“ kao *stava*, ne samo uslovljenog objektivnim karakteristikama (stepen obrazovanosti) nego i kao manje-više svesno odabrane statusne strategije.

Na ovim podacima želeli smo da proverimo i jednu specifičnu pretpostavku. Naime, u jednom ranijem, kvalitativnom istraživanju (Spasić, 2006), iskazi u intervjui su nagovestili da su visokoobrazovani stanovnici manjih gradova skloniji afirmisanju statusa putem kulturne distinkcije nego njihovi parnjaci u Beogradu.

<sup>27</sup> Pri tom treba imati u vidu da je klasni položaj određivan prema najviše pozicioniranom članu domaćinstva, a ne individualno.

<sup>28</sup> Poređenja radi, ova proporcija kod dveju najobrazovanijih kategorija u uzorku (VŠS i VSS), uzetih zajedno, iznosi 4 : 1, a kad se posmatraju samo ljudi sa završenim fakultetom 5 : 1, dakle još uvek manje nego kod ljubitelja visokokulturnih muzičkih žanrova – koji su u znatnom procentu tek srednjeobrazovani.

Iz tog nalaza proistekla je hipoteza da će, u ovom istraživanju, legitimne vrste muzike dobijati najpozitivnije ocene među VSS ispitanicima izvan Beograda. Pretpostavka, međutim, nije potvrđena:<sup>29</sup> najobrazovaniji Beograđani davali su klasičnoj muzici i operi više prosečne ocene nego drugi fakultetski obrazovani ispitanici, dok su ih blisko sledili stanovnici regionalnih centara (Novi Sad i Niš). Možda je ovo poslednje povezano s činjenicom što u ta tri grada, zahvaljujući postojanju stalnih filharmonijskih orkestara, opere i baleta, ljubitelji imaju znatno češće no drugde priliku da ovu vrstu muzike konzumiraju u neposrednom, živom izvođenju.

Vratimo se našoj kolekciji muzičkih žanrova. Čitava jedna grupa njih, možemo ih nazvati „omladinski ezoterični žanrovi“, obeležena je nizom istih karakteristika: u opštoj slici su veoma neomiljeni (dobijaju najniže ocene, v. Tabelu 2 gore), a njihovih ljubitelja ima vrlo malo (po oko 1%); krug slušalaca je znatno širi, ali u svakom slučaju dominiraju veoma mladi ljudi, nastanjeni u velikim gradovima, uglavnom dobrog materijalnog stanja. Reč je o žanrovima **tehno, elektronska, rege/r'n'b, rep/hip-hop i hard rok/hevi metal**. No, iako poklonici žive skoro isključivo u gradovima, raspored nije sasvim isti: dok su tehno i elektronska prevažodno (svakako ne isključivo) „beogradske“ muzike, među ljubiteljima regea, repa i hevi metala dominiraju mladi stanovnici drugih gradova. Uglavnom su to studenti, uz po kojeg radnika ili službenika, u dokolici najviše vole da se druže s prijateljima, natprosečno preferiraju MTV i B92, a „obrazovanje“ kao normativni faktor napredovanja, iako važnije od „napornog rada“, ne odskaje primetno od proseka uzorka.

Hard rok/hevi metal je ovde najzanimljiviji i zaslužuje nekoliko reči komentara. Prvo, po nekoliko odlika izdvaja se iz ove grupe (dominiraju veći gradovi osim Beograda, poklonici nisu samo sasvim mladi, već ih ima i u drugim starijim grupama sve do 55. godine, pretežno su srednjeg obrazovanja, i to tehničko-stručnog, a najbrojnija grupa po zanimanju jesu KV radnici). Dalje, nisko kotiranje ove muzike na našim skalama (zauzeo je poslednje mesto po prosečnoj oceni) u neobičnom je saglasju sa više puta ustanovljenom neomiljenošću istog žanra u drugim društvima, kao što je jedna autorka sažeto izrazila u naslovu svog rada: „Sve samo ne hevi metal!“ (Bryson, 1996). Brajson i drugi nalaze da se čak i muzički svaštojedi mahom klone hevi-metala, i objašnjavaju to njegovom aso-

<sup>29</sup> Precizno rečeno: nije potvrđeno da su visokoobrazovani urbani stanovnici izvan prestonice najskloniji sprovođenju strategije kulturne distinkcije *putem naglašene potrošnje „legitimne“ muzike*, ali to još uvek ne mora da znači da oni nisu skloniji od Beograđana strategijama kulturne distinkcije, manifestovanim nekim drugim sredstvima (na primer, književna kultura bi mogla da bude dobar kandidat). To ostaje kao jedna zanimljiva tema za buduća istraživanja.

ciranošću sa nižim društvenim slojevima (up. i Bennett et al., 2009: 81). Bilo bi zanimljivo proveriti kvalitativnim istraživanjem razloge odbacivanja hevi metala u našem kulturnom prostoru.

Dve vrste zabavne muzike – koje su u ovom istraživanju razdvojene (opravdano, pokazalo se) zato da bi se dodatno ispitao domet Cvetičaninove teze o središnjem značaju osovine lokalno-globalno – funkcionišu znatno drugačije od „ezoteričnih“ žanrova, uprkos tome što bi, uopšteno gledano, sve to trebalo da budu muzike namenjene u prvom redu mladima. Opređenih ljubitelja **domaće zabavne** ima oko 6% u uzorku i, što je već zanimljivo, raspodela između grada (s primetnim učešćem većih i, naročito, srednjih gradova) i sela skoro da prati uzorak – ovo je prvi žanr o kojem govorimo a koji je osetnije prisutan i u selima. S obzirom na dosta povoljnu obrazovnu strukturu (preko polovine ima srednje obrazovanje, a četvrtina više i visoko), ova muzika bi se, uslovno, mogla označiti kao muzika obrazovanijih stanovnika unutrašnjosti i sela. Ženski pol ima dvotrećinsku većinu. Starosna koncentracija je između 25 i 35 godina, mada ih ima i među mladima i među starijima od toga, sve do 55. godine. Nijedno zanimanje nije upadljivo prezastupljeno, što je indikativno – očigledno je reč o „pomirljivom“ i „pomirujućem“ žanru muzike, koji ume da privuče različite vrste ljudi. Materijalni položaj je bolji od proseka, ali ne drastično; na pitanje kako vide svoju klasnu pripadnost, u dve trećine sebe smeštaju u srednju klasu, a jednom četvrtinom u radničku. Od TV stanica, Pink i B92 su izjednačeni. U normativnom društvenom napredovanju, „obrazovanje“ prema „napornom radu“ stoji u odnosu 3:1. Kada je reč o političkim izborima, DS je najzastupljenija, ali je DSS primetnija nego kod drugih profila, a ima i pristalica SRS.<sup>30</sup>

**Strana zabavna** muzika je u mnogo čemu slična, mada pokazuje i neke rečite razlike. Njeni obožavaoci su malo manje brojni, a znatno urbaniji (dve trećine, sa 40% u Beogradu); ponovo, dominiraju žene, a starosna struktura je malo iskrivljenija ka mlađim kategorijama, do 45 godina.<sup>31</sup> Obrazovna struktura je još povoljnija (polovina ima srednje obrazovanje, a 40% više od toga), usled čega najbrojnija grupa po zanimanju postaju stručnjaci, zatim idu studenti, službenici i tehničari, ali i dalje ima i radnika. Materijalni položaj je sasvim sličan prethodnom žanru, a i subjektivni klasni položaj, uključujući i, možda iznenađujuću, četvrtinu koja sebe vidi u „radničkoj klasi“. Od TV stanica, B92 sad izbija na prvo mesto, a sledi ga TV Fox, dok Pink i RTS kaskaju; od stranih stanica, upadljivo

<sup>30</sup> Podaci su prikupljeni pre raskola u SRS i izdvajanja Srpske napredne stranke. Bilo bi veoma interesantno ispitati eventualnu muzičku diferencijaciju pristalica dveju stranaka-naslednica nekad zajedničke SRS.

<sup>31</sup> Na isto ukazuje i različita prosečna starost za dve vrste zabavne muzike, pokazana u Tabeli 2.

više od drugih profila ljubitelja vole MTV. Normativno, „obrazovanje“ malo naglašenije nego u prethodnom žanru prednjači nad „napornim radom“ (4:1).

Veoma su zanimljiva dva žanra koja, zvanično (tačnije rečeno: iz zapadne perspektive), spadaju u *middle-* ili *lowbrow* vrste muzike, a u našim podacima se ponašaju veoma blisko visokolegitimnima: to su džez i rok.

Ljubitelja **džeza/bluza** ima prilično malo (2%), urbanog su sastava (preko polovine Beograđani, uz primetan udeo i većih gradova); dominiraju sredovečni, mada su brojni i u mladim grupama, a posle 55. skoro nestaju.<sup>32</sup> To je možda neobično, jer bi se po Kulanžonovoj logici „generacijskog sazrevanja“, kao i po rezultatima stranih istraživanja, očekivalo da su poklonici džeza brojniji u starijim grupama. Preko polovine ima više ili visoko obrazovanje; dominiraju stručnjaci i penzioneri, mada se nađe i poneki službenik i radnik; materijalni položaj im je dosta dobar, a u dokolici najviše vole da čitaju knjige. „Obrazovanje“ dobija četiri puta više podrške kao činilac napredovanja nego „naporan rad“.

Sociologija muzike je davno utvrdila da je džez prvi popularni žanr koji je prošao ciklus transformacije *narodna-popularna-ozbiljna/umetnička* muzika, doživевši posvećenje kroz osnivanje akademija, državnih džez orkestara i emitovanje na prestižnim radio i TV kanalima. U Francuskoj i Britaniji, recimo, slušanje džeza je danas čvrsto povezano sa slušanjem klasične muzike (Donnat, 1994; Coulangeon, 2005; Bennett et al., 2009). U našem društvu, pak, veliko je pitanje da li je džez uopšte stigao da bude nešto drugo do „kultivisani“ žanr – da li je ikada bio element masovne, „osrednje“ kulture? Bilo kako bilo, on je danas bez sumnje elitna muzika – setimo se da stavovi prema njemu čak čvršće koreliraju s obrazovanjem nego u slučaju kanonskih žanrova (Tabela 3c u Prilogu) – ali ipak nosi tragove svog istorijata, što uslovljava malo drugačije društveno značenje. To se vidi ako se vratimo na malopre pomenuto opredeljivanje prema faktorima normativnog napredovanja u društvu (4:1 u korist obrazovanja) i to uporedimo sa odgovorima na isto pitanje kod obožavalaca klasične muzike i opere (da podsetim, 6:1 u korist obrazovanja). Vidimo jednu disproporciju: ljubitelji džeza su čak *obrazovaniji* od ljubitelja dvaju visokolegitimnih žanrova, ali u svojim normativnim projekcijama oni *manje* insistiraju na obrazovanju. Njihov izbor upravo džeza (a ne, recimo, opere) kao omiljene muzike, odražava isti taj otklon od snobovske kulturne distinkcije, neku vrstu, ako možemo tako reći, „klasne skromnosti“. Moglo bi se dalje spekulirati – iako je, naravno, bez dubljih kvalitativnih ispitivanja nemoguće to utvrditi – da se u svetu džeza razvija jedna drugačija, alternativna

<sup>32</sup> Ista je slika ako se gleda šire od samo grupe ljubitelja: stavovi prema džezu koreliraju sa starošću, statistički značajno, ali tako da se mlađe grupe opredeljuju otprilike jednako (po četvrtina voli i neutralna je), a posle 55. godine dopadanje naglo opada.

distinkcija, po logici više nalik na „potkulturni kapital“ o kojem piše Sara Thornton (Thornton, 1995).

**Rok** ima malo brojnije ljubitelje nego džez (4,7%), koji su u tri četvrtine urbanog bo-ravišta, ali ne i beogradskog (veći gradovi imaju primat): uz izvesnu slobodu, moglo bi se reći da je rok pre svega muzika nemetropolske urbane sredine. Raspoređeni su u svim starosnim grupama do 55 god, a ima ih i starijih. Obrazovaniji su od proseka, jer cela trećina ima više i visoko obrazovanje, a bezmalo dve trećine srednje; među srednjim školama dominiraju tehničke, a dosta su zastupljene i radničke; ljubitelji su šaroliki po zanimanju, a materijalni položaj je (iznenađujuće) povoljan – više od četvrtine je u najbogatijoj grupi. Od TV stanica, daleko najviše ih se odlučuje za B92, manje za RTS (za Pink tek šačica); od stranaka su приметne i DS i SRS. U poželjnom napredovanju, „obrazovanje“ je samo dvaput jače od „napornog rada“ – što svaka-ko zavređuje pažnju. U stranim istraživanjima je zapaženo da rok „stari“ i socijalno se širi preko nekadašnjih grupnih granica. U našim podacima, takođe, to više nije mladalačka muzika, jer nije najraširenija među najmlađim kategorijama, već među mlađim sredovećnima. Nadalje, po mnogim pokazateljima, s rokom se, počev od devedesetih, događa isti proces kroz koji je džez već prošao: on je sada „muzika na putu ka legitimaciji“ (Coulangeon, 2005: 70). U zapadnim društvima, slušanje roka postaje statistički asocirano sa slušanjem klasike i džeza, a udaljava se od repa, tehna i zabavne (Coulangeon, ibidem; Bennet et al., 2009: 52). U našim uslovima se, izgleda, odlikava isti proces: rok se, kao i džez, pokazao jednim od žanrova najosetljivijih na uticaj stepena obrazovanja, čak ispred dve „kultivisane“ vrste muzike. Ali, sudeći po nesklonosti njegovih poklonika preteranom vrednovanju obrazovanja, rok očito uspeva da istovremeno zadrži svoju antisnobovsku, da ne kažemo „narodsku“, aromu. Ovo je neka vrsta paradoksa u simboličkoj poziciji, koji zavređuje dalja ispitivanja.

Pogledajmo sada grupu „narodnih“ žanrova koji, rečeno je, uživaju najviše simpatija. Imaju veoma brojne poklonike (po nekoliko stotina ispitanika iz uzorka), pa se već i po tome nalaze na suprotnom kraju od „ezoteričnih omladinskih“ žanrova, s kojima se i inače nalaze u kontrastu. Drugi smisljeni kontrast se uspostavlja prema klasičnoj muzici.

Ljubitelji **izvorne narodne muzike** (skoro 15% uzorka) u dve trećine žive na selu, a od jedne urbane trećine ima ih i u Beogradu, mada znatno ispod udela glavnog grada u uzorku; velikom većinom su stariji – njihov broj naglo raste posle 45. godine, a najbrojniji su sa preko 66 godina. Obrazovna struktura je izrazito nepovoljna, jer četvrtina nema ni osnovnu školu, skoro jedna trećina je sa OŠ, a više od srednjeg obrazovanja ima samo desetina;<sup>33</sup> najbrojnije zanimanje

<sup>33</sup> Ovaj podatak samo naizgled opovrgava ranije iznetu tvrdnju o prihvatljivosti izvorne narodne muzike za obrazovanje slojeve: sada je reč samo o onima koji biraju ocenu 5,



su penzioneri, pa poljoprivrednici, pa radnici. Materijalni položaj je dosta nizak (koncentrišu se na vrednosti 2 odgovarajućeg indeksa);<sup>34</sup> subjektivna klasna pripadnost im je najčešće „radnička klasa“. Omiljena TV stanica je Pink, a potom RTS; najčešće glasaju za SRS, mada su приметne i DS i SPS. U poželjnom društvenom napredovanju, „rad“ – očekivano – prednjači nad „obrazovanjem“.

Ono što je u našem istraživanju označeno kao „**stari**“ narodnjaci, a što se obično zove „novokomponovana narodna muzika“, jeste najpopularniji žanr, mereno kako prosečnom ocenom, koja je najviša od svih, tako i brojem najpredanijih ljubitelja (preko 20% uzorka). Stoga možda dolazi kao iznenađenje podatak, ne da ih je dve trećine na selu, već da je njihov procenat u Beogradu jednocifren – приметno manji nego kod izvorne narodne. Slično prethodnom žanru, broj ljubitelja skače posle 45. godine, a struktura po obrazovanju i zanimanju, kao i materijalni položaj i subjektivna klasna pripadnost, takođe su praktično istovetni kao kod izvorne narodne. U dokolici daleko najčešće vole da gledaju TV, a natprosečno biraju i spavanje. Trećina podržava SRS, a zastupljeni su i, u drugim žanrovima jedva приметni, DSS i SPS. Polovina najviše voli da gleda Pink, a trećina RTS. Skoro polovina njih kaže da bi najvažniji faktor napredovanja trebalo da bude „naporan rad“.

Tzv. „**novi**“ narodnjaci, odnosno „Grand produkcija“, takođe imaju brojne poklonike (skoro 13%), od kojih dve trećine živi na selu; donekle iznenađuje što ih u Beogradu ima zanemarljivo, uključujući i periferiju i prigradska sela. Gledano po starosti, raspoređeni su u svim kategorijama, s većom koncentracijom u sredovečnoj grupi. Obrazovna struktura je još nepovoljnija nego kod prethodna dva, srodna žanra, uz tri petine sa završenom ili nezavršenom osnovnom školom; više obrazovanje ima po kojeg predstavnika, ali sa fakultetom nema niti jednog ljubitelja u uzorku – što nije bilo očekivano. Od zanimanja, najbrojniji su nezaposleni, a penzioneri, poljoprivrednici i radnici su ravnomerno zastupljeni; materijalni položaj je ponovo slab (modalna vrednost 2). Dve trećine preferira TV Pink, potom RTS; SRS je jedina stranka sa приметnom podrškom. „Naporan rad“ je za četvrtinu poželjniji od „obrazovanja“ (1,25:1).

I najzad, tri žanra koji izmiču uobičajenim klasifikacijama, kako onima koje se rutinski primenjuju u tradiciji sociologije ukusa, tako i prema svojim karakteristikama u našoj sredini, zbog čega mogu biti veoma zanimljivi i heuristički korisni: **evergrin** ima nešto ispod 5% ljubitelja u uzorku, koji su ogromnom većinom ur-

---

dok je grupa slušalaca (ocena 4) znatno veća i heterogenija. Ne treba zaboraviti da je ovaj žanr dobio najveći postotak ukupnih pozitivnih ocena (70%, v. Tabelu 1).

<sup>34</sup> Indeks relativnog materijalnog položaja kreće se u rasponu 1-5, od najnepovoljnijeg do najpovoljnijeg.



bani, i pre svega Beograđani, a zatim stanovnici regionalnih središta. Dominiraju sredovečni (posle 45. godine), mada ih ima i među mladima, a dve trećine čine žene. Znatno su iznad proseka po obrazovanju (polovina ima više od srednjeg obrazovanja, a tek poneki ljubitelj samo OŠ); najbrojniji su stručnjaci i penzioneri, mada ima i drugih zanimanja, uključujući i radnike. Materijalni položaj je, takođe, znatno bolji od proseka (trećina spada u najvišu grupu). Glavna preferirana dokolica je šetnja, kao i druženje, gledanje TV i čitanje; podjednako gledaju RTS i B92, mada ne odbacuju ni Pink, a među stranim kanalima upadljivo su sklone „kultivisanima“ kao što su National Geographic, Discovery, BBC. Politički su raznoliki, uz laganu premoć DS. Normativno, „obrazovanje“ je pet puta jače od „napornog rada“: čini se da se evergrin, po svojoj simboličkoj pozicioniranosti, najviše približava dvama kanonskim kultivisanim žanrovima. To bi svakako bilo iznenađenje za Burdijea, koji je ovu vrstu muzike uzimao kao paradigmatiku za srednjoklasnu kulturnu alodoksiju. Ili je, možda, naprosto ponovo reč o različitim pozicijama na „globalnom identitetskom tržištu“.

**Etno/world music** se po brojnosti grupe poklonika približava ezoteričnijim žanrovima (1,8%); oni velikom većinom žive u gradu, prvenstveno Beogradu. Po 40% ih ima srednje obrazovanje i preko toga; koncentrisani su u mladim sredovečnim kategorijama, a žene čine većinu. Materijalni položaj im je neznatno bolji od proseka; preovlađuju stručnjaci i penzioneri. U dokolici, najviše biraju šetnju i druženje, čitanje knjiga je znatno iznad proseka, a gledanje TV znatno ispod. Naglašeno preferiraju TV B92,<sup>35</sup> od stranaka DS, a „obrazovanje“ se tri puta češće bira od „napornog rada“ kao normativni faktor napredovanja.

Napokon, **starogradska** muzika je veoma zanimljiva baš po svojoj „nezanimljivosti“: prema praktično svim dimenzijama, osim starosti, ljubitelji ove vrste muzike najbliže prate uzorak. Tih poklonika ima malo ispod 10%, a po mestu boravka su bezmalo idealno raspoređeni po svim vrstama naselja; obrazovna struktura im je lagano povoljnija od proseka (trećina ima više i visoko obrazovanje, ali isto tako skoro trećina osnovno ili manje od toga). Jedino u pogledu starosti primetno odstupaju od uzorka, budući da ih tri četvrtine spada u starije kategorije, posle 45. godine. Rodna raspodela je uravnotežena. Od zanimanja, razumljivo, preovlađuju penzioneri, a potom stručnjaci i radnici – što je već samo po sebi zanimljivo. Materijalni položaj, subjektivni klasni položaj, omiljeni i neomiljeni oblici dokolice, sklonost određenim TV stanicama ili političkim strankama – skoro u detalj slede prosečne distribucije. „Obrazovanje“ je dvaput značajnije od „napornog rada“ – samo malo više nego u uzorku (da podsetim, 1,5:1). Da stvar bude zanimljivija, ako se istom fenomenu „preslikavanja“ proseka pride s druge strane, pa

<sup>35</sup> To je u skladu s činjenicom da je upravo ova medijska kuća postavila sebi kao neku vrstu misije produkciju i promociju „muzike sveta“ (Vesić, 2009).

se razmotri grupa „mrzitelja“ starogradske muzike (koji joj daju ocenu 1), dobija se nešto veoma slično: ni ova grupa se ni po čemu ne izdvaja bitno iz uzorka, jedino što je znatno mlađa od ljubitelja. Iz ovoga bi se, uz izvesnu interpretativnu slobodu, moglo zaključiti da je starogradska – „muzika koja povezuje Srbiju“, najpomiriteljskiji žanr koji prevazilazi glavne društvene podele.

### *Svaštojedi: muzički eklekticism*

Kako bismo se i na ovim podacima dotakli teme „kulturnih svaštojeda“, njihove zastupljenosti i eventualnih socijalnih karakteristika, napravili smo meru muzičkog eklekticism, izraženu kao broj žanrova koje ispitanici slušaju. Na konstruisanoj „skali muzičke tolerancije“ ispitanici se uglavnom grupišu u kategoriju „umereno eklektičnih“ potrošača muzike, koji slušaju između 5 i 8 žanrova (v. Tabelu 5).

Eklekticism muzičkog ukusa, pokazuje se, raste s obrazovanjem. Tako je potvrđena tendencija identifikovana u stranim istraživanjima „omnivora“, a istovremeno je opovrgnuta jedna naša lokalna pretpostavka koja je gajena na početku istraživanja – naime, da je u našem društvu veoma rasprostranjeno tzv. „populističko omnivorstvo”.<sup>36</sup> Ova hipoteza bila je inspirisana čestom opaskom „Ja volim svaku dobru muziku”, koja se može protumačiti kao neka vrsta demokratske poze kojom se prikriva odsustvo istinske kulturne kompetencije i sledstvene sposobnosti razlikovanja umetničke vrednosti. Ako bi to bilo tačno, muzička tolerancija bi trebalo da opada, ili bar da ne raste, s povećanjem stepena obrazovanja. Situacija je, međutim, obrnuta: što su ljudi obrazovaniji, to su skloniji potrošnji većeg broja žanrova.<sup>37</sup> Širina muzičkih izbora takođe je, mada manje intenzivno, povezana s klasom i s materijalnim položajem. Veza postoji i sa starošću, samo

<sup>36</sup> Termin potiče iz tipologije omnivora koju nudi Mišel Olivije (Ollivier, 2008: 136), gde „populizam“ ne znači političku ideologiju, nego kulturni stav koji odbacuje sve vidove isključivanja i snobizma, i, kao takav, predstavlja suprotnost kritičkoj teoriji masovne kulture. Izražava se, na primer, kroz tvrdnje da je to šta neko voli njegova lična stvar, da nema vrhovnog arbitra kulturne vrednosti i slično.

<sup>37</sup> Ovo može poslužiti i kao povod za naknadni osvrt na popis žanrova ponuđen našim ispitanicima: naime, na tom spisku je bilo više manjinsko-ezoteričnih nego većinski popularnih žanrova. To što ezoterični nisu bili i „kulturnolegitimni“ u bilo kom standardnom smislu (tipa rep, rege, tehno...) nije ovde bitno – bitno je da slušanje bilo kog manjinskog žanra, izgleda, zahteva određen nivo obrazovanja, bar u našem društvu. Moglo bi se ići i korak dalje, pa reći: sama *ideja* „žanra“, samo prepoznavanje određene vrste muzike kao zasebne, obeležene vlastitom „etiketom“ i karakteristikama, te uspostavljanje ličnog odnosa prema njoj, dostupno je tek na izvesnom stupnju formalnog obrazovanja. Ovim se nikako ne želi reći da slabo obrazovani ljudi nisu u stanju da uživaju u muzici ili da imaju

negativna i još slabija.<sup>38</sup> Dakle, baš kao što klasična formulacija teorije omnivora predviđa, eklektizam je tendencijski karakteristika mladih pripadnika viših društvenih slojeva.

Takođe je interesantno muzičku toleranciju sagledati prelomljenu kroz sklonost određenim žanrovima, gde se pokazuju značajne razlike:

Tabela 5. Širina muzičkog ukusa među slušaocima različitih žanrova

Slušaoci žanra:	Slušaaju ukupno: (izraženo u %)				Ukupno
	1-4 žanra	5-8 žanrova	9-12 žanrova	13-17 žanrova	
Zabavna domaća	19,7	55,9	22,1	2,3	100,0
Zabavna strana	10,5	54,3	32,0	3,3	100,0
Rock	10,1	48,8	36,4	4,7	100,0
HM/hard rock	7,0	34,4	42,2	16,4	100,0
Jazz/blues	3,8	44,1	45,8	6,3	100,0
Techno	11,6	39,3	40,6	8,5	100,0
Opera	1,5	38,0	52,8	7,7	100,0
Klasična	4,4	47,4	42,8	5,4	100,0
Izvorna narodna	37,8	41,9	18,1	2,2	100,0
„Stari“ narodnjaci	40,6	41,4	16,3	1,8	100,0
Grand produkcija	45,6	42,1	11,2	1,1	100,0
Elektronska	8,4	41,0	39,3	11,2	100,0
Reggae/R'n'B	3,0	38,7	47,4	10,9	100,0
Rap/Hip-hop	9,6	37,1	42,6	10,7	100,0
Evergreen	7,2	54,8	34,2	3,8	100,0
Starogradska	25,2	51,0	21,6	2,2	100,0
Ethno/World	4,2	48,3	41,6	6,0	100,0
Ukupno u uzorku	37,6	44,5	16,2	1,6	100,0

Od svih žanrova, na muzičku eklektičnost najpozitivnije deluje slušanje evergrina – preciznije rečeno, slušaoci se tu najjasnije razlikuju od neslušalaca u pogledu širine svog muzičkog ukusa. Ovaj podatak je utoliko zanimljiviji što znamo da je evergrin muzika prosečno starijih slušalaca, a muzička tolerancija opada sa starošću. Visoke korelacije takođe imaju strana zabavna muzika, etno, rok, klasična i opera. Što se tiče poslednja dva žanra, podsetićemo se da se ovaj nalaz uklapa

sopstveni i muzički ukus; reč je o različitom odnosu prema potrošnji muzike, naročito o različitim ulogama koje u tom odnosu igraju postupci imenovanja i diferencijacije.

<sup>38</sup> Koeficijenti (Pearson's R) iznose: za obrazovanje 0,372, za klasni položaj -0,332 (ova skala ide obrnutim smerom, od najvišeg ka najnižem položaju, te je korelacija negativna), za materijalni položaj 0,271, a za starost -0,231; svi na  $p=0,00$ .

u izvornu tezu teoretičara omnivorstva, koji su se najpre i bavili ovim *highbrow* kulturnim potrošačima i otkrili njihovu otvorenost prema raznim vrstama muzike, umesto snobovske isključivosti. Slušanje ostalih žanrova je takođe ili pozitivno povezano ili irelevantno za eklekticizam, dok se jedina prepoznatljiva, mada nejak, negativna korelacija uspostavlja sa slušanjem Grand produkcije.

### Dokolica: obrasci preferencija i aktivnosti

Osim ispitivanja muzičkog ukusa, druga pogodna oblast u kojoj se, u našim podacima, može posmatrati kulturna potrošnja jeste dokolica. Na pitanje čime najviše vole da se bave u slobodno vreme (prvi izbor), naši ispitanici su dali sledeće odgovore:

Tabela 6. Prvi izbor omiljenih aktivnosti u slobodno vreme<sup>39</sup>

Omiljene aktivnosti	Postotak izbora
gledanje TV	25,3
druženje s prijateljima	16,0
šetnja	10,5
spavanje, leškarenje, dremanje	8,4
čitanje knjiga	6,0
bavljenje sportom i rekreacijom	4,6
pecanje	4,2
ručni rad, „uradi sam“ i slični hobiji	4,1
uređenje i ulepšavanje doma, negovanje cveća	3,9
čitanje novina	3,1
druženje s rodbinom (osim uže porodice)	2,9
izleti	2,3
odlazak u kafanu	1,4
šoping	1,1
priprema kulinarskih specijaliteta	1,1
izlazak u kafić	1,0
odlazak na utakmicu	1,0
ostalo	3,1
Ukupno	100,0

<sup>39</sup> Kategorija „ostalo“ okuplja aktivnosti koje su dobile ispod 1% (odlazak u bioskop; gledanje filmova na DVD-u, videu ili računaru; odlazak u kladionicu; odlazak u pozorište; izlazak u diskoteku ili klub; dodatno obrazovanje i usavršavanje; igranje kompjuterskih igrica). Izbori sa oko 1% podrške zadržani su u tabeli da bi se pokazale neke aktivnosti koje ne bismo tu očekivali.

Kada su upitani da li svoju omiljenu dokolicu upražnjavaju koliko bi želeli, preko polovine ispitanika (59,1%) odgovorilo je pozitivno – što je možda više zadovoljnih no što bi se očekivalo. Onima koji su odgovorili odrično, postavljeno je pitanje zašto je to tako. Među ponuđenim razlozima, za samo tri se pokazalo da imaju težinu (Tabela 7 u Prilogu). Opet donekle neočekivano, neposredni materijalni razlozi su relativno nevažni. Preostala dva odgovora tiču se nedostatka vremena. Jedan od njih, međutim, sadrži posredne materijalne motive („nemam vremena – to vreme moram da posvetim zarađivanju“), i na njega otpada skoro polovina nezadovoljnih. Nije bez važnosti što u ovoj grupi preovlađuju muškarci (68%, naspram 32% žena). Drugi po značaju odgovor, za koji se odlučuju ostale dve petine nezadovoljnih, jeste da to vreme moraju da posvete porodici; kao što bi se moglo pretpostaviti, odnos rodova je ovde tačno obrnut (71%: 29% za žene).

Izbor najdražih oblika dokolice najuputnije je analizirati zajedno s odgovorima na obrnuto pitanje – „Šta nikako *ne volite* da radite u slobodno vreme, osim kućnih poslova?“ (Tabela 8 u Prilogu).<sup>40</sup> Kada je o negativnim izborima reč, najpre pada u oči paradoksalni rezultat da se na prvom mestu, u ovoj staroj „kafanskoj“ naciji, nalazi upravo – kafana. Ako analiziramo grupu mrzitelja kafane, ne čudi što među njima preovlađuju žene, mada ne tako dramatično kao što bi se reklo (66%: 34%). Takođe, ovaj izbor je malo rašireniji na selu i, naglašenije, među slabije obrazovanima.<sup>41</sup> To navodi na zaključak da su, možda, oni ispitanici koji su socijalno „bliži“ kafani kao načinu provođenja vremena, u čijem se socijalnom okruženju to možda i nameće kao „prirodan“ izbor, imali snažniju potrebu da je izričito odbace.

Jednako neobičan jeste vicešampion po plasmanu neomiljenih aktivnosti: kladionica. Kod pitanja o omiljenim aktivnostima, samo neverovatnih 0,6% (12 ispitanika) je odabralo opciju „kladionica i druge igre na sreću“,<sup>42</sup> a kod neomiljenih, celih 15% ispitanika je odlučno tvrdilo da baš to nikako ne voli da radi. S druge strane, svedoci smo ogromnog broja i očigledne isplativosti kladionica u svakom srbijanskom mestu; nameće se pitanje ko su onda njihove mušterije? Ne krije li se odgovor na ovaj paradoks u tome što ljudi možda *idu* u kladionice, ali na neki način osećaju da to nije u redu? Izbor kladionice kao najneomiljenije aktivnosti nije primetno obeležen nijednom socijalnom karakteristikom. Čini se da je ovde reč o specifičnoj težini negativne etikete koju, očigledno, kladionica kao

<sup>40</sup> Valja imati na umu da je kod ovog pitanja bio velik broj nedostajućih odgovora.

<sup>41</sup> 40% mrzitelja kafane ima osnovnu školu ili ni to, što je znatno više nego u uzorku, a sa VŠS i VSS ima ih duplo manje nego u uzorku.

<sup>42</sup> Znači, nije u pitanju ni *samo* kladionica, nego i, takođe popularni, loto, tombola, bingo i sl.

institucija danas nosi u Srbiji. Ona konotira neku vrstu dozvoljenog, ali moralno sumnjivog traćenja vremena, u najboljem slučaju, ili krajnje neodgovornosti koja vodi u finansijsku propast, u najgorem. Naglašeno distanciranje, u anketi, od takvog jednog ocrnjenog mesta ne košta ništa, a afirmiše govornika kao odgovornu i samokontrolisanu individuu.<sup>43</sup> Svakako, ova razmišljanja bi se mogla proveriti jedino kvalitativnim ispitivanjem značenja koja se pripisuju kladionici.

Vratimo se daleko najzastupljenijem obliku omiljene dokolice – gledanju TV. U istraživanjima kulturne potrošnje, redovno se pokazuje da je količina vremena provedenog pred televizorom negativno korelirana s društvenim statusom. Više socijalne kategorije malo gledaju televiziju, i vole to da istaknu. Nije to samo stvar nedostatka slobodnog vremena, kojeg, doista, ove grupe imaju manje nego druge (v. npr. Chenu, Herpin, 2002), nego i zato što se televizija asocira sa pasivnošću i „gutanjem“ svega što se nudi, odnosno nameće, nasuprot aktivnom i svrsishodnom odnosu prema životu. Stoga, „ne gledati televiziju funkcionise kao svedočanstvo da imamo sopstvenu volju i da smo u stanju da se odupremo primamljivosti ispraznog uživanja“ (Bennett et al., 2009: 139). Mada se naši podaci, zbog drugačijeg dizajna, ne mogu direktno porediti s detaljnijim studijama potrošnje vremena, labavije poređenje jeste umesno. Kao što bi se očekivalo, među onima koji biraju gledanje TV kao svoj omiljeni način provođenja slobodnog vremena, prezastupljeni su stanovnici sela i poljoprivrednici, koji zajedno s radnicima čine dve trećine svih ljubitelja (u uzorku ove dve grupe zanimanja malo prelaze polovinu); dalje, obožavaoci TV su ispodprosečnog materijalnog položaja (koncentrisani su na vrednosti 2 indeksa) i slabijeg obrazovanja – polovina ih ima maksimalno osnovnu školu (pri tom su naročito prezastupljeni oni bez ikakve škole). No, komplementarno očekivanje da će *odbacivanje* televizije biti najснаžnije među najobrazovanijima nije ispunjeno: u toj grupi (koja je, da podsetimo, neuporedivo manja nego ljubitelji, v. Tabelu 8) obrazovanije kategorije nisu dominantne (mada jesu lagano prezastupljene), a srazmerno su zastupljeni stanovnici i sela i grada. Još jedan interesantan podatak jeste da su penzioneri najbrojnije zanimanje i među mrziteljima, baš kao i među obožavaocima TV: ovo drugo ne iznenađuje, ono prvo da. Štaviše, penzioneri koji ne vole televiziju veoma su oskudno obrazovani (najviše ih je bez ikakve škole, a jedan jedini ima fakultet), što je u neskladu s tezama zapadnih istraživača da visokoobrazovani pripadnici starijih generacija predstavljaju poslednje uporište osveštane visoke kulture pred prodorom digitalne kulture elektronskih medija i Intreneta. Zašto, dakle, kod nas odbacivanje televizije, te *par excellence* „masovne“, pa i „vulgar-

<sup>43</sup> Može biti indikativno da, dok je kafana daleko najneomiljenija dokolica najmanje obrazovanih, među ispitanicima s fakultetom kladionica prednjači kao negativan izbor, a sledi je – baš u skladu s pretpostavkom da se „svako češe tamo gde ga svrbi“ – igranje kompjuterskih igrica.

ne“ zabave – nije jasnije socijalno profilisano, još je jedno zanimljivo pitanje na koje za sada nemamo odgovor.

Aspekt dokolice kojem je posvećena posebna pažnja jeste *stepen aktivnosti* preferiranih (odnosno odbačenih) načina provođenja slobodnog vremena. Analiza ovog aspekta je bila dvojako motivisana: prvo, osnovnom idejom ove studije da se usredsredi na pitanje *aktivnog odnosa* građana-ispitanika prema vlastitom životu u različitim oblastima; i drugo, nalazom u kojem su saglasne najnovije studije kulturne potrošnje, da je najznačajnija linija podele na *aktivne* i *isključene* građane, pre nego na *visoku* i *nisku kulturu* (Donnat, 1994; Coulangeon, 2005; Lahire, 2006; Bennett et al., 2009). Budući da, osim kulturne participacije u užem smislu, često obuhvataju i pitanja o nizu drugih vrsta aktivnosti (izlasci u restorane i barove, sport, zanati i hobiji i sl), ova istraživanja su u poziciji da zaključe kako su ispitanici aktivni u jednom domenu skloni da budu aktivni i u drugima. Tako Benet i saradnici kao *prvu* osu inercije, koja objašnjava najveći deo varijanse, identifikuju dimenziju participacija/neparticipacija,<sup>44</sup> kod Donaa (Donnat, 1994: 309-310), postoji koherencija između ponašanja ispitivanih Francuza u tri posmatrane oblasti kulturne potrošnje (važi ili princip aktivnosti ili princip pasivnosti).<sup>45</sup> Štaviše, u obe studije, dimenzija aktivno/isključeno korelira sa uobičajenim sociološkim varijablama, kao što su obrazovanje, zanimanje i bogatstvo.<sup>46</sup>

Stoga je, na osnovu nekoliko relevantnih varijabli, konstruisan *indeks aktivne dokolice*. Ovaj indeks sastoji se od izbora formi (omiljene i neomiljene) dokolice, razvrstanih prema stepenu aktivnosti; i od odgovora na pitanja vezana za aktivno pribavljanje muzike. Što se tiče prvog elementa, načini provođenja slobodnog vremena – čija je opšta slika prikazana napred – razvrstani su prema aktivnom-neaktivnom karakteru, polazeći od nekoliko prepletenih kriterijuma: da li dati oblik dokolice podrazumeva svesnu, ličnu odluku subjekta – određeno iskoračivanje iz čiste rutine i „prepuštanja“, određeni momenat „uzimanja života u svoje ruke“ (u ma koliko skromnim razmerama – kao što je, recimo, bavljenje nekim

<sup>44</sup> Umesto jaza između visoke i popularne kulture, pišu autori, primarnu podelu nalaze „između onih koji su kulturno aktivni i angažovani u velikom broju raznovrsnih aktivnosti, i onih koji su relativno povučeni, s ograničenijim rasponom kulturnih interesovanja i aktivnosti“ (Bennett et al., 2009: 43; v. isto tako 48-49).

<sup>45</sup> Možemo dodati da je u obe studije najprepoznatljivija praksa koja markira pasivno-isključene – učestalo i dugotrajno gledanje televizije.

<sup>46</sup> O tome kako više socijalne kategorije „nagomilavaju“ aktivnosti (kombinujući profesionalne, sportske, kulturne i društvene), dok su grupe s niskim kulturnim kapitalom sklone pasivnom i na privatnu sferu ograničenom provođenju vremena pišu i Degenne, Lebeaux, Marry, 2002.



hobijem, baš tim koji smo izabrali, a ne nekim drugim); da li zahteva izvestan (makar i nevelik) napor da se obezbedi samo započinjanje takve aktivnosti; da li uključuje fizički, mentalni ili kakav drugi napor tokom upražnjavanja. Tako je dobijena sledeća podela: 1) Među „pasivne“ oblike dokolice ubrojani su: gledanje TV; spavanje; čitanje novina.<sup>47</sup> 2) „Prelazni“ oblici dokolice jesu oni koji nisu sasvim pasivni, ali su u velikoj meri rutinski i fizički/intelektualno neangažujući: druženje s prijateljima; druženje s rodbinom; odlazak u kafanu; čitanje knjiga; izlazak u kafić; kladionica; odlazak na utakmicu; gledanje filmova na videu; igranje kompjuterskih igrica. I najzad, 3) „aktivni“ oblici jesu: šetnja; odlazak u bioskop; odlazak u pozorište; šoping; bavljenje sportom; uređenje doma; ručni rad i hobiji; izlazak u diskoteku; dodatno obrazovanje; priprema kulinarskih specijaliteta; pecanje; odlazak na izlet.<sup>48</sup> Prilikom konstrukcije indeksa aktivne dokolice, uzimani su u obzir izbor omiljenog oblika dokolice, odnosno njegova aktivnost (što aktivniji, to „bolje“) i izbor najneomiljenijeg, u suprotnom smeru (što pasivniji, to „bolje“). Drugi segment indeksa se rukovodio sličnom logikom i oslanjao se na pitanje o tome kako ispitanici nabavljaju muziku koju slušaju. U tom pitanju, od niza ponuđenih modaliteta – „Slušam na radiju, TV“, „Kupujem CD, kasete“, „Razmenjujem s prijateljima“, „Skidam s Interneta, narezujem“ i „Odlazim na koncerte“, prvi odgovor je isključen, jer ne mora (mada može, ali to nismo u položaju da utvrdimo) podrazumevati svestan i nameran izbor/trud subjekta da sebi obezbedi slušanje muzike koja mu se dopada. Ostali odgovori su uključeni u indeks, jer denotiraju nesumnjivo aktivan odnos prema vlastitim muzičkim željama. Indeks aktivne dokolice potom je podeljen na pet stupnjeva intenziteta, počev od 1 – najmanje aktivne dokolice, pa do 5 – najaktivnije dokolice.

Prvo što se može primetiti iz osnovne raspodele vrednosti indeksa (Tabele 9 u Prilogu) jeste da ispitanici – odnosno, ekstrapolacijom, građani Srbije – nisu baš najskloniji aktivnom provođenju slobodnog vremena: najniža vrednost indeksa važi za više od trećine uzorka, a najviše dve vrednosti ne dostižu ni desetinu. Svedeno, ova skala, pokazuje se, diferencira ispitanike na smislen i često indi-

<sup>47</sup> Stvaranje uslova za čitanje novina iziskuje tako minimalan napor, da se ova aktivnost ne kvalifikuje za „prelaznu“ grupu. Novine se mogu kupiti praktično bilo gde, i čitati bilo gde; osim toga, to je nešto što „svi“ rade. Ako s time uporedimo šta je potrebno da bi se obezbedilo, na primer, čitanje knjiga, razlika se jasno vidi, i objašnjava zašto se (a ne zbog sklonosti istraživačice prema „legitimnim“ praksama!) ove dve vrste čitanja nalaze u različitim grupama.

<sup>48</sup> Ova očito heterogena grupa aktivnosti objedinjuje one koje povlače znatan fizički napor (bavljenje sportom, diskoteka), na jednoj strani, i one koje zahtevaju znatnu meru autonomne lične odluke (priprema specijaliteta, hobi, dodatno obrazovanje, itd) i/ili prethodnog ulaganja truda u stvaranje uslova za odvijanje aktivnosti (pozorište, bioskop, pecanje).

kativan način. Pozicioniranje je jasno povezano sa četiri karakteristike: starošću, materijalnim položajem, obrazovanjem i, najslabije, klasom. Dok se negativna korelacija sa starošću i mogla očekivati i ne zahteva posebno objašnjenje, veza (relativno snažna) s materijalnim položajem je vredna pažnje, ako se setimo da je izbor omiljenih i neomiljenih oblika dokolice, koji je ušao u ovaj indeks, merio *preferencije* a ne stvarne prakse, dakle nešto za šta materijalna sredstva nisu potrebna, bar ne direktno. Korelacija s obrazovanjem je takođe interesantna, budući da klasifikacija oblika dokolice prema stepenu aktivnosti nije privilegovala „kulturnolegitimne“ prakse. Tabela 9a pokazuje da se, među obrazovnim grupama, visokoobrazovani najjasnije izdvajaju u odnosu na ostale.

Što se tiče uticaja klasnog položaja (Tabela 9b), najpre treba uočiti da je najubedljivija linija podele ona koja ide između službenika/tehničara i kvalifikovanih radnika, raspolovljujući uzorak na dva prepoznatljiva segmenta, jedan sačinjen od četiri „više“ kategorije, a drugi od tri „niže“. Iako se moglo očekivati da će se na tom mestu otvoriti izvestan jaz, jasnoća podele je ipak upečatljiva. Nadalje, jedan manje izrazit nalaz u istoj tabeli može nam dati povoda da razmislimo da li postoji nekakav „princip aktivnosti“, koji nije do kraja sociološki uslovljen, a koji pojedinci i domaćinstva, kada ga usvoje, homologno primenjuju na različite oblasti života. Naime, kada se, u drugim ukrštanjima, ispitanici posmatraju prema klasnom položaju, kategorija „stručnjaka“ dosledno se ističe u okviru svih varijabli kod kojih postoji jasno diferenciranje po kulturnoj legitimnosti (npr. najpozitivniji odnos od svih grupa prema klasičnoj muzici i operi, najnegativniji prema narodnim muzikama, čest izbor kulturnolegitimnih oblika dokolice kao omiljenih, sklonost muzičkom eklektizmu, itd). Iako su na skali klasnog položaja smešteni na treće mesto, stručnjaci su u ovakvim pitanjima ili na čelu ili izjednačeni sa prvorangiranom, „višom“ klasom; a grupacija između njih, „sitni preduzetnici i samozaposleni“, ponaša se slično četvrtoj po redu, „službenicima i tehničarima“, pa čak i narednoj, „KV radnicima“. Međutim, kada je reč o aktivnoj dokolici (ponovo smo na Tabeli 9b), „sitni preduzetnici“ preuzimaju primat i počinju da odskaču, naročito u odnosu na stručnjake, koji su sada bliži službenicima. Samozaposleni i preduzetnici su, po definiciji, ljudi s aktivnom *ekonomskom* strategijom, a indeks aktivne dokolice pokazuje da su isti princip skloni da prenesu i u vanekonomske domene.

Još jedan nalaz može ići u prilog ideji da postoji ono „nešto“ što neke ljude čini aktivnijima, izdvajajući ih po tome iz njihove sociološke grupacije: između skale muzičke tolerancije i indeksa aktivne dokolice postoji korelacija (Tabela 9c), i to čak i kada se neutrališu dve „tvrde“ varijable za koje smo već ustanovili da snažno utiču na obe pojave – obrazovanje i starost. Kada se posmatraju, recimo, niže obrazovne kategorije, zaključno sa srednjom školom, razlike su upadljive:

oni koji vole da slušaju raznovrsnu muziku zakonomerno su skloniji aktivnoj dokolici, i obrnuto. Razumno bi bilo pomisliti da ovi „dvostrano aktivniji“ predstavljaju jednostavno *mlađe* članove datih obrazovnih grupacija, međutim, i kad se starost kontroliše, veza muzičke otvorenosti i aktivne dokolice opstaje kod svih starosnih grupa osim najmlađe.

Poslednja dva nalaza ukazuju na specifičan aktivan stav za koji se neki ljudi opredeljuju i po tome razlikuju od većine u svojoj grupi. Vredelo bi dodatnim istraživanjima potražiti odgovor na pitanje ko su ti ljudi i koji činioci utiču na njihovo opredeljivanje.

Možemo zaključiti da su, globalno uzev, otkrivene povezanosti sasvim u skladu s rezultatima drugih studija da dimenzija aktivno/pasivno, kao najvažnija dimenzija diferencijacije kulturne potrošnje u savremenim društvima, sistematski korelira s društvenom stratifikacijom; međutim, te korelacije nisu uvek ni jednostavne ni neprotivrečne. U našem društvu, dakle, kao ni u drugima koja su u ovom pogledu ispitivana, kulturne prakse nisu stvar ničim uslovljenog subjektivnog izbora, ali isto tako nisu ni plod stroge klasne determinacije.

## LITERATURA

- Alexander, J. C. (2003). *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. Oxford: Oxford University Press.
- Bennett, T., Savage, M., Silva, E., Warde, A., Gayo-Cal M., Wright, D. (2009). *Culture, Class, Distinction*. London and New York: Routledge.
- Bourdieu, P., Passeron, J-C. (1964). *Les héritiers: les étudiants et la culture*. Paris: Les Editions de Minuit.
- Bourdieu, P., Darbel A., Schnapper, D. (1966). *L'amour de l'art*. Paris: Les Editions de Minuit.
- Bourdieu, P. (1979). *La Distinction: Critique sociale du jugement*. Paris: Les Editions de Minuit.
- Bryson, B. (1996). "Anything But Heavy Metal?: Symbolic Exclusion and Musical Dislikes". *American Sociological Review*. 61(5), 884-899.
- Bryson, B. (1997). "What about the univores? Musical dislikes and group-based identity construction among Americans with low levels of education". *Poetics*. 25, 141-156.
- Chan, T. W., Golthorpe, J. (2007). "Social Stratification and Cultural Consumption: Music in England". *European Sociological Review*. 23(1), 1-19.
- Chenu, A. Herpin, N. (2002). „Une pause dans la marche vers la civilisation des loisirs?“. *Économie et statistique*. No 352-353, 15-37.
- Coulangeon, P. (2004). „Classes sociales, pratiques culturelles et styles de vie: le modèle de la distinction est-il (vraiment) obsolète ?“. *Sociologie et sociétés*. 36(1), 59-85.
- Coulangeon, P. (2005). *Sociologie des pratiques culturelles*. Paris: Ed. La Découverte.
- Cvetičanin, P. (2007). *Kulturne potrebe, navike i ukus građana Srbije i Makedonije*. Niš: OGI.
- Čolović, I. (2006). *Etno: priče o muzici sveta na internetu*. Beograd: XX vek.
- Degenne, A., Lebeaux, M.-O., Marry, C. (2002). „Les usages du temps: cumuls d'activités et rythmes de vie“. *Économie et statistique*. No 352-353, 81-99.
- Di Maggio, P., Mukhtar, T. (2004). "Arts participation as cultural capital in the United States, 1982–2002: Signs of decline?". *Poetics*. 32, 169–194.
- Donnat, O. (1994). *Les Français face à la culture: de l'exclusion à l'éclectisme*. Paris: Editions la Découverte.
- Erickson, B. (1996). "Culture, class and connections". *American Journal of Sociology*. 102(1), 217-251.
- Featherstone, M. (1991). *Consumer Culture and Postmodernism*. London: Sage.
- Fridman, V., Ollivier, M. (2004). „Ouverture ostentatoire à la diversité et cosmopolitisme: vers une nouvelle configuration discursive?“. *Sociologie et sociétés*. 36(1), 105-126.

- Gans, H. J. (1992). "Preface", in Lamont, M., Fournier, M. (eds.). *Cultivating Differences*. Chicago and London: University of Chicago Press, vii-xv.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Halle, D. (1996). *Inside Culture: Art and Class in the American Home*. Chicago: University of Chicago Press.
- Grignon, C., Passeron, J-C. (1989). *Le savant et le populaire: Misérabilisme et populisme en sociologie et en littérature*. Paris: Hautes Etudes/Gallimard/Le Seuil.
- Harvey, D. (1990). *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Blackwell.
- Lahire, B. (2003). "From the habitus to an individual heritage of dispositions. Towards a sociology at the level of the individual". *Poetics*. 31, 329–355.
- Lahire, B. (2006 [2004]). *La culture des individus: Dissonances culturelles et distinction de soi*. Paris: La Decouverte.
- Lamont, M. (1992). *Money, Morals and Manners: The Culture of the French and American Upper-Middle Class*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Lamont, M., Fournier, M. (eds.). (1992). *Cultivating Differences: Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Lamont, M., Fournier, M. (1992a). "Introduction", in Lamont, M., Fournier, M. (eds.). *Cultivating Differences*. Chicago and London: University of Chicago Press, 1-17.
- Lizardo, O. (2006). "The puzzle of women's 'highbrow' culture consumption: Integrating gender and work into Bourdieu's class theory of taste". *Poetics*. 34, 1–23.
- Maffesoli, M. (2000). *Le temps des tribus. Le declin de l'individualisme dans les sociétés postmodernes*. Paris: La Table ronde.
- Ollivier, M. (2008). "Models of openness to cultural diversity: humanist, populist, practical and indifferent omnivores". *Poetics*. 36(2), 120–147.
- Peterson, R. A., Simkus, A. (1992). "How musical tastes mark occupational status groups", in Lamont, M., Fournier, M. (eds.). *Cultivating Differences: Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*. Chicago and London: University of Chicago Press, 152-186.
- Peterson, R. A., Kern, R. M. (1996). "Changing Highbrow Taste: From Snob to Omnivore". *American Sociological Review*. 61(5), 900-907.
- Peterson, R. A. (1997). "The rise and fall of highbrow snobbery as a status marker". *Poetics*. 25, 75-92.
- Peterson, R. A. (2005). "Problems in comparative research: The example of omnivorousness". *Poetics*. 33, 257–282.

- Prica, I. (1991). *Omladinska potkultura u Beogradu: simbolička praksa*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Spasić, I. (2006). „Distinkcija na domaći način: diskursi statusnog diferenciranja u današnjoj Srbiji“, u Nemanjić, M., Spasić, I. (prir). *Nasleđe Pjera Burdijea: pouke i nadahnuća*. Beograd: IFDT/Zavod za kulturu, 137-171.
- Thornton, S. (1995). *Club Cultures: Music, Media and Subcultural Capital*. Cambridge: Polity Press.
- Van Eijck, K. (2001). “Social differentiation in musical taste patterns”. *Social Forces* 79(3), 1163-1184.
- Van Eijck, K., Knulst, W. (2005). “No more need for snobbism: Highbrow cultural participation in a taste democracy“. *European Sociological Review*. 21(5), 513-528.
- Vesić, I. (2009). „Produkcija i promocija etno muzike u Srbiji nakon 5. oktobra 2000. godine“. Završni master rad. Beograd: Filozofski fakultet, Odeljenje za sociologiju.
- Warde, A., Martens, L., Olsen, W. (1999). “Consumption and the problem of variety: Cultural omnivorousness, social distinction and dining out“. *Sociology*. 33(1), 105-127.

**Prilog**

Tabele 3. Stavovi prema nekim muzičkim žanrovima i obrazovanje

Tabela 3a. Stav prema klasičnoj muzici i obrazovanje

<b>Obrazovanje</b>	<b>negativan stav</b>	<b>neutralan stav</b>	<b>pozitivan stav</b>
bez škole i nezavršena OŠ	83,5%	10,3%	6,2%
osnovna škola	75,2%	13,0%	11,8%
srednja škola	52,4%	17,7%	29,8%
VŠS, 2 god. fakulteta	37,4%	18,2%	44,4%
VSS	18,4%	20,9%	60,7%

Pearson's R=0,388, p=0,00

Tabela 3b. Stav prema rok muzici i obrazovanje

<b>Obrazovanje</b>	<b>negativan stav</b>	<b>neutralan stav</b>	<b>pozitivan stav</b>
bez škole i nezavršena OŠ	85,6%	11,8%	2,7%
osnovna škola	76,3%	11,9%	11,9%
srednja škola	43,5%	15,0%	41,5%
VŠS, 2 god. fakulteta	36,2%	16,2%	47,6%
VSS	21,2%	14,9%	63,9%

Pearson's R =0,401, p=0,00

Tabela 3c. Stav prema džez/bluz muzici i obrazovanje

<b>Obrazovanje</b>	<b>negativan stav</b>	<b>neutralan stav</b>	<b>pozitivan stav</b>
bez škole i nezavršena OŠ	85,1%	11,9%	3,0%
osnovna škola	79,5%	15,2%	5,3%
srednja škola	56,7%	20,6%	22,6%
VŠS, 2 god. fakulteta	50,5%	20,1%	29,3%
VSS	26,2%	26,7%	47,1%

Pearson's R =0,350, p=0,00

Tabela 3d. Stav prema Grand produkciji i obrazovanje

<b>Obrazovanje</b>	<b>negativan stav</b>	<b>neutralan stav</b>	<b>pozitivan stav</b>
bez škole i nezavršena OŠ	18,9%	8,1%	73,0%
osnovna škola	20,8%	4,3%	74,9%
srednja škola	46,3%	11,3%	42,3%
VŠS, 2 god. fakulteta	59,8%	16,8%	23,4%
VSS	73,3%	13,6%	13,1%

Pearson's R = -0,383, p=0,00



Tabela 4. Muzički žanrovi po prosečnoj starosti publike

Žanr	Prosečna starost	
	ljubitelja (ocena 5)	slušalaca (ocene 4 i 5 zajedno)
Zabavna domaća	36,9	44,2
Zabavna strana	34,9	40,2
Rock	35,3	38,8
Hard rock/heavy metal	34,0	36,4
Jazz	44,4	42,6
Techno	24,8	30,1
Opera	53,8	42,0
Klasična	53,3	46,7
Izvorna narodna	57,3	52,0
„Stari“ narodnjaci	55,4	51,6
Grand produkcija	47,2	49,2
Elektronska	25,2	32,7
Reggae	29,0	33,4
Rap/hip-hop	27,3	30,4
Evergreen	48,2	45,9
Starogradska	54,5	50,0
Etno	44,5	43,0

Napomena: Prosečna starost uzorka je 47,6 godina.

Tabela 7. Razlog nebavljenja omiljenim aktivnostima u dokolici

Razlozi	Posetoci izbora
ne mogu to sebi materijalno da priuštim	11,5
nemam vremena – to vreme moram da posvetim zarađivanju	46,2
nemam vremena – to vreme moram da posvetim porodici	32,9
neposredna okolina (porodica) to ne dozvoljava	1,4
nemam uslove u mestu gde živim	1,1
nemam uslove u sadašnjoj stambenoj situaciji	1,1
nemam odgovarajuće društvo	1,3
Ostalo	4,6
Ukupno	100,0

Tabela 8. Prvi izbor neomiljenih aktivnosti u dokolici

<b>Aktivnost</b>	<b>Posetoci izbora</b>
kafana	16,4
kladionica i druge igre na sreću	15,0
pecanje	7,3
odlazak na utakmicu	5,9
spavanje, leškarenje, dremanje	5,7
šoping	5,3
priprema kulinarskih specijaliteta	5,2
ručni rad, „uradi sam“ i slični hobiji	4,6
igranje kompjuterskih igrica	4,3
čitanje knjiga	3,3
uređenje i ulepšavanje doma, negovanje cveća	3,2
izlazak u kafić	3,1
izlazak u diskoteku ili klub	2,8
Šetnja	2,7
gledanje TV	2,6
odlazak u pozorište	2,4
odlazak u bioskop	2,2
bavljenje sportom i rekreacijom	2,2
Ostalo	3,8
<b>Ukupno</b>	<b>100,0</b>

Napomena: U „ostalo“ spadaju izbori koji su dobili ispod 2% (druženje s rodbinom, dodatno obrazovanje, izleti, gledanje filmova na DVD-u, druženje s prijateljima).

Tabela 9a. Aktivna dokolica prema obrazovanju

Obrazovanje	Vrednost indeksa aktivne dokolice					ukupno
	1	2	3	4	5	
bez škole i nezavršena OŠ	75,9%	20,9%	1,8%	0,9%	0,5%	100%
osnovna	52,2%	27,7%	17,2%	2,7%	0,2%	100%
srednja	29,3%	24,0%	32,1%	12,2%	2,4%	100%
viša ili 2+ god. fakulteta	33,3%	23,9%	33,3%	8,9%	0,6%	100%
fakultet i postdiplomski	17,4%	20,4%	39,8%	20,9%	1,5%	100%
<b>Ukupno</b>	<b>38,6%</b>	<b>24,0%</b>	<b>26,4%</b>	<b>9,5%</b>	<b>1,4%</b>	<b>100%</b>

Pearson's R =0,346, p=0,00

Tabela 9b. Aktivna dokolica prema klasnom položaju

Klasa	Vrednost indeksa aktivne dokolice					ukupno
	1	2	3	4	5	
viša	22,2%	11,1%	44,4%	22,2%	0	100%
sitni preduzetnici i samozaposleni	21,4%	22,3%	39,3%	15,2%	1,8%	100%
stručnjaci i niži rukovodioci	26,1%	20,6%	35,4%	16,5%	1,4%	100%
službenici i tehničari	24,0%	25,7%	36,8%	11,2%	2,3%	100%
KV radnici	43,9%	25,2%	20,6%	7,9%	2,4%	100%
NKV radnici	56,5%	23,2%	16,9%	3,4%	0	100%
poljoprivrednici	59,1%	25,0%	13,9%	1,6%	0,4%	100%
<b>Ukupno</b>	<b>38,6%</b>	<b>24,0%</b>	<b>26,4%</b>	<b>9,5%</b>	<b>1,4%</b>	<b>100%</b>

Pearson's R =-0,324, p=0,00

Tabela 9c. Aktivna dokolica prema širini muzičkog ukusa

Širina muzičkog ukusa	Vrednost indeksa aktivne dokolice					ukupno
	1	2	3	4	5	
1-4 žanra	56,7%	21,6%	16,7%	4,3%	0,7%	100%
5-8 žanrova	32,6%	26,0%	31,0%	8,9%	1,5%	100%
9-12 žanrova	13,8%	24,8%	37,2%	21,8%	2,3%	100%
13-17 žanrova	6,5%	16,1%	48,4%	29,0%	0%	100%
<b>Ukupno</b>	<b>38,6%</b>	<b>24,0%</b>	<b>26,4%</b>	<b>9,5%</b>	<b>1,4%</b>	<b>100%</b>

Pearson's R =0,353, p=0,00

---

**SUMMARY**

Slobodan Cvejić

**POST-TRANSITIONAL SERBIA: CHOICE OR NECESSITY?**

This paper tries to give answers to two questions: 1) can Serbia nowadays be considered as stable capitalist democracy? and 2) what is the most probable path of social change for Serbia in near future? In dealing with these issues we examine relevant theoretical approaches to social change in post-communist countries, as well as several indicators of development (economic, political, institutional, civic...). The major conclusion is that Serbia has not stepped off the path of post-communist transformation yet, but is close to becoming a stable social democracy. However, in order to achieve this more transparent and efficient institutions are needed and an important driver for such institutional change is a proactive civil society, yet to be (re)established in Serbia.

Ognjen Radonjić, Srđan Kokotović

**SEVEN YEARS OF MOUTH-TO-MOUTH RESURRECTION: A CRITICAL ANALYSIS OF THE SERBIAN MODEL OF ECONOMIC GROWTH IN 2001-2007**

The paper analyzes the sustainability of economic development of Serbia. The authors find that the present development is not sustainable in the long run due to unsustainable development of the Balance of Payments and recommend necessary measures aiming at mitigation of cumulating imbalances. The goal of macro-economic policy should be to create a system that produces more than it spends, and, in that way, improve the standards of living of forthcoming generations.

Sreten Vujović

### THE IMPACT OF THE FUNCTIONING OF LOCAL ADMINISTRATION AND COMMUNAL INFRASTRUCTURE ON CITIZENS' LIVING CONDITIONS – THE CASE OF THE CITY OF PANČEVO

In this paper problems of sustainable development and democracy at the local level are considered, as well as participation of major urban actors (politicians, businessmen, urban planners and inhabitants/beneficiaries/citizens) in planning such development, in general and in the particular case of Pančevo. Democratic development at the local level is observed in the context of new laws adopted in 2007, statutes of the cities proposed by the Standing Conference of Cities and Municipalities, as well as actual circumstances in the cities in the period of post-socialist transformation. In the second part of the paper the change in the state of communal services in Pančevo is reviewed, and the appropriateness of communal infrastructure and urban planning for sustainable growth is evaluated. Ultimately, the goal of this analysis is to show how the functioning of a local administration and communal infrastructure directly and indirectly influences living conditions of citizens in post-socialist period.

Marija Babović

### ECONOMIC STRATEGIES OF HOUSEHOLDS IN SERBIA 2003-2007

The article elaborates and applies the concept of household economic strategies to an analysis of economic behaviour of households during the last phase of post-socialist transformation in Serbia. The approach is grounded in theoretical premises and analytical tools developed by numerous authors, adopting the perspective of interconnectedness between social structure and economic action of social actors. The empirical analysis is based on data taken from two surveys on household strategies in Serbia conducted by the Institute of Sociological Research in 2003 and 2007. A comparative analysis indicates significant changes during the observed period. In 2003, households' economic strategies reflected attempts to cope with the new, "transitional" conditions through diversification and endeavour to combine various forms of market and non-market labour activities. Such economic strategies of households contributed to the status inconsistency, higher intra-strata differentiation and non-crystallised social stratification. Findings from the 2007 survey revealed a significant trend in rising pro-active labour market activities, particularly through formal employment, that led to the improvement

---

of the economic position of the majority of households and to an increase in the status consistency of households at the upper levels of social ladder.

Mina Petrović

#### HOUSEHOLDS' CONSUMPTION AND SOCIAL DIFFERENTIATION IN SERBIA 2003-2007

This chapter deals with the changes in households' consumption in Serbia. It is based on representative data gained by empirical research conducted in 2003 and 2007. At the beginning, a brief review of sociologically relevant issues associated with consumption and social stratification in contemporary society is offered. The second part of the chapter is dedicated to data analysis and organised in two steps. Firstly, living standard indicators and subjective deprivation linked to consumption are discussed, as well as certain strategies that households practice to overcome deficiencies in consumption (like self-provision, reduced consumption, etc). Secondly, frequencies of certain consuming patterns (fast food, buying in shopping malls or at open areas markets, etc) are analysed. In both segments, explored dimensions of consumption are correlated to dimensions of households' social status in order to illustrate ongoing process of social differentiation.

Dušan Mojić

#### CHANGES OF YOUTH WORK STRATEGIES IN POSTSOCIALIST TRANSFORMATION: COMPARATIVE ANALYSIS OF URBAN AND RURAL YOUTH IN SERBIA, 2003-2007

Changes in work strategies of rural and urban youth in Serbia in the period from 2003 to 2007 are analyzed in the paper. 2003 research had revealed significant differences regarding the choice of work strategies between urban and rural youth. Young people from urban areas had been more inclined to accept proactive and more risky strategies (conditionally called market strategies), contrary to youth from rural areas, who had more often chosen more passive and more certain work alternatives (also conditionally called redistributive). This difference had been explained by overall more favorable social position of urban youth (based on possession of larger economic, social and cultural capital). The main hypothesis of the text is that in the above mentioned period the differences in work strategies

of urban and rural youth have increased because the unblocking of postsocialist transformation gives urban youth (as “winners” in this process) greater market chances, which also affects their work strategies. It is assumed that differences in possession of all forms of capital between urban and rural youth have additionally expanded, shaping the corresponding life and work strategies.

Ivana Spasić

#### CULTURAL PATTERNS AND EVERYDAY LIFE IN SERBIA AFTER 2000

Within the framework of the sociology of taste, the chapter examines the distribution, patterns and stratificational correlates of selected cultural and leisure preferences and practices. In the first section the main theoretical positions concerning the relation between cultural practices and social stratification are briefly discussed. Next, data on attitudes to 17 musical genres are presented, delineating the „sociological profiles“ of these genres and partly testing the „omnivore“ thesis and its applicability in this case. The main finding is that the dimension global/local is more salient in the Serbian context than the usual high culture/popular culture distinction. The third section focuses on preferences and dispreferences in leisure activities, discerning „active“ and „passive“ patterns of leisure and pointing to their connection with stratificational variables.